

કવિલોક તરફથી એ જ નામના આ દ્વિમાસિકનું મંગલાચન હાથ
ધરવામાં આવ્યું છે. આપણા કાવ્યક્ષેત્રે સર્જનની જે પ્રક્રિયા ચાલી રહી
છે એને એક રથને અભિવ્યક્તિ મળે એ છે એની પાછળનો એક માત્ર
આશય. સહયોગે આવું જુદું લગાજાઈ જરવાનું નથી.

૦

સંપાદક મંદળ
રાજેન્દ્ર શાહ
જયુભાઈ શાહ
મુરેશ દલાલ

૦

સલાજીમ

દેશમાં કૃષિના તરફ : પરદેશમાં શિલ્પિઓ : છૂટક નકલના પચાસ નયા પૈસા

૦

મુદ્રક અને પ્રકાશક : મુરેશ પરસોત્તમજીસ દલાલ
સુદણ અને પ્રકાશન વ્યાન : લિપિની પ્રિન્ટરી, ૩૮૦ ગિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨

કવિ લોક

પુસ્તક ૧ : અંક ૧

ગ્રીષ્મ ૨૦૧૩

નિરંજન ભગત

પૂંઠે પૂંઠે

કોણ રે આ આવી રહ્યું પૂંઠે પૂંઠે ?
ક્ષણે ક્ષણે પથપર કોનો રે આ પદ્ધવનિ ઊઠે ?

નથી કોઈ સંગ,
નયનમાં નથી કોઈ સ્વયનનો રંગ;
હૃદયમાં નથી કોઈ ગતનું રે ગીત,
કેવળ છે સાંપ્રતની પ્રીત;
નથી કોઈ યાદ,
આચિંતાનો કોનો આવે કરુણ આ સાદ—
‘મને મેલી જાય છે ક્યાં આગે આગે ?’
આચિંતાનો કોનો તે આ હાથ પડે ખલે !
કેવો ભાર લાગે !

પાછળ હું જોઉં છું તો કોઈ ક્યાં ય શોધ્યું ય ન જડે,
અલોપં જે જોતાં વેંત

એવું તે આ કેનું પ્રેત ?

આગળ આ તો એ કેનો પડછાયો પડે ?

ક્ષણેક્ષણે પથ પર - કેનો રે આ પદ્ધવનિ ઊઠે ?

કેણુ રે આ આવી રહું પૂઠે પૂઠે ?

૦

મધુમ્ન તમા

ભમરો

ખઈ ! આ ભમરાને ક્યમ કાઢું ?

આધો ના જરી જાતો હું તો ઘણુંય નીર ઉડાડું !

પલક અહીંથી, પલક તહીંથી,

લળે વીંજતો પાંખ્યું,

બે કરથી આ કહે કેટલું

અંગે રહે જી ઢાંક્યું ?

જાઉં ગળાબૂડ જળમાં તોયે મુખ તો રહે ઉઘાડું !

મેલી મનહર કૂલ પદ્મનાં

પણું ખીલ્યાં કેં રાતાં,

શુંય બળ્યું દીહું મુજમાં કે

આમ લિયે અહીં આંટા ! ?

કદ જૂડી ! હું છળી મરું ને તમીં હસો ફરી આડું !

ઠપકો

આંખ્યું ! તમીં કાં થાવ જી આવી લોળી ?
કીધું કરો ના કાંઈ ને જોસો ડા'પણુ નિજનું ડોળી !

ધણું કીધું'તું આજ માધાથી
જે જે ન જાણે માની,
આપણે એ નેં લેશ ગુમાની
(ઈ) લિયે પટુડો જાણી !

તોય કહો કાં ભાળતાં ઈને રોદન દીધું ઢોળી !

પલમાં વા'લે વાત આખીનો
મરમ લીધો જોખી,
અમથો દાખે તોર બાકી આ
ઓરથી ના કૈં નોખી !

અમૂલું અરે એટલું ઈ એ ગુપિત દીધું જોલી !

આવયું રે'શે કાંઈ હવે ના
વ્રજમાં વાતું થાશે.
વેરણુ જોલી મોરલી એની
સહુને આડી ખાશે !

હાય ! તમીં તો લાખની મારી શાખને બેઠી જાણી !
આંખ્યું ! તમીં કાં થાવ જી આવી લોળી ?

પ્રજ્ઞારામ

છંદે છંદે

છંદેછંદે

—આત્માનંદે—મધુર કવિતાના, કરું મુગ્ધ તૃપ્ત;
ક્યારે ક્યારે

—વારે વારે—મધુર મધુથી ભૂંગ શો કૈંક દખ્ત !

પર્ણે પર્ણે

—સાતે વર્ણે—મુદિત વિહરું આદિ અશ્વત્થ કેરા;
ગાતો ગાતો

—નેહે ન્હાતો—મનુહદયના ભાવ આછા ય ઘેરા !

૦

ચુનીલાલ મડિયા

મિત્રોને

અરે મિત્રો મારા, કવનજગના સાથી સુહૃદો !
સતાવો છોને સૌ લઘુક અપમાનો અરપીને !
ઘણાં મેણાં, ટોણાં, શબ્દ કટુતાથી સભર જે
ઉછાળો ઉમંગે, પરપીડનની સુપ્ત ચળથી.

અસૂચા ઇર્ષ્યાનાં જનસહજ વહેણે વિહરતાં
કરો, છો નિંદાઓ અવરજન મોઢે મલકતાં !
અરે મિત્રો વહાલા, કટુવચન કેઠે પડી ગયાં.
પ્રહારો કેં તીખા સણસણ થતાં યે સદી ગયા.

પિયાલા ખડૌ પીધા વખ - ગરલના આયુભરમાં,
તમારી ખ્યાલીની અવ હૃદયમાં કેં અસર ના.
હવે તો આપો, હે, વખ - મથનનું કાલકુટ શું,
ચડે ગાત્રેગાત્રે નસનસમહીં જે પ્રસરતું.
કરું હોંશેહોંશે ગરલધૂંટનું પાન, જગનું
ભલે મારે હાલાહલ સકલ કંટસ્થ ધરણું !

૦

હરીન્દ્ર દવે

આ નિશા

આ નિશા

અંધાર ઘેરી સૌ દિશા

મૌન આ વાતાવરણ,

ઓયોમ પર પણ વાદળોનું આવરણ,

હું પડ્યો

ધરતીતણા ખુદલા હૃદય સાથે જડ્યો.

આંખ આકાશે અડે

થૈ દષ્ટિની સીડી પરે એ ગહનના શિખરે ચડે.

શીર્ષ મારું આ ધરાપર

શ્વાસ મારો વિશ્વના એ શ્વાસ કેરા આશરા પર

મન અહીં

મનના વિચારો કોણ જાણે છે કયહીં ?

શૂન્યતા રે કેટલી

શ્રવણે ન કોઈ વાયુલહરીની ચ મર્મરનો ધ્વનિ !

બુદ્ધબુલો તો શું
વિજનમાર્ગે અહીં તમરાંય કો ગાતાં નથી.

હું હસું
ને હાસ્તના અર્થો વિવિધ કરતો રહું :

હું રહું
ને એ કુદનના રાઝ શુંવ્યવતો રહું.

હું જ છું—ને હું નથી;
વ્યોમ છે, અંધાર છે, ને છે નિશા,

પણ છતાં અંધકાર ક્યાં,
ને વ્યોમ ક્યાં

ને ક્યાં નિશા ?

હું...
નિશા ...

૦

રમેશ જાની

મંગળ-ધોળ

અંતરિયું કોરું ને કોરી ચૂંદડી

તારે કેસુડે રંગાયાં રંગદોળ ને !

આખું એ લિંબવી ગઈ આયખું

તારી પ્રીતની તે

છલકંતી છોળ ને !

સોનલા વાટકડી મારાં નેણી

મીઠડા રાગને કસુંબે

લાલ, ઘોળને !

વેલડી વળુંભેલ વરખડા

સમ, મારે રોમરોમ કોળળે !

હૈયાનો હિંડોળો

વહાલમ, હિંચતો

ઉંડા આલને ભરંત ઝાકમઝોળ ને !

તારલા વીણીને પાછાં આવશું

ઊતરી આલ ને ધરતીના ઢોળ ને !

ઘેરો રે ચંદરવો તારા નેહનો

મારા ઉરની બિછાત અણુમોલ ને !

આવળે હો ભેરુ મારા પ્રાણના,

આપણુ ગાઈશું મંગળ ધોળ ને !

૦

સુરેશ દલાલ

ખસ થયું હવે

ખહુ ચાલ્યા, ખસ થયું હવે, હે ચરણ ! તમે અહીં રૂકો !

જે જોયું, જે માણ્યું એનો ભાર બધો અહીં મૂકો !

નવા નવા નિત પંથ, નિહાળ્યા નવા નવા કૈં લોક,

અહીંતહીં સહુમાંથી પ્રગટંતી અહરહ એની ડોક.

સ્મરણ તણો હો સંગ, મિલનનો પણ અદકો આનંદ,

ફર ફર ને અંતિક એવી છલનાનો શો છંદ !

લહું લહું ને જહું : અરે નવ તરસ છીપતી મારી.

હસ્થા હોઠ પણ સદા ભીની રૂહી પાંપણતણી કિનારી.

ઝાકળ લીના હૈયા મારા ! જમીનલણી અવં ઝૂકે !
બહુ ચાલ્યા, બસ થયું હવે, હે ચરણ ! તમે અહીં રૂકો !

૦

જયંત પારેખ

તારે પથ

નથી ચરણને લગીર પણ થાક; થોભી અહીં
વિરામ લઈ ને ભરી નયનમાં નિહાળી લઈ
પ્રલંબ પથ, સીમને ચરમ-ના મનીષા જરી.
બનેલ શિશિરે બધી નગન ડાળ જ્યારે ધરે
નવીન વસનો વસંતપરશે, વળી ગ્રીષ્મના
પ્રચંડ તડકાચક્રી ધબધબંત પૃથ્વી પરે
પડે પ્રથમ વૃષ્ટિનાં સુખદ બિન્દુ ત્યારેય ના
થતી અટકવા સ્પૃહા, શરદચંદ્રમાં વા નહીં.

પ્રિયે ! સદન તાહરું ખબર ના મને કયાં હશે:
કરી શકું ન કોઈને પથતાણી હું પૃચ્છા છતાં
રહું મજલ કાપતો; ગહન કે દિયે પ્રેરણા
અપૂર્વ, ઉર મારું છે પરમપ્રાપ્તિ-નિઃશંક હા.

સમીપ જહીં તાહરું સદન, ત્યાં હશે રે જુદી
હવા, મધુર સ્પર્શ - ગુંજન - સુગંધ - ને રેલતી.

નિરાશા

ભરપૂર પાકે લહેરતાં
રસકસભર્યાં
આ ખેતરો ને ખેતરો...
વેરાન કરતાં
લાગતી જેને અરે
પળ એક ના
તે
જન્મભૂખ્યાં
તીડનાં લશ્કર સમી
છે આ નિરાશા...

૦

ઈ. પ્ર કપુરાકર

સુધાનું રે ધિંદુ

સુધા કેરા જામે યદિ ગરલનું ધિંદુ ટપકે,
જાની જામે આખો અમૃત સભરો જામ ઝહરી !
પરંતુ લેળાઈ ગરલભર કુંભે નવ કદી
સુધાનું રે ધિંદુ અસર લવ લેશે કરી શકે !

૦

વિપિત પરીખ

છતાંયે

પીંજરું ખુલ્લું...

છતાંયે પંખી તો ભડે નહીં !

જન્મી જગે

(કે જન્મને લેખે જ શું કમભાગ્ય એ ?)

એણે હશે ભણી નહીં

નિઃસીમ આ નીલ આલની વિશાળતા ... ? !

કે પછી

એવું બન્યું :

સળિયામહીં રહીને ભૂલાયું ઉદયન નલ-પારનું ?

જંગલે

આલ અડતા વૃક્ષની ડાળો પરે

બાંધ્યો નહીં એણે કદી (સાથે મળી) માળો અરે ?

(કે જ્યાં જતાં

આખા દિવસનો થાક પણ

રહેજે ભલા ક્ષણમાં સરે.)

પીંજરું ખુલ્લું...

છતાંયે પંખી તો ભડે નહીં !

પાંખ શું -

પાંખનું પીંછુંય પણ ફરકે નહીં -

ને શૂન્યમાં તાકી રહે બે આંખ ... !

૦

જસુભાઈ શાહ

આવ(ને)

જીવન કુતૂહલ બધાં
‘આવ’ ને ‘ને’ કહી
સંગમાં માણતાં...
શબ્દ જૂદા અને
આપણે બે હતાં એક ત્યારે.
ને પછી
આપણે બેઉ જૂદાં પડ્યાં
‘આવ’ ને ‘ને’ થયા એક ન્યારે.

૦

રાજેન્દ્ર શાહ

ફેરિયા અને ફકકડ

ફેરિયા

એજ મેરો અવલ હુઓજી કાચ !
અખળડખળ નહિ રેળ, આપનું રૂપ જુઓજી સાચ !
સાચ મેરો અવલ હુઓજી કાચ !

ફકકડ

મેં હું ફક્કડલાલ માહરો અજબ રેશમી રાગ,
મખમલરી મોજડિયાં, ઘોતી મલમલ, કસબી પાગ,

ભિઠ, ભગ, મેરે ફક્કડ ! તેરો રોગ બાય રીં રીં રટ!
 અલાખલા તેરી અલગ હોઈસી, ભિઠ ભગ રી અટઝટ.
 રંગ રંગરો અંજન અરિયો, નિરમળ અવ હૈ નેણ;
 એક બાર અબ દેખ ફરી, મેરો સુન લે આખિર વેણ.

૩૫૬

નીલ ગગન હૈ

ફરિયા

ઔર

૩૫૭

શ્વેત બઢરી ઉત્તરમેં જાતી.
 ફર ધુસર પર્વત, સરિતા કલકલ જલમેં લહરાતી:
 કાનન હૈ, તરુ કુંજ, .. કુંજમેં ઘટાઢાર હૈ પીપર,
 હાલ ઉપર દો વિહંગ - એક જ ફલ યુગનકો તતપર!

ફરિયા

ઔર

૩૫૮

ઔર નહિ કહ્યુ ...

કાચ હૈ ગલમલ એક ન એબ;

સળકો રંગ રૂપ હૈ સુંદર, મુખ મેરો હ ગેખ !
ગાયખ તો મૈં લયો ...

ફરિયા

એજ મેરો અવલ હુઓજ કાય !
અખળડખળ નહિ રેખ આપનું રૂપ જુઓજ સાચ !
પલપલ મુખડું બદલ બદલ નખરાળ કરેજ નાચ !
સાચ મેરો અવલ હુઓજ કાય !

૦

હેમન્ત દેસાઈ

વિસામો

તું રાધિકાનું ઉર પ્રીતિરૂપ ને
હું ખંસીનો જોલ : અનંત મૌનમાં
થઈ જઈ લીન (તું તેની પૂર્વે
ઝીલી, શકે ના કરી આત્મસાત્ તો)
ઘડી, ઘડી બે-થઈ અંતરાય
ભાષી રહીને-અવરોધને મને !
તારો મીઠો પામી જરા વિસામો
વહી જતાં ... વિસ્મરીને બધો શ્રમ,
આ વિશ્વના વિસ્તૃત વ્યોમ કેરી
યાત્રા થશે મારી કૃતાર્થ, હે પ્રિય !

૦

પરિશીલન

આવો અગર ન આવો

આવો અગર ન આવો જેવી તમારી મરણ,
ભે કે સદાય આવો એવી અમારી અરણ !

આવ્યા અનેક વિળા, આનંદ રોષ એથી
કે 'આવશો સદા' એ સખતું મયા હો સરણ;

ને ભે હવે ન આવો તો શુ' યરો અમારું ?
કેવી રીતે છવાશે ?- એવા અમે ન મરણ.

આવો અગર ન આવો જેવી તમારી મરણ,
ભે કે સદાય આવો એવી અમારી અરણ !

નિરંજન ભગત

આ નાનકડું કાન્ય વ્યક્તિના અંતરમાં રહેલા સંઘર્ષની અમી છબી
અલિખ્યત્રિ જતી રહે છે.

સ્વાભાવિક રીતે જ એના અંતરમાં અલિપ્તા ભગે છે ક્રોધની
પ્રાપ્તિની. એની પ્રાપ્તિથી જીવનમાં અવનવું ફાનસ મરી એવી પણ એને
ખાતરી છે. પરંતુ ક્રોધથી પણ પ્રભાવિત થવાનું ન સ્વીકારનાર અકકલ
અહંકાર આડો આવે છે. જેને માટે વ્યાક્રાંત્રા જન્મી છે તેવી જ એ
અવમાનના કરે છે. અંતરની સ્વયંચક્રુણા (instinct) ની સામે આવે
છે ચકાવેલી લકાવેલી બુધ્ધિ (reason). આ છે આંતર સંઘર્ષ.
જેનું બાહ્ય પરિણામ આવે અનૈકય(disintegration)માં નૈરાશ્ય
(frustration)માં.

૬.

૦

૦

૦

કે. પરીખ એન્ડ કંપની

લોખંડ તથા પોલાદના હોલસેલ સ્ટોફીસ્ટ્સ તેમજ
ડાયરેક્ટ ઇમ્પોર્ટર્સ.

લોખંડ જશ્યા, દરનાક બંદર, મુંબઈ-૯

ફોન ૨૮૨૨૨

ગ્રામ : 'KHILASALI'—BOMBAY

લોખંડ તથા પોલાદની આપની જરૂરીઆતો

જેવી કે

લોખંડના સળિયા : પાટા : ચોરસ : એન્ગલ પીપ ચેનલ્સ : ટી. :
કાળા અને ગેલ્વેનાઇઝેડ પ્લેન તથા ક્રોડગેટેડ પતરાં : કમાન :
કારખાનું દૂધ સ્ટીલ તથા અન્ય પ્રકારના લોખંડ તથા પોલાદના
સરસામાન માટે

ઉપરના સરનામે અમારો સંપર્ક સાધો.

INSIST ONLY ON THE BEST

CHAMPION RIBS

MANUFACTURERS :

**THE CHAMPION ENGINEERING
WORKS (PRIVATE) LTD.**

Makers of umbrella ribs and accessories.

Ghodbunder Rd., Goregaon, BOMBAY.

Tel. No. 86419

Grams : PARCOFIL

with
the compliments
of

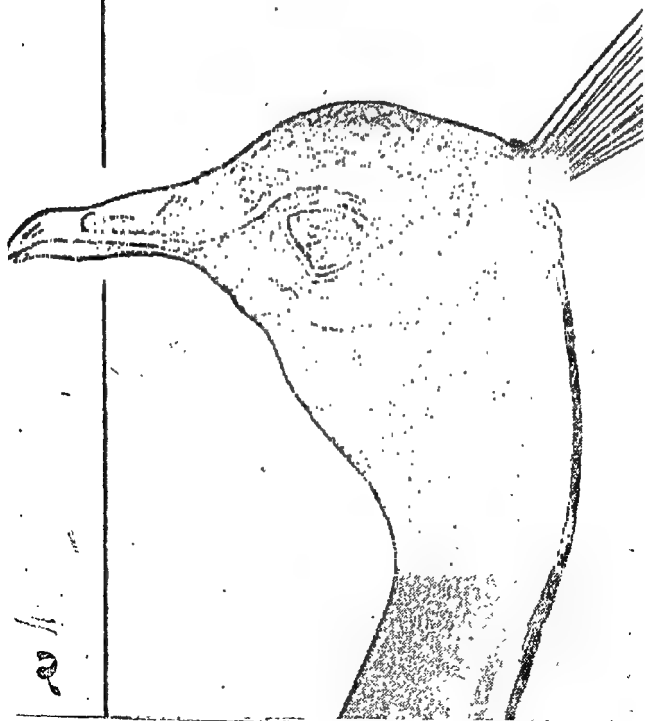
STANDARD VACUUM OIL CO.
Incorporated in the U. S. A.
with Limited Liability

ક

વિ

હો

ક

૨

કવિલોકના પ્રકાશનનો આશય પ્રથમ અંકમાં જણાવ્યો છે. પરંતુ ફક્ત કાન્યકુળ જ પ્રકાશન કરવું એવા અર્થમાં એ મર્યાદિત નથી. કવિ અને કવિના વિશેના અભ્યાસરૂપ પણ આમાં સમાવિષ્ટ થશે. કવિમિત્રોને તેમ જ અન્ય લેખકોને એ પ્રકરના લેખો મોકલવા અમારી વિનંતિ છે.

૦

સંપાદક મંડળ
રાજેન્દ્ર સાહ
જમુનાધ સાહ
મુરૈશ દલાલ

૦

સંપાદક બહેનોના સ્થળ
કવિલોક, ૩૮૦, મિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨
મેસર્સ એન. એચ. ત્રિપાઠી પ્રા. લિ., પ્રિન્સેસ રૅડીય, મુંબઈ ૨
શ્રી. પિનાકિનૂ ઠાકોર : એ. ઠાકોર બ્રધર્સ, બરમન સીલ્વર માર્કેટ
રતનપોળ, અમદાવાદ
સિદ્ધકુમાર બેલી : C/O મુરૈશ એન્ડ કં.
૧૨, પોર્ટુગીઝ ચર્ચ રૅડીય, કલકત્તા ૧

૦

સંપાદક
દેશમાં કૃપિયા તથા : પરદેશમાં સિલિંગ છ : છૂટક નકલના પચાસ નથા પૈસા

૦

મુદ્રક અને પ્રકાશક : મુરૈશ પારસોત્તમદાસ દલાલ
મુદ્રણ અને પ્રકાશન સ્થાન : લિપિની પ્રિન્ટરી, ૩૮૦ મિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨

કવિ લોક

પુસ્તક ૧ : અંક ૨

વર્ષ ૨૦૧૩

ઉશનસુ

અમૃતને પ્રાર્થના

હવે છલક થોડું દેવ-કર-કૂંપીથી હે અમી !
નીચે મરણક્ષેત્રની મરુ શી અંખતી આ ધરા
પડી તવ કટોરી હેઠ, લવ અંખી શુષ્કાધરા,
જશે અમરઓળંતું અજીતું ચે રસે આચમી.

હવે અમૃત, આવ, આવ અમ જીવને, તું વિના
ઉપાય નવ એક આ સઘળી રુગ્ણતાનો લહું,
પીધા જ કરી રોજ વ્યર્થ શીશી લેષજોની બહું,
તું આવ સહુ કલેશ દાહ પર લેપ થૈ શાંતિના;

તું આવ લઈ સ્વર્વનોતું મધુ, લોગ્યને શીતલ,
તું વિશ્વવ્યવહારના વટદ્રુમે નસેથી નસે
હવે પ્રસર આર્દ્ર સ્નિગ્ધ સુખ દીપ્તિદાયી રસે,
સમષ્ટિ જીવનાર્ણવે હું રમું ઊર્મિ પર્વોચ્છલ !

તમે આવો, આવો અમૃત ! મુજ સારાય જીવને,
ઝમે વર્ણો શબ્દે અમર થઈ જાવો જી કવને.

સુરેશ દલાલ

તારી સ્મૃતિ

નેણી સામે

અહનિંશ તારી આકૃતિ જે રમે

એને જ હું જોયા કરું...

ને

એટલું થે હોય એણું એમ હું

તેં જે મિલન-પળમાં કહેલાં

કે લખેલાં પત્રમાં

એ વેણ વાગોળ્યાં કરું...

અસ્તિત્વને વિંટળઈ વળી તારી સ્મૃતિ

એવી... અરે

કે બોલ મારો એળખું

ને તોય તે

ખોવાયલો લાગ્યા કરું !

અરીસો

આ અરીસાની ઉપર હું મુગ્ધ છું.

આ અરીસો

કોઈનાં પણ ખિંજને ઝીલ્યાં કરે...

વ્યક્તિ કે નહીં વાદ.

સૌની સંગ એનો પ્રેમ.

જેવું રૂપ જેવું

એવું બસ કરવું પ્રકટ
એ જ એનો નેમ.

કેઈને મારા કરી પોતા મહીં મૂકતો નથી
ઝીલ્યાં કરે હરકેઈની મુદ્રા કદી ચૂકતો નથી.
શો સંગ ! ... ને નિઃસંગ !
હું બસ મુગ્ધ છું.

૦

રાજેન્દ્ર વોરા

રહી રહીને

રહી રહીને
શ્રાવણ આવી કરે ડોઢિયું.
ફરી ફરીને
આંખ-ખેડ જે ગણ્યા કરે છે
હવે કેટલાં રહ્યાં વાંચવાં પાનાં-ને
બારીની આ બાર ઝુકાવી
ત્યહીં રમણતી મૂકી જતો.

કાલતણી ચિંતા નહિ જેને
કેઈ મોજ એવા નફરતની
જેમ

સહુ નળિયાં ને ધાખાં
મોજથકી ઝીલતાં રે'તાં'તાં
જેર કરી આપટતી સૌ વારિની ધારા.

('શૂન્ય અહીં શું રહ્યું ઓગળી ?
 ના આ તો ધરતીની માયા !)
 ધસી આવતાં જલની વચ્ચે
 સ્થિર ને
 કેંક આકૃતિ ઉઠતી,
 શમતી.

ને ફોરાં જ્યાંડાં ત્યાં અથડાતાં
 ઝીણી ઝીણી ઊડી છુંદ શી
 યાદ—
 સહજ ત્યાં રમતી આવે.
 એક પછી બીજું; ને એવાં
 ચિત્ર અનોખાં
 કેં કેં જાગે :
 સૌ સરી જાયે—
 (શું વણુમાણ્યાં ?)

ભારીની ઓ પાર પેખતાં —
 અમીટ દગ સ્ટેવાતાં ના, કે
 ઠોણ જાણે કયમ
 ફફડી ઊઠે પુસ્તક પાન—
 સહજ હું
 —ખા'ર સર્થોં તે સર્વ અંતરે
 ફરી ભરી લેવા
 હોઉં ચાહતો તેમ

આખરે—
 શ્વાસ ઊંઠો લઈ
 આંખ ઝેઝેને
 ચિર પુસ્તકે થવા પટાવું.

રહી રહીને
 શ્રાવણ આવી કરે ડોકિયું
 ફરીફરીને ...

૦

પ્રદુમ્ન તન્ના

આરત

નહીં રે વારું રે તુંને નહીં રે ડારું
 એ તુંને નહીં રે નહીં રે મારું કા'ન !
 આવ્ય, એરો આવ્ય ! તુંને તલખંતા આતમની આણુ !

પલ પલ, દા'ડો-રાતી, ઝંખિયો મેં તુંને માધા !
 જપ-તપ, દોરા-ધાગા, નથ એાછી માની બાધા !
 હાં રે મેં તો પીપળા પૂજ્યા ને પૂજ્યાં રાંદેલ ને લાણુ !
 આવ્ય, એરો આવ્ય ! તુંને તલખંતા આતમની આણુ !

ઘર ઘર, ચોરી ચોરી ગોરસ તું પીવે શાને ?
 લેલ એના કોઈ તો શું ? જશોદાયે નવ બાણુ !
 હાં રે નહીં પય પાયાં કો'એ તુંને ઘોળીને રે પ્રાણુ !
 આવ્ય, એરો આવ્ય ! તુંને તલખંતા આતમની આણુ !

આવ્ય, એવાં હીર કેરાં કરતો જ પાન વાલા !
 હળવી આ થાનેલાની કરતો જ તાણુ વાલા !
 હાં રે સવલવની કેં ટાળતો જ આરત એ કા'ન !
 આવ્ય, એરો આવ્ય ! તુંને તલખંતા આતમની આણુ !

૦

પિનાકિન્ ઠાકોર

હે રહસ્યમય !

હે હૃદય !

હે રહસ્યમય !

પક્ષ પક્ષે હું પામું તારો નિત નવો પરિચય.

છિધડે ઘડી પડદા ઉપર

દુનિયા સ્ત્રાવ નવી,

અણુમણ્યાંને વદન ઝાંખું

જેયેલી કોઈ છવિ,

લજવતાર નવાં પણુ માધુરી એ જ ઝરે અસિનય.

કોઈ અજાણ્યે નેન નિહાળું

જાણીતું મુખ મારું,

આંખ મને શી ચિર પરિચિત

વદન કેવળ ન્યારું,

નયને મારે હું જ નવીન કે હૃદય લીલામય !

૦

હેમંત દેસાઈ

સ્વપ્ન

—ને સાંજ; પદ્મ મુખ મૌનમહીં બિડાય !
 ધીરે ધીરે તમસનું રૂપ કોળી બિઠે ...
 આ રાત્રિનો પ્રથમ ખેડાર; મિલાપ ગીત
 પાવામહીં દૂર ક્યહીંકથી કેા ઉપાડે ...
 હું ખેડાર—સ્વસ્થ મન વ્યાપૃત પ્રકૃતિમાં
 ત્યાં સૂર એ પ્રસરતો તરતો હવામાં
 આવી પડે શ્રુતિ પરે, ઉરને ભીંજવે.
 એવે પરંપરિત વાત કંઈ વિચારું :
 રે આવ પાસ પ્રિય, સૂર સમી સરી સરી
 આજે ય-જેવી પ્રથમે અતિ હેત ધારી
 આવી હતી મુજ કને ત્યમ-તું જરી જરી:
 આ રાત્રિ જાય વહી ... રાત નહીં, ન ગીત,
 સંક્ષુબ્ધ આ હૃદયની રટણા અમિત !
 ચોપાસ કોઈ નવ, હું જ (હું તું-અભિન્ન)
 ને સાંજ-જાગૃતિમહીં લહું સ્વપ્ન છિન્ન !

૦

જગદીશ બેપી

શૂન્યતા

રેતીતણા આ રણ સમી આખીય મારી જિંદગી !
 ને એ ઉપર એકાદ પણ કેા ધન્ય ક્ષણતું ચિહ્ન ના !
 આ બધા પ્રસ્તારને હું બોધ રહું છું દેગ ભરી,
 ને....ને મને થાતું, અરે
 સીમા વિહીન છતાંય હું તો શૂન્ય, નહિ કેં, કંઈ નહીં !

૦

હરીન્દ્ર દવે

પડદો પડે અને

ને મૃત્યુ કેરી ગમગીન છાંયમાં
તખ્તા પરે આ પડદો પડી રહ્યો.

આનંદ સંઘર્ષની દૃશ્યમાળા
પછી કરુણાભરી આ પરિસ્થિતિ !
આ મુંદરી, નાયક ને વળી ખલ
સૌએ સમેટી લીધ અધિ શ્વાસની.

ને આ પડે છે પડદોઃ ક્ષણાર્ધમાં
ખેઠાં થશે પાત્ર ધરા પરે ઢળ્યાં.
કોલાહલે વ્યાપ્ત બની જશે ફરી
દમશાન શી નીરવ રંગભૂમિ આ.

ફરી વળી વેશ નવીન, આવી
આનંદ સંઘર્ષ ભરી કથાનો
વિકાસ, જેનો વળી અંત આમ !
દે જન્મ ને મૃત્યુ તણી પરંપરા !

૦

મુકબિલ કુરૈશી

મારે પગલે

લાગ્ય ! તારી એ બલિહારી હું માનું છું જરૂર,
મારે પગલે પગલે તારે ચાલવાનું થઈ ગયું.
શું થવાનું છે હવે એનો જ કર મુકબિલ વિચારઃ
યાદ કર મા, જિંદગીમાં જે થવાનું થઈ ગયું.

મકરન્દ દવે

આગે હજી

હાડમાંસ તણી હોડી
કોણ જાણે કઈ ગમ, કયો તે કિનાર છોડી
વહે છે અખંડ વાટે
ઘાટે ઘાટે
આંસુ-હાસ કેરો મળલખ અસખાખ
ભરી દાખ દાખ
છોટી શી એ છાયા ડોલી ભઠે કાળનીરે
સમીરે સમીરે.

અજાણ્યાં પથિક
પ્રાણપણે સાથ સદા નાવ ને નાવિક !
દિગંતનાં દશ્ય શ્રીકાં શ્રીકાં
ભૂતનાં અધોર જલ, ભાવિની ધૂસર નિહારિકા :
સામે મળ્યું સાચું,
ખીજું ખધું કલ્પના ને કાચું.

આવે છે આહીં જ પણ
એક ક્ષણ
એક એવો ઘાટ સૂનો સૂનો
રૂખી જાય હોડી એવો ભમ્મરિયો ધૂનો.
પંડ તો લાગે કે પરપોટા
સાચ માન્યાં એ જ જાણે સાવ ખોટાં ખોટાં.

મિથ્યા ત્યારે સર્વ સુસાક્ષરી
 આંસુ ઉભરેલ કૂપા, હાસ્ય કેરી છાળ ભરી ભરી ?
 -કે અહીં જ શૂન્ય ઘાટે
 બાણે કે અદીઠ વાટે
 સૂક્ષ્મ કોઈ સરે છે આકાર ?
 નવાં રંગરૂપ સજી
 આગે હજી, આગે હજી,
 આગે હજી પાર કરવાને પારાવાર ?

૦

જયંત પારેખ

કાચની પાછળ

આંખ સામે મત્ત મહેરામણ

ઉછળતો

શુંજનાની દહાણ ના

શ્રુતિને

અને

પેલી લતાનું ફૂલ

લેતું હીંચ વાયુની લહેરમાં

ના આંહિ એનો સ્પર્શ,

એની ગંધ ...

કંડીશન્ડ

આ મુજ ખંડ !

૦

સુમિત્ર પિતૃ !

કૃષ્ણપક્ષ તણી શર્વરી રયામલ;
વસંત ઋતુ, વાયુની લહર સ્પર્શતી કોમલ;
ભિંચે ગગન અસ્ત-માર્ગ પર શાન્તિને છંદ આ
સરંત મૃગશીર્ષ, કલાન્ત નયને જરા પાંપણ
ઢળે, તદ્દપિ ભિંધ-વિસ્મૃતિ નહીં, અહીં એકલ
(અસંખ્ય-લખ લોક મધ્ય પણ સર્વદા એકલ)
રહેતું ઉર મારું આજ નિજ સંગ વાચાળ કૈં
ખને, તવ પરોક્ષ સંસ્થિતિમહીં.—અહો અંતર
પુરા દશ કલાકનું ચ નહિ, દ્રેનની રાત્રિનું;
છતાંય કંઈ ખાર વર્ષ થકી દૂર, કર્મણ્યનાં
અનેક વન ક્ષેત્ર ને નગર કેરી મંડી વડે.

અચિંત જ મને અતીત શીઘ્ર યાદ આવી રહે ?
—વસંત ઋતુ !

જ્યાં ન કોઈ ઋતુકાંતિ—જન્માંતર...
—પરાગ વનપુષ્પની !

લવણ સ્પર્શ જ્યાં વજ્ર શાં
ઘડેલ ગળી જાય હાડ તન...
—ભૂંગનું ગુંજન !

જયહીં સતત ચક્ર-ચાલ થકી
વ્યોમ છે ઘર્ધર...

અહો સ્મૃતિ!—પલાશ ફૂલ સમ રુક્ષ આ ડાળની!

ખહારથી સાદ કોઈ કરતું મને (શ્રાવ્ય જે
નહીં પણ) ઉરે લહું છું અનિરુદ્ધ આકર્ષણ.
લઉં નગર ફેરવી હું અહુમેર ખારીશકીઃ
સળંગ સહુ સદાની ઉપર ડાળવાં ચોસલાં—
તણો પ્રખર દાળ, સૂર નહિ—આન્તિની મૂર્છના!
પ્રકાશ પણ ઘોરતો ગલીનીમાંહિ આસ્કાલ્ટને
પથે, ખહુ નશાવડે શિથિલકાય સંત્રી સમો.
ચહે ચરણ નિર્જરે મુખર કુંજ વીથી મહીં
વિહાર,—જયહીં સીમ લેહી ટહુકંત કો કોકિલ
નિશ્ચિય સમયે, હવા તરલ, પગકેરે ફલ
પ્રસન્ન-મુખ ચંદ્રિકાતું જયહીં લાસ્ય સંનર્તન.

વિહાર અહું...

આંહિ કિંતુ ચત કોપનું પિંજર !
—અહીં તહીં બધે દિવાલ ખડી છટ કાંઠીટની
—સુરક્ષિત વળી સમુદ્ર થકી—જે પડ્યો ચોગમ !
અહીં નયનને ન કોઈ દુમડાળ હિલ્લોળતી,
મુકોમળ ન સ્પર્શ ભૂમિ પર છાઈ હુવાંતણો.
અને કરતું સાદ કોઈ !—

ચિરકાલની વિસ્મૃતિ

સકંપ બનતી—નવાંકુરની લાલ લીલા થકી
હવા શિશિર અંતની જયમ વિલોલ તેવી—અને
જરા શબ સમાન અંગતણી ઊઘડી પાંપણ.

ત્યહીંની સ્મૃતિને પ્રકાશ લહું આંહિની સંસ્કૃતિ.
 મહાલય, વિશાળ રાજપથ, હાટ નાનાવિધ,
 અસંખ્ય જન, યાન : વેગવતી સર્વની આવળઃ
 હરીફ સહુ તૃપ્તિરંક નિધિ રિધિને કારણ ...
 અહીં સરલ ચિત્તના સહજ-શાન્ત આનંદનું
 સ્મશાન, અહિં નિત્યનો તમસ, જ્યાં લહું તાંત્રિક
 જનોની કડી સાધના સુખસકામ, (ભૂતાવળ
 ભમે છ અહિં અંતરીક્ષમહિં, બ્રાન્ત આ સર્વનાં
 અમી-રુધિર કેરું પાન કરતી; અહો જેહને
 નહીં ઉદર, ભૂખ એની પાણુ જોઉં ભૂંડી કશી !)

દયાદ્રં નવ નેણુ હો, ન ઉર ખિન્ન, નિઃશ્વાસ ના,
 ભલે હૃદય સાનુકંપ ...

પણુ છાણનાં જંતુને
 ન લેશ અનુકૂલ છે સ્ફટિક સ્વંછ શીળું સ્થલ !

મળ્યે! સકલનો અબાધ સમુદાય આ સ્વેચ્છયા :
 વિભિન્ન બહુ વેષ, રંગ બહુ; અંગ કેરી છટા
 અનંત અહિં દેહ દેહ તણી, આલમાં અંચલ
 પલે પલ નવીન વૃત્તિ પર ઠેક લેતી જતી.
 અસંખ્ય પથ, છિન્ન ચિત્ત, વળી કિલનતોયે ગતિ
 નિરાશ્રિત સહુ ચહે છ વલખંત આધારને.
 અશક્ત કંઈ-તેમને ય ભય ભાવિનો-લૂંટથી
 પરિચહતાણું ધરંત નિજ કાજ પાથેય ને
 રહ્યાં અવર એમને ન વિણુ લીખ કો આશ્રય !

અલમ્

જલ વિષે નિમજ્જન કરી સુદામે યદા
લહી'તી ક્ષણમાં ભવોભવ--પરંપરા સૃષ્ટિની ...
અને પુનઃ આ પ્રકાશમહી' દષ્ટિને ખોલતાં
ન ચિહ્ન કંઈ શૂન્યમાંહિ અતુભૂતિનું વિસ્મય ...
તથૈવ સ્થિતિ કેંકે મારી ...

પદ પંકમાંહી' ખૂંખ્યા,
અસીમ વળી નીલ નીર વીંટળાઈ ચોમેરથી
રહ્યાં, તદ્દયિ પદ્મ જેમ શિર ઓમનાં તેજનાં
પ્રશાન્ત કિરણોનું વર્ષણ સહસ્રધારે ઝીલે !

અલમ્ !

અધિક શું હવે ?-

મન પ્રસન્ન, આનંદથી.
નિરામય બધાંય તે સ્વજન કેરું વાંછી રહી
હવે વિરમતો,
ધરી સ્મરણ કોઈ રાજેન્દ્રનાં.

૦

ગૌરીપ્રસાદ આલા

સૌભાગ્ય

પર-પ્રેયો આને અકવિ પણ હું સર્જન તણી
કરું એટલા, દેવી, તવ ચરણ-ધ્યાને રત થઈ.

સ્કુરે વણે મીઠા, અમૃતલહરીએ નયનની
લહેરાતા તારા ચરણ-કમળોથી નીગળતા
મરન્દે ફેરવતા સુરધનુતણા શીકર સમા !
લવું હું એ વણે, તવ અમી-રસે નિર્ભર ગણી;
કૃપા પામી તારી, જનનિ, મુજને ધન્ય જ ગણું !

કદાચિત્ પ્રાન્તિ એ, જનનિ, નવ હું પાત્ર તવ એ
કૃપા-દષ્ટિ કેરો; તવ અમી-રસે વા નવ લસે
લવું હું જે વણે; કૃપા ચરણના સંનિધિ તણું
લલે એ હો તારા: મુજ ઉરતણા માળ પકધા.
લલે; અંગૂઠાને જયમ શિશુ ચુમી તૃપ્ત બનતો
હું એ તારે ધ્યાને કંઈક લવતો આજ, જનની,
ઠગાઉં તારાથી-પરમ મુજ કાં લાગ્ય ન ગણું ?

૦

પરિશીલન

ગુજરાતના લોકજીવનમાં મેળાના ઉત્સવનું સ્થાન અત્યંત મહત્વનું છે. મેળાનું મહત્વ માત્ર ગુજરાતમાં જ શા માટે ? પણ સમગ્ર કૃષિસંસ્કૃતિમાં એનું સ્થાન અત્યંત મહત્વનું છે. સાબરકાંઠાના લીલોએ શામળાજીનો મેળો લોકગીતમાં ગાયો છે. લાલના કોળીએ ભીમનાથના મેળાને લોકગીતમાં નોંધ્યો છે. ચરોતરના આરૈયાઓએ ઠાકોરના મેળાને તેમના લોકગીતના વિષય તરીકેનું સ્થાન આપ્યું છે. અહીં વૌઠાના મેળાનું ગીત આપવામાં આવ્યું છે.

ગીતમાં તૂટતો લાગ કૈંસમાં મૂક્યો છે.

પ્રૃથક ચંદરવાકર

છેલ છોડી

હોંચા બાવળિયાનો ગાળો (રે) છેલ છોડી

હોંચા બાવળિયાનો ગાળો

તારે મેળામાં આવિયાનો ચાળો

ઓ માયાશુ રે ..

(તેં તેા) મફત મનખ્યો બોલો

માયાશુ રે મફત મનખ્યો બોલો

(તારા) નેણાંમાં મેળો મોઢો

ઓ માયાશુ રે ...

નીચા બાવળિયાની પાકી

માયાશુ રે નીચા બાવળિયાની પાકી

તું તેા (માથ) માત્ર ખાઈને ફાકી

ઓ માયાશુ રે ...

કાચી કંબોઈની સોટી

માયાશુ રે કાચી કંબોઈની સોટી

તારાં નેણાં વાંમાં ને આંખ મોટી

ઓ મ.યાશુ રે ....

મારા તે મજવામાં સુકો

માયાશુ રે મારા તે મજવામાં સુકો

તું ને ભાવે છે લાલવાનો જુકો

ઓ માયાશુ રે ..

તું તેા હાલે ને ધૂધરા વાગે

માયાશુ રે હાલે ને ધૂધરા વાગે

(મને જાંધે રે બોલને વાગે)

ઓ માયાશુ રે ...

૦

૦

૦

મેસર્સ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા સ્ટીલ કોર્પોરેશન
લોખંડ તથા પોલાદના હોલસેલ સ્ટોકીસ્ટ્સ તેમ જ
ડાયરેક્ટ ઇમ્પોર્ટર્સ

બંદર રોડ, ભાવનગર, (સૌરાષ્ટ્ર)

લોખંડ તથા પોલાદની આપની જરૂરિયાતો
જેવી કે

લોખંડના સળિયા, પાટા, ચોરસ, એન્ગલ બીમ, ચેનલ્સ, ટી, કાળા
અને ગેલ્વેનાઇઝડ પ્લેટ તથા ઇલુગેટેડ પતરાં, કમાન, કારબન ટૂલ,
સ્ટીલ તથા અન્ય પ્રકારના લોખંડ તથા પોલાદના સરસામાન માટે

ઉપરના સરનામે સંપર્ક સાધો

દેના બેંક

DEVKARAN NANJEE BANKING CO. LTD.

૬૪ એપ્રિલો અને ૧૪ સેપ્ટેમ્બર ડીપોઝીટ વોલ્ટ

નવી
સેવિંગ્સ
યોજના

વ્યાજ
૨½%

ચેકથી નાણાં ઉપાડી શકાય છે.

ભવિષ્યની જરૂરિયાતો
માટે બચાવો

પ્રવીણચંદ્ર વી. ગાંધી
મેનેજિંગ ડિરેક્ટર

કવિલોક

‘કવિલોક’નું દ્વિમાસિક પ્રકાશન

૦

સંપાદક મંડળ
રાજેન્દ્ર શાહ
જયુભાઈ શાહ
મુરેશ દલાલ

૦

સવાજમ બંદરવાનાં રથળ
કવિલોક, ૩૮૦, ગિરગામ રોડ, ખુંબઈ ૨
મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. લિ., પ્રિન્સેસ રફીટ, ખુંબઈ ૨
શ્રી. પિનાકિન્ ઠાકોર : મે. ઠાકોર બ્રધર્સ, જરમન સીક્વર મારકેટ
રતનપોળ, અમદાવાદ
શિવકુમાર જોષી : C/O મુશ્કેન એન્ડ કં.
૧૨, પીઠ્ઠીગીચ અર્થ રફીટ, કલકત્તા ૧

૦

સવાજમ
દેશમાં વપિયા તણ : પરદેશમાં શિલિંગ છ : છૂટક નકલના પચાસ નયા પેસા

૦

મુદ્રક અને પ્રકાશક : મુરેશ પરસોનમદાસ દલાલ
મુદ્રણ અને પ્રકાશન સ્થાન : લિપિની પ્રિન્ટરી, ૩૮૦ ગિરગામ રોડ, ખુંબઈ ૨

કવિ લોક

પુસ્તક ૧ : અંક ૩

શરદ ૨૦૧૩

કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

ઉતાવળું શુભ

બળવો કર્યો !

જે ધ્વજ નીચે હતો સર્યો

ફરી ઊઠતાં કરમાં ધર્યો : દુશ્મન થયર્યો.

થયર્યું પણ ના કર્મ.

શુભ કામના ઊણી પડતી

નીચેડવા લાવિનેા મર્મ.

લડવૈયાની સૂતી કતાર

આંકેલી ઇતિહાસે હાર.

મર્મે સૂતેલાં સૌ હસતાં :

“કલિક હારનો વિજય થનાર.”

વિધિને મન કાચું કાપ્યું.

શત્રુબળ ન્યાં વણમાપ્યું

પડ્યા જેવો છે પડકાર.

તારો ખર્યો.

બળવો મર્યો.

ધરણીપટ ચોઢી, દેહ મૂડાવી થાવા ખાત.

(વિલાવરીનો ગણપાત એ નવલ પ્રભાત)
હારનાર લલાટે રેખા ઝનવાની વિજયીના તાન.

ઉતાવળું શુભ ક્યારે ક્યારે
ત્રિશ્વક્રમને નકી નડ્યું.
કાળ આંકને ગણિયે જે જે ખડ્યું
પત્થરપેટે જઈને પડ્યું.
છંદ છંદમાં મરણ જડ્યું,
અંતે તે પર કળશ ચડે,
પ્રભુની નીલમ પાની જેવા
વ્યોમે ઝાંચે જઈને ચડે.

તમે ક્યું તે તમે ક્યું !
અમે ક્યું તે અમને વ્યું :
એક શત્રુને પાછે પગલે
તમને આજે પાછું ધ્યું
તમે હતું જે ક્યું શરૂ.
કાચું કાચું ?
નમ્રીળદારના ખોળે પડતું
સ્વયંભૂ જે ફળ પાક્યું.

(૧૮૫૭ની સત્યાગ્રહી નિમિત્તે અમદાવાદ રેલિયે પર ચોળચેલા કવિ.
સંમેલનમાં આ કાવ્ય ૨૫ મધ્યે ૧૮૭૧.)

પ્રધુમ્ન તન્ના

નેડલો

છાયલનો છોડો મારો છેડલો છળીલડા

છાયલનો છોડો એજ છેડલો !

ન્યાજ્યો નૈં આવો ક્યાંય નેડલો છળીલડા

ન્યાજ્યો નૈં આવો એજ નેડલો !

પોયણું ચૂંટીને સમી સાંજના ઉતાવળી

હું વળતી'તી વંકાતી વાટમાં,

એવે અચિંત એ રે આંખલિયા આડેથી

પાલવ ઝાલીને જોંચી ખાથમાં !

હાં રે ભલો કીધો જી આજ તમે કેડલો છળીલડા

કીધો જી આજ તમે કેડલો !

નૈં રે પણ વાલા ઇંમ ઉર આ બંધાય

ભાજો બાંધ્યાની રીત અમીં દાખીએ,

વાવરી બાણો તો બાંધી લિયે બબરમાંયે,

નજરુંના દોર એવા નાખીએ !

હાં રે પછે શોધવો પડે ન સૂનો શેઢલો છળીલડા

શોધવો પડે ન સૂનો શેઢલો !

૦

ધૃશ્વર કપુરાકર

રાજઘાટ

સ્નેહામૃતે પુનિત સંતનના, ધરાની

મહેકી રહી કણકણે અભિષિક્ત સર્વે !

આકાશમાં ચમકતી મૃદુ તારંગીઓ
 જેવી અદા તગી રહી પગલી રૂપેરી
 પૃથ્વી તણે હૃદય અંકિત નિરનિરાળી
 ગાંધી સમાન ઇસુ બુદ્ધ-મહંત કેરી !
 અંધારમાંહિ નિજ તેજ અનન્ય સીંચે,
 રીંધી રહે પગથી મંજિલની સદાયે !

આ છે વિશાળ વસુધા નિત તીર્થધામ,
 યાત્રાળુઓ જીવરૂપે અહિંયાં પધારે !
 માંગલ્યરૂપ અજવાળી નિજાત્મ જ્યોત
 વ્યાપ્યા જતા સમગ્રુ તો સમજી ઇશારે !
 આ જન્મ એક તક શુદ્ધ સુવર્ણ લાખી,
 આંહી મહાન જીવની નીરખું સમાધિ !

□

હરીન્દ્ર દવે

શ્રી મુલાયમ નીંદ

શ્રી મુલાયમ નીંદ

કે મારી નજરનો લાર ના જીરવી શક્યાં
 તુજ પોપચાં.

ખૂટી ગયાં

તેં એ રીતે જોયો મને

કેમ જાણે અળઘડી તુજ સ્વપ્નમાં હું હોઉં
 ને ત્યાંથી અહીં આવી પડ્યો.

□

એ જિંદગી

આ તરફ ઉન્મત્ત ધ્વજ દ્રકાવતું સરઘસ જતું;
-ના, તે નહીં.

એ તરફથી ડાઘુજન ગમગીન ચહેરે આવતું;
-તે એ નહીં.

રસ્તા વિશે એ બેય ધારા જ્યાં મળે
તે મેઢની છે જિંદગી.

ભરતી વિશે ઉભરાય ખાડી, ખાંજણે એ આકળી;
-ના, તે નહીં.

ને ઓટમાં એ હાડપિંજરની ગણીલો પાંસળી એ પાંસળી
-તે એ નહીં.

ઓટ ને ભરતી ઉભય સંધાય જે ક્ષણ
તે સમુંદર જિંદગી.

ફૂલના જેવું વસંતલ સ્મિત ખીલે જે શૈશવે,
-ના, તે નહીં.

ને અપાઠી મેઘ જેવી આંખડી સંતત રુવે;
-તે એ નહીં.

હર આહ કેં મલકી જતી, હર સ્મિત ભરતું ડૂસકું
તે સંધિક્ષણ છે જિંદગી.

રમેશ જની

અળખામણાં

નેણલાં ભરીને તારાં

રૂપ તે નિરખિયાં'તાં

મનડાં ભરી સૂણ્યાં'તાં તારાં વેણુ જી !

આવોજી આવોજી મારા સાઘળા,

હજી ચે તારાં

પહોત્યાં ના ભવ ભવનાં કહેણુ જી !

અગણિત દોઢે

તારી ઊભરાચે વાટડી

ના કોઈ ચે જણાયે તો'ચે જન જી !

મનના માનેલ મારા

આવજો મહારાજ, આવ

મારજો હું ઊભી એકલ રાકડી !

રુદિયા સંગાથે મેં તો

પાયરી છે પંથ તારે

તરસી આ ભીની ભીની આંખડી !

ક્રિયા તે જનમોનાં વાળ્યાં

કારમાં તે વેર બ્હાલા,

આવડો વરતાપીએ ના કહેર જી !

જીવની સંગાથે એવી પ્રીતડી ત્લગાડી

હાવે રગ રગ વ્યાપિયાં છે ઝેર જી !

પ્રાણનાં વલોણાં મારાં

હજી એ શું બાકી બહાલા,
કોને તે જમ્યો હાવે રાવ જી ?
વખડાં પછી તે હોયે

અમરતના ભોગ તો'યે
અમે તે અળખામણાં શેં, મા'વજ

૦

સુરેશ દલાલ

મૌન

કંઠથી આવ્યું
અહીં આ ડાળ પર કોઈ વિહંગ.
(ડાળને જાણે મળ્યું સારું ય જગ.)
હિલ્લોળ....

લહાણ લેતાં ફળતણી
કંઠથી બહેતું કયું નિજ ગાન.
ને તાનમાં ઝૂલી રહ્યા શા પ્રાણ !
ગાન ગાતું પંછી ત્યાં ઊડી ગયું.
ડાળને અદકો દઈ હિલ્લોળ.... !
દૂર ટહુકે અંતરીક્ષ વિષે વિલીન.
ને હવે આ મૌન....!

૦

ચંદ્ર પરમાર

બાંધણી !

મધરો મધરો પાયો કલાલણ !
અંકાશે હું ના માયો રે લોલ,
મુંને નેણ કટોરો ઉલાળી કલાલણ !
ચંઈ નો ચંઈ ઉછાળ્યો રે લોલ.
આંખે આલલિયું આંખ્યું કલાલણ !
પગલે પતાળ મેં ઢાળ્યું રે લોલ,
સૂરજમાં મુખ મેં ધોયું કલાલણ !
ચાંદલામાં મુખડું જોયું રે લોલ.
બત્રી કોઠે દીવા ઝળકે કલાલણ !
રૂંચે રૂંચે તારા લજકે રે લોલ,
રંગે રંગે તે રંગ છલકે કલાલણ !
અણસારે મેઘ-ધન કરકે રે લોલ.
મધરો મધરો પાયો કલાલણ !
અંકાશે હું ના માયો રે લોલ,
'આવડું' અંકાશ લલે ઓછું પડે તું મારી
બાંધણીની ગાઠે બંધાયો રે લોલ.'

૦

જોન્ડ શાહ

તડકો અને ખિસકોલી

ગ્રીષ્મના મધ્યાહ્નના તડકો
ગલી રોકી રહ્યો ચોખ્ખણ

કેા નહિ આવતું જાતું
અરે ટહુકાર માગણનોય છેલ્લો
ક્યારનો—

ઢોળાયલાં પાણી સમો—
આ રુદ્રની ઉત્તપ્ત શાન્તિની માંહિ
ક્યાંય વિલુપ્ત.

નીરવ લૂ વહે
કોઈ વિજેતાની કડક સત્તા સમી.

હારેલ સર્વ નિવેશને પર્યંક
તનના તાપને—

વાતાયને ભીના કરી ઢાળેલ
ખમ્બના અકથકી
જે આવતી શીતલ સુગંધભરી
હવાની દહેર, એના વ્યજનથી—

શમવી રહે....

જાણે ધવાયેલા અહંને
સ્મૃતિ વિહોણી સુખિના એકાન્તમાં
અજ્ઞાત દીધો વાસ....

પણ

સહસા તહીં જોલાસહજ પડકાર શો ?

જાણે હસન્મુખ એક ખિસકોલી

(ધરી જે ચરણમાંહિ મગફળી—નું ફેાતરું ફેાલે)
રમે ઘર ટોડલે

અનિરુદ્ધ એના શોરનાં ગર
 અડગ ને હઠ હોઠની આ રુદ્ર કાયાને
 કથાં વીધી રહે સો સો સ્થલે !
 વીધાય મર્મ, અરે
 અડીખમના ય મૂળે ચર્ણુ.

ઘરની છાંયડીએ પુતઃ પગલું
 માર્ગમાં મૂક્યું
 ઝરુખે બાળ કેા ઝૂક્યું
 ભરીને અંતરીક્ષ સમસ્ત
 દુમનું પંખી કેા ટોક્યું...

૦

હેમન્ત દેસાઈ

ઘડી તોય

નયનની સુપમા શમણે હજી
 રહી રહી સ્પર્શી જઈ એ મને
 કહીંક ખેંચી સુદ્ધર જતી, કદી !
 ઝબકી જાગું : વિવાદ ફરી વળે
 થઈ પ્રવાહી નિમેષમહીં બધે
 હર વિષે બસ સર્વ ખૂણેખૂણે !
 મિલનની ક્ષણ વિસ્તરીને ફરી-
 ફરીથી આવતી મારી સમીપ વા
 મરી જઈ હું સ્વયં ગતની બણી ?

સ્મૃતિ (સલાનપણે નહીં) રહેજમાં
 ઝળકી લીન થતી ખીજરેખ શી
 તદ્યિ સ્વર્ણ મૂકી દ્યુતિનું જતી !
 મુજથી દૂર હું તોય અભિન્ન છું,
 વધુ નહીં....ઘડી તોય....હું ખિન્ન છું.

૦

હસિત પૂચ

અવસાન

પાછોતરા વરસાદના
 શમણાતાણું યે છે ગયું અવસાન !
 રે, એની અહીં
 સળગી રહેલી
 ગ્રેહ જેવો ખમ્મ શરદમધ્યાહ્ન !
 મીંઢી બિડતી
 આકાશ-ધરતી ખૂંદતી
 આ શરદ કેરી ચાંદની
 એની જ ઠંડી રાખ !

૦

જયંત પારેખ

કૌલ

દઈ મિલનનો મને સુખદ કૌલ કેવાં વ્યથા
 ભરેલ પગલે દુવારથી વિદાય લીધી હતી !
 -સુરમ્ય મુરલીતણા ચરમ સૂર જેવા શમે.

અહીં પલકહીન માંડી દગ, વાટ જોતી સ્મરું
 બધાં બમલપાન ને મધુરપે ભરી ગોઠડીઃ
 વળી વિહંગગાન આમ્રવનનાં, કર્યાં નાવમાં
 વિહાર સરિતાજલે કિરણ ચંદ્રનાં ઝીલતાં,
 કપોતયુગલે કર્યાં મધુર શુંજનો, કેલિઓ.

ફરે સતુનું ચક્ર, જાણ મુજને રહે ના યથા.
 કશા મિલનઓરતાઃ ચરણ તાહરાં તો ય રે
 વળે ન હજી આ ભણી, અવ અધીર મારું ઉર
 સકંપ બનતું પલે પલ વિચિત્ર સંકાથકી.

તને તવ પથે અનંત જન સંગ આનંદ, ત્યાં
 વ્યથા અરવ માહરા હૃદયની હશે સ્પર્શતી ?

૦

જસુભાઈ શાહ

કપ્પાટ

શુભિયો માપે ને છેણી રેગતી
 ચોપેણ વાઢે ધારોધાર,
 નજરે લાધે ના એવા ખાંચકા

સમતલ સટામરની ચાલ,
 હળવો હવાનોરે ભાર;
 ઘણ રે વાગે ને ઘડતર ઘાટમાં !

ધાયુ" દાગે રે કૂચેલ રેખમાં,
 ભીડમાં

ફૂટા રે છેડાને સાંધે

સાંધે કોઈ વીજળીને તાર,
જડે કોઈ રીવેટ્યુની હાર-ઘણ રે....

ચાર ચાર મેલી વચમાં છાજલી,
જડિયો પાંચમે ભંડાર,
પડખે ખાયે ને જમણે ભોપલાં,
હોળા ગુપ્ત ડંભાર,
જેમાં હાટિયાનો સાર-ઘણ રે....

કઈ રે જણુચુને કાળે બહોરશે ?
મનમાં કશી રે ગડભાંજ !

ધન રે કામેલાં કોરે ભરતિયે,
અતલસ ગણ ને દિનખાળ,
આણે આવેલો અસખાળ-ઘણ રે....

મૂઠ રે મમતાથી માયા બળવે,
જતને જૂઠના ઉચાટ,
રઝળે રતન, કટકા કાચના
કાળે કળના કખાટ,
ભોગળ ભીડેલાં કમાડ-ઘણ રે....

વાયુને અણુસારે થરથર કંપતા,
જેણે ઠઠારી ઠકરાત,
મનની મંજુષા ભરચક ઠાલવી
રાખે રામની મિરાત.
તેને સાથરે નિરાંત.
ઘણ રે વાગે ને ઘડતર ઘાટમાં !

શુદ્ધિયો: કાટખૂણો. રેગતો: રેખા આંકતી. ચોપણ: લોખંડ
કાપવાનું ચોરસ હથિયાર. સટામર: પતરાં સમતલ કરવાનું
સાધન. કુલેલ: ધાર વાળવા માટેનું સાધન. ભીડ: પ્રેસ
(પતરાં વાળવાનું યંત્ર). ભોપણ: પરખેતું ખાનું.

અહીં પલકહીન માંડી દૂગ, વાટ જોતી રમરું
 બધાં અમલપાન ને મધુરપે ભરી ગોઠડીઃ
 વળી વિક્રમગાન આમ્રવનનાં, કર્યાં નાવમાં
 વિહાર સરિતાજલે કિરણુ ચંદ્રનાં ઝીલતાં,
 ક્યોતયુગલે કર્યાં મધુર ગુંજનો, કેલિઓ.

ફરે ઋતુનું ચક્ર, જાણુ મુગ્ધને રહે ના થયા.
 કશા મિલનઓરતાઃ ચરણુ તાહરાં તો ય દે
 વળે ન હજી આ ભણી, અથ અધીર મારું ઉર
 સકંપે બનતું પલે પલ વિચિત્ર શંકાધરી.
 તને તવ પદે અનંત જન સંગ આનંદ, ત્યાં
 વ્યથા અરવ માહરો હૃદયની હશે રૂપરશ્મી?

૦

જસુભાઈ શાહ

કુખાર

શુભિયો માથે ને છેણી રેગતી
 એપેણુ વાઢે ધારોધાર,
 નજરે લાધે ના એવા ખાંચકા
 સમતલ મટામરની ચાલ,
 હળવો હવાનોયે ભાર;
 ઘણુ દે વાગે ને ઘડતર ઘાટમાં!

ધાયુ" દાઝે રે કૂંડેલ રેખામાં,
 ભીડમાં ઝટ અટપે જાય,
 જૂટા રે છેડાને સાંધે ગ્યાસથી,

સાંધે કોઈ વીજળીને તાર,
જડે કોઈ રીવેટયુની હાર-ઘણ રે....

ચાર ચાર મેલી વચમાં છાજલી,
જડિયો પાંચમે ભંડાર,
પડખે ખાયે ને જમણે ભોપલાં,
હોળા ગુપ્ત ડંભાર,
જેમાં હાટિયાનો સાર-ઘણ રે....

કઈ રે જણુચુને કાળે બહારશે ?
મનમાં કશી રે ગડભાંજ !

ધન રે કામેલાં કોરે ભરતિયે,
અતલસ ગણ ને કિનખાળ,
આણે આવેલો અસખાળ-ઘણ રે....

મૂઠ રે મમતાથી માયા બળવે,
જતને જૂઠના ઉચાટ,
રઝખે રતન, કટકા કાચના
કાળે કળના કળાટ,
ભોગળ ભીડેલાં કમાડ-ઘણ રે....

વાયુને આણુસારે થરથર કંપતા,
જેણે ઠઠારી ઠકરાત,
મનની મંજુષા ભરચક ઠાલવી
રાખે રામની મિરાત,
તેને સાથરે નિરાંત.
ઘણ રે વાગે ને ઘડતર ઘાટમાં !

શુભિચો: કાટખૂણો. રેગતા: રેખા આંકતી. ચોપેણ: લોખંડ
કાપવાનું ચોરસ હથિયાર. સટામર: પતરાં સમતલ કરવાનું
સાધન. કુલેલ: ધાર વાળવા માટેનું સાધન. ભીડ: પ્રેસ
(પતરાં વાળવાનું યંત્ર). ભોપણ: પરખેલું ખાનું.

પરિશીલન

હરિવલ્લભ ભાયાણી

સંસ્કૃત સાહિત્યની સાધાસાધ ગીઠ ગીઠ શતાબ્દીથી પ્રાકૃત સાહિત્ય અને પાંચમી છઠી શતાબ્દીથી અપભ્રંશ સાહિત્ય ખેડાવા લાગ્યું હતું અને અગિયારમી બારમી શતાબ્દીમાં રચાયેલી હોય તેવી પણ ગણનાપાત્ર પ્રાકૃતઅપભ્રંશ કૃતિઓ આપણને મળે છે.

પણ જળવાયેલા પ્રાકૃતઅપભ્રંશ સાહિત્ય કરતાં હ્રુપ્ત ધ્યેયાનું પ્રમાણ ઠીક ઠીક મોટું હોવાનું જણાય છે. નવમી શતાબ્દી પહેલાં ધ્યેયા અપભ્રંશના એક મહાકવિ રવથંભૂએ ‘રવથંભૂષ’ નામે પ્રાકૃતઅપભ્રંશ પિંગળનો ગ્રંથ રચ્યો છે. એમાં પ્રતિપાદિત ૭૮૦નાં ઉદાહરણ રવથંભૂએ પોતાને જાણીતા વિશાળ સાહિત્યમાંથી લીધેલાં છે. આ રીતે સો સવાસો જેટલા કવિઓનાં નામ નીચે ઉદાહરણ-પદો અપાયાં છે. પણ આ નામોમાંથી પાંચ સાત નામો જ ઉપલબ્ધ પ્રાકૃતઅપભ્રંશ સાહિત્યમાંથી આપણને જાણીતાં છે. બીજાં વિશે કયાંયે ઉલ્લેખ સરખો પણ નથી મળતો. આ ઉપરથી હું સાહિત્યના પ્રમાણનો કંઇક ખ્યાલ આપશે.

સંસ્કૃત સાહિત્યના પ્રમાણમાં પ્રાકૃતઅપભ્રંશ સાહિત્ય ઘણું ઓછું જાણીતું છે. રવથંભૂએ અન્યથા અજ્ઞાત એવા કવિઓનાં નામ નીચે આપેલાં, મુકતક ગણી શકાય તેવાં પદોમાંથી કેટલાંક કાવ્યલેખે અત્યારે પણ આરવાધ રહ્યાં છે.

અહીં પ્રયોગલેખે તેમાંથી થોડાંકનો લાવાનુવાદ રજૂ કર્યો છે. સરળ નિસર્ગચિત્ર, લાવના કે વિચારના કાંઇ ચમકારાનું પીંછાને એક લક્ષરક કરેલું આલેખન-એટલું જ માત્ર મૂળ મુકતકોનું સાધ્ય છે એ દેખીતું છે. પણ આ અજ્ઞાત કવિઓને પ્રકૃતિના રમ્ય, મુકુમાર, રંગભર રવરપની જેમ તેના ચંદ્ર, ગબાર, રુક્ષ, પ્રોહ, ઊર્જાથી રવરપનું પણ એવું જ આકર્ષણ હતું એની અહીં આપેલી વાગળી પરથી થોડાંક કાંખી થશે.

પ્રાકૃતઅપભ્રંશ કાવ્યમાં વર્ણસંવાદ, પ્રાસ, છંદોલય ને સ્વરસ ગીતનો કાળો પણ કાવ્યની ચમત્કૃતિ સિધ્ધ કરવામાં ઘણો મોટો હોય છે. એ કાવ્યોના અનુવાદકને મૂળના ‘અર્થ’ જેટલું જ તેનાં ‘શબ્દ’ ને ‘આકૃતિ’ પ્રત્યે પણ લક્ષ આપવું પ્રાપ્ત થાય છે. એ દૃષ્ટિએ લાગ્યે જ કરોડ અધિકાર હોવા છતાં યે અસ્તુત પ્રયાસ કર્યો છે, તે મોટે ભાગે, ગમી ને થીજ બીજાઓને દેખાડવાની સહજ શૃતિથી પ્રેરાઇને.

છંદ મૂળના નહીં, પણ મૂળની સમાસપ્રવણ ભાષાની પંક્તિઓનો સભર ભાવ સમાવવાની અનુકૂળતા આપના લાગ્યા તે યોજ્યા છે.

પ્રભાતના તારક

રખે લાડો, આ વહેલે વહાણે
ગગને વીખર્યા તારલિયા છે :

ઐ તો—

પ્રત્યુષ—ગજ મદમ્ને આવી
નિશા—લતાને ચોળી ધુમાવી
—ચંદ્ર—વિહગ ક્યહી ઊડી લપાયું—
તપ જે કુસુમ ખર્ચે ને, તે છે !

૦

સ્વયંભૂ

તુંગભદ્રા

આ તુંગભદ્રા ખળકતી ?

દે—

ધૂમ ધીકતા રૂપમમાં તરસે રિખાતા સહ્ય કેરી,
ઉદધિને ઘડઘડ પીવા, લંબાયતી ગિહ્વા લપકતી ?

પલ્લાશ

ભેખડ—કોરે

ઊભો ડાલે

લાલમલાલ પ્રકૃત્ત્વ પલ્લાશ :

'બાળ્યા સૈ. મં કે ખચુ' કોઈ ?'

ઐમ ઊંચો થઈ

બોતો લણે વન્ય હુતાશ.

૦

કાલિદાસ

પદાવલિ

સરિતા ફેરે સૂને તીરે, નમતી કાળે
પવન પ્રકંપિત એક જ પથે
ઊભો એક પગારા :
દાવાનળમાં ભરખાયાં તે મૃત તરવરને
સસિલતા અંજલિ દેતો હીરો
એકલ તદ ઉદાસ.

૮

ગાવિંદ

ધેનુનાં ધણુ

નીરવ નિશામાં
ઠામ ઠામ હીરો કર્યા,
ધાસથી સંતુષ્ટ
તે વાગોળતાં જડળાં હલાવે
ધેનુનાં ધણુ-
ધવલ ઉત્તમ
ઠોમુદીપુલે સમાં

આંખડી પ્રેમ-પ્રજાળતી

સહુ ગોપી બધી આદરથી જરી માધવ-દષ્ટિ-પળતી
તો પલ જમડી જમડી રાધા ગોરી ત્યહી તે વળી વળી વળતી :
ધુપે છુપાવી કેમ કરી, બળી આંખડી પ્રેમ-પ્રજાળતી ?

૦

૦

૦

કવિલોકનું પ્રથમ પ્રકાશન

શ્રુતિ

રાજેન્દ્ર શાહનો

ધ્વનિ અને આંદોલનનો અનુગામી

અભિનવ કાવ્યસંગ્રહ

‘વિકસતી આધુનિક ગુજરાતી કવિતાની પ્રયોગશીલતાની
અને નવીન સંવેદનાલિપ્યકિતની ભાત એમાં જોઈ છે.’

પ્રા. અનંતરાય રાવળ

મેસર્સ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા સ્ટીલ કોર્પોરેશન
લોખંડ તથા પોલાદના હોલસેલ સ્ટોકીસ્ટ્સ તેમ જ
ડાયરેક્ટ ઇમ્પોર્ટર્સ

ખંદર રોડ, ભાવનગર, (સૌરાષ્ટ્ર)

લોખંડ તથા પોલાદની આપની જરૂરિયાતો
જેવી કે

લોખંડના સળિયા, પાટા, ચોરસ, એન્ગલ બીમ, એનલસ, ટી, કાળા
અને ગેલ્વેનાઇઝડ પ્લેન તથા ફોર્ગેટેડ પતરાં, કમાન, કારબન ટૂલ,
રેડીલ તથા અન્ય પ્રકારના લોખંડ તથા પોલાદના સરસામાન માટે

ઉપરના સરનામે સંપર્ક સાધો

લક્ષમાં લેશો

લાલે

પાંખાળો

મોડો

બેતકી
સક્તિ

મોખિલ ગેસ

બેવકુ
રક્ષણ

મોખિલ ઓઇલ

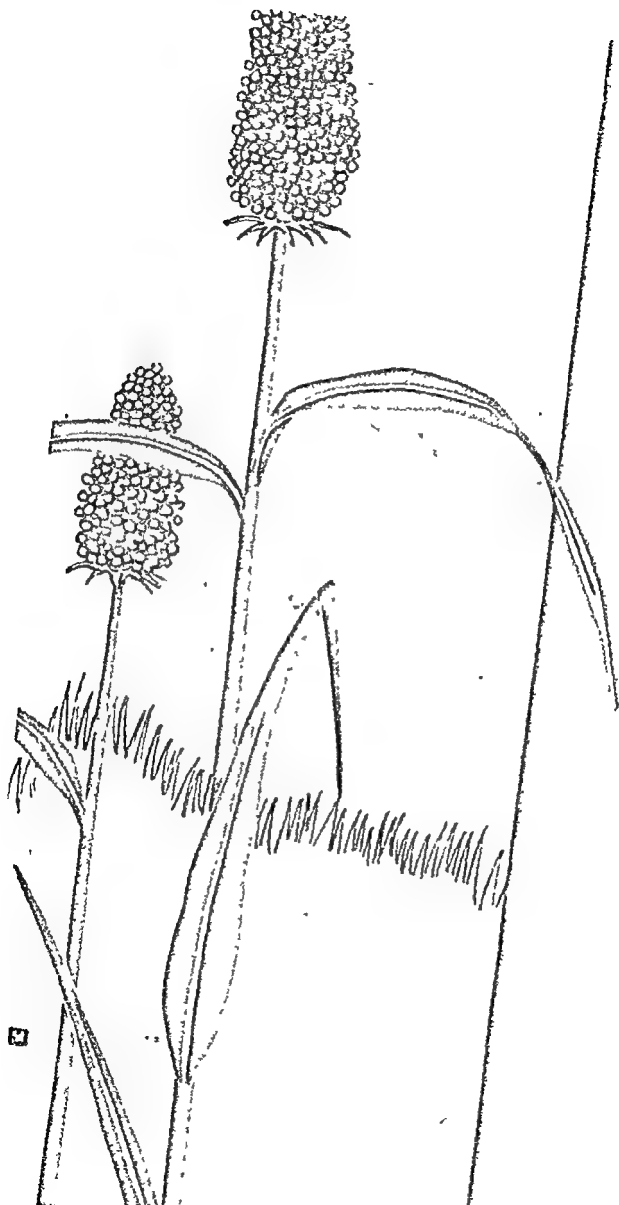
મોખિલ ઔદ્યોગિક ઊંજથુ

ફ્લીટ.....

અતે બીજી અનુપમ ગ્રજાણી પેટ્રોલિયમની જતાવડો.

સ્ટેન્ડર્ડ વેક્યુમ ઓઈલ કંપની

(કંપનીના સરપેલી બધા બધાની મનાવિત છે.)

કવિ લોક

પુસ્તક ૧ : અંક ૪

હેમંત ૨૦૧૪

હેમન્ત દેસાઈ

સમાધિ

હૈ પ્રીતિની પંખિણી ! તેં મળની
પ્રસંગની પાળ પરે વિરાળને
આભાસનાં ઊર્મિ-વિહીન વારિમાં
તરું જ શું ખિંચ પડેલ કેવળ
જોયા કર્યું-ફિલ્ખિલ ગીત ગાયું ના ?

લલે ન ગાયું પણ અંચુપાતથી
એકાદ તો ખુંદ રહસ્યનું લઈ
લેવું હતું એહ થકી, અને ના
અંમ કર્યું તો નહિ સૂઝ્યું શું તને
લગાવીને આપટ પાંખથી એ
સંવાદીને-મૌનની-સ્પર્શીને જરા
(ઊડી જતાં ચે) થથરાવી મૂકીને
ખેડેલાવવાનું દિલ ?-આવી તો કે'
સમાધિ જાણી નથી, સ્વસ્થ, શાંત !

જયન્ત પાંડક

તાપીતટે સૂર્યાસ્ત

દૂર પશ્ચિમમાં ક્ષિતિજના સાગરે
હોડકું સ્થિર મધ્યપાણીમાં તરે.
ઁઠેલ તેમાં રાત્રિશે કૃષ્ણાંગ માછીમાર
નાખી જલે ગલ ને ગ્રહી દોરી કરે.
(હમણાં ફાસે માછલી.....

ખેંચાય શું દોરી અચાનક ભીતરે !)

ખેંચતો માછી ધીમેથી ગલ-
ત્યાં તરંગો પર ઊંચાનીચા જરા ઝલમલ
દેખાય ના દેખાય-ને સોનેરી એ
માછલીની શાંત સૌ હલથલ !

૦

જસુભાઈ શાહ

મૃત્યુ

કેઢમાં નિઃશ્વેષ શાંતિ....
ધમલુ ના ધમલી હવા
અંગાર તગતગ ઓલવાયા
ખોપરીની એરણે ઘડતર કથાં ના
ઘણકરી લાચાર
મેલી કેઢને રેઢી
લુહાર ગયો કહી ?
ધન કોકનું ઘાલી ગયો,
તારી ગયો વા કોકને ?

મને અગનગાડી-પૂરસમ એ તટે જ્યાં વહી
 રહેલ જનમેદની-ભયથકી ભરી છે મને :
 બપોર-પણ હું અગલુ ઘનધોર રાત્રે ન શું !
 ઊભો હું ભર જંગલે-પથ વિશે છતાં નિબધે !
 પથેય સઘળા ભયંકર કળો જ જેવા, મથે
 અગલુ જણુ લે જવા કયહીંક; છેતરી લે વસુ.
 ભયંકર પશુ સમાન આહીં હિંસા બહે વાહનો
 અતૂટ કડીબદ્ધ-સર્વ ગતિશીલ-અણું નહીં :
 (વિસપીં અહિં શા પથો), પથ પરે રથો આ કયહીં
 જતા ? કયહીંથી આવતા ? વણુ પિછાણુ જૂથે જનો !
 મકાન ? નહિ; જંગલી પશુની જોડ બીડામણી;
 મને ભીંસત કાળ ને સ્થળની પીડ રે ચોભણી !

બીજું દર્શન-વિસ્મય

વિશાળ નગરી નિહાળું મલખાર શીલે ચઢી :
 ત્રણેય દિશ વ્યાપીને મયની શું પુરી વિસ્તરી !
 સુદૂર ધુમટો-મિનારતણી તીક્ષ્ણ ટોચે કરી
 ત્રણેય સિતિમે વિદીર્ણ વજુરાઈ દબિટ, પડી;
 અહીં ગિરિ વિશાળ વ્યોમઉદ્દધિ : પ્રભુનો શ્રમ;
 મનુષ્ય રચી સંસ્કૃતિ : મહલ-ધુમ્મટો-હોટલો
 (વિરાટ પ્રતિમા કને સ્થપતિ અંગૂઠા જેટલો) !
 પયોધિલહરે અડે પ્રથમ આ તટે પશ્ચિમ.
 વિરાટ નિજની પ્રભુની કૃતિ સંમુખે માનવ
 નયું નજીવ જંતુ-તોય અહીં ભીખમંગામુખે
 “હું આ નગરવાસી,” એ ગરવ; ઘાસપત્તી હૂંખે
 સલાન અહીં જંતુએ “હું પુરવાસી, રાની નવ”
 શક્યો ન પરિપૂર્ણ વ્યાપી પ્રભુએ જયહીં તે છવિ
 શકે કંઈક વળુંવી અહીંથી માત્ર કોઈ કવિ.

રમેશ જાની

અમે તે.....!

અમે તે પરથમી કેરે

કણ કણ ઘડીઆં રે !

અમે તે અંકાશ કેરે

તેજે તે મઢીઆં જી !

અમારે તે આંગણીએ રે .

રાતાં તે ફૂલડાંની

લેલૂંબ લૂમીઝૂમી ડાળ જી

એનાં તે ફૂલડાંની અમે

રંગ રાગ ફાગ ભરી

મહાલતાં તે કંઠ ધરી માળ જી !

અમારે તે આંગણીએ રે

ઘોળાં તે ફૂલડાંની

મધમધ લૂમીઝૂમી ડાળ જી

એ રે ફૂલડાંની અમે

હરખે વિરાગ ભરી

રાચતાં તે કંઠ ધરી માળ જી !

અમે તે પરથમીનાં ને

અમે તે અંકાશનાં જી !

અમે તે અધારનાં ને

અમે તે પરકાશનાં જી !

દાર્શનિક કવિ, વિલક્ષણ ચિન્તકાર
અને મૌલિક વિચારક

વિલિપ્ત બ્લેઇઝ

(જેની આ વર્ષે ઉમેરે ૨૦૦મી જન્મજયંતી હિત્તી)

જયંતિ પરિચય

પોતે જેને 'a human awful wonder of God' હતું એ જ હંડનમાં વિલિપ્ત બ્લેઇઝ પોતાનું આખું જીવન (૧૭૫૭-૧૮૨૭) વિતાવ્યું હતું. છતાં એ સમય પરિમિતન એની પ્રતિભાને કાંઈ પિછાણી શક્યું ન હતું. બ્લેઇઝ તો સાચો હલાકાર હતો, લોકોની અવગણના કે ગરીબીની વેદનાર્યા વાજ આવી પોતાના અંતરદીપ્તે આલવાઈ જવા દે એવો બીરું ન હતો. એને પણ સમાનપરમામાં ભરબૂતિના જેવી જ શ્રદ્ધા હતી. એથીરતો એ માત્ર કાંઈકે રચીને જ પ્યો ન હતો, પોતાના કાવ્યસંગ્રહોનાં પાનેપાનાં એણે એકલે હાથે રેખાંકનો ને ચિત્રોત્પાદી મદ્યાં, એ-એવ કપોં, છપાવી પ્રસિદ્ધ પણ કપોં. એનું આત્મજળ પણ એટલું કે એણે જે કંઈ સહન કર્યું એમાંની કડવાશનો એક અંશ પણ એના સર્જનમાં ક્યાંય પ્રવેશ ન પામ્યો.

હવે તો દિન પ્રતિદિન એની કાર્તિમાં વૃદ્ધિ થતી જ જાય છે. એ. ઇ. કહે છે: એનામાં અનંતનો અંશ વૃધ્ધ છે. એને સમજવા જેમ-જેમ પ્રયત્ન કરીએ છીએ તેમ તેમ એની પ્રતિભાના નવનવા ઉન્મેષોનો પરિચય થતો જાય છે.

જયપૂર્ણી, જ. બ્લેઇઝની એ જગતનો પરિચય હતો, શહેરી અને ગ્રામ્ય. દરિવાળાં ખેતરની નિર્દોષતા ને ઔપચારિક ક્રાંતિની કડવાશ એણે અનુભવી હતી. વનરાજીનું સ્વર્ગ ને 'બુખરી શપતાની પિલો'નું નરક એણે ભાળ્યાં હતાં. કાળા મનુરી

કરતી જનતાની શહીદી એણે ઉત્કટતાથી નિહાળી હતી ને હરિયાળાં મેદાનો, વૃક્ષાઞ્છાદિત ગિરિવરો એને પ્રિય હતાં. ગ્રામ્યજનની નિર્દોષતા શયતાની મિલોમાં એણે નષ્ટ થતી કદી માની નહીં. અનુભવનું નરક બ્લેષ્ટકને મન જીવનચક્રનો એક આંટો જ છે. નિયતિચક્રના આંટા પૂરા થતાં માનવ-આત્મા ફરીથી અમર શુચિતા ધારે છે, એની મૂળ નિર્દોષતા ફરીથી પ્રસ્થાપિત થાય છે, પતિત જગતની ભટ્ટી ફરીથી સ્વર્ગના પુવારામાં પલટાય છે.

બ્લેષ્ટકનાં પ્રારંભનાં કાવ્યો ને સમયે સમયે એણે લખેલાં નાનાં ઊર્મિંગીતો એનાં અન્ય કાવ્યો કરતાં જુદાં તરી આવે છે. નિર્મેળને સાહજિક સ્ફૂરણનો એ પ્રદેશ છે. એમાં આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારનું સામર્થ્ય છે. આંતરપ્રકાશની રમણા છે. યુવાન હૃદય કવિને કલ્પનાની અતિશયતામાં રાચવા દેતું નથી. મુખ્યતઃ આ કાવ્યોમાં એક બાળકના ધગશભર્યા હૃદયની ઊર્મિઓ વ્યક્ત થાય છે. ભાષામાં હૃદયસ્પર્શી સારલ્ય છે. ભાવમાં નિર્મલ આવેગ છે. આ નાનાં કાવ્યોમાં રોમેન્ટિક કવિતાનો પ્રાણ ધબકે છે: પછી એ ‘પોએટિકલ રકેચિઝ’ને ‘સોંગ્સ ઓફ ઇનોસન્સ’ જેમ પ્રેમ ને સુખનાં ગીત હોય કે ‘સોંગ્સ ઓફ એક્સપિરિયન્સ’ જેમ હીનતામાં રાચતા જગત માટે વેદના ને વિશ્લવના પોકાર હોય. વિશ્વનું એક બાળકનાં ચક્ષુ દ્વારા અહીંયાં દર્શન થાય છે, એની ઇન્દ્રિયો દ્વારા વિશ્વ અનુભવાય છે, એના હૃદય દ્વારા એનો ન્યાય થાય છે. આ બાળક માનવમનની અલંત સુકુમાર, પણ નીડર ભાવનાઓનું પ્રતીક છે—એક ખેડૂતના આત્મામાં કવિતાનાં ઉદ્દગમ ને આંતરસત્ત્વ વર્ડઝવર્થે નિહાળ્યાં તેમ.

શબ્દો સરળ છે, વિચારો સરળ છે, બંને દૂધસાકર

જેમ એકરસ થઇ ગયાં છે. શબ્દની સપ્રમાણ યોગના અનાયાસ સુધડતા આવે છે. જે ઊર્મિમાંથી ઉદ્ભવ્યાં એનાથી જ રસેલાં હોવાથી એમાં વક્તવ્યની તીવ્રતા છે, સંગીતનો સ્વાભાવિક લયગાદી પ્રવાહ છે. એક શબ્દ બીજા શબ્દ સાથે તાલથી એકરૂપતા સાધે છે. આર્દ્ર હૃદયનું ઊર્મિમાધુર્ય વહાવતી આ કવિતામાં એલિઝાબેથના સમયની કવિતાનું ઊર્મિઝરણ ફરીથી સ્ફુરણ પામે છે એમ કહી શકાય.

બાળકના શબ્દભંડાર જેટલો જ સરળ એનો શબ્દભંડાર છે, એનાં ભાવપ્રતીકા ગુલાબ, સૂર્યમુખી, સિંહ, ઘેરું, વાદો, કીડી, આલકગાલિકા-સંખ્યામાં ઓછાં છતાં સર્વમાન્ય છે. પ્રારંભી કવિતામાં પણ ગુલાબ, ઘેરાં વગેરેનો પ્રયોગ રૂપકાત્મક છે, અનેક અર્થોનો દ્યોતક છે. મહાન ધર્મોને ચિરંતન સંસ્કૃતિનાં નિર્માણ જેનાં પર મંડાયાં છે એ પ્રતીકોમાં પણ બ્લેકકિનાં પ્રતીકો જેવી જ સરલતા ને સર્વમાન્યતા હોય છે, સૂર્યને તારાઓ જેવી, અલણને પણ સહજગમ્ય. એક એક ગીત એક એક કરૂપના સૃષ્ટિ ખડી કરે છે.

મહાન કવિના બે પ્રકારનાં પ્રતીકો યોજે છે. એક પ્રકાર તે શબ્દ-જે નગૃત વિચારનું પરિપૂર્ણ વાહન છે. બીજો પ્રકાર તે ચિત્તભાષા. આપણું અચેતન (Unconscious) શબ્દથી અગમ્ય છે, છતાં ઝંખના ને બીતિ અનુભવે છે, પ્રાથમિક પરંતુ ગહન અનુભવ માણે છે ને એનું સ્વપ્નમાં છતાં યનાં પ્રતીકોમાં રૂપાંતર સાધે છે. સર્વ મનુષ્યોમાં આ સુગુપ્ત પડ્યું હોય છે. તેનો શેક્સપિયર, કોલરિજ, બ્લેકક જેવા દૃષ્ટાને કલ્પક કવિઓ જીવંત સ્પર્શ માણે છે. દંતકથા ને કવિતાની ભાષા, ન્યાં આનાં પ્રતીકો સર્જાય છે તે એક જ મૂળમાંથી ઉદ્ભવ પામે છે. આ પ્રતીકો બુદ્ધિબાહ્ય વિચારને

નહીં પરંતુ આત્માનાં ઊંડાણમાં ગુંજતાં સંગીતને વ્યક્ત કરે છે. જગૃત વિચારના મર્યાદિત વર્તુલમાંથી પાર લઇ જઇ અર્થના અનેક પાસાંનાં દર્શન કરાવે છે. પ્રોફેટિક બુક્સ (બુક્ક ઓફ થેલ, મેરેજ ઓફ હેવન એન્ડ હેલ, વિઝન્સ ઓફ ધી ડોટર્સ ઓફ આલખિયોન, અમેરિકા, ધી ફ્રેર ઓઆસ, મિલ્ટન ને જેક્સલેમ)માં બ્લેઇક આવાં પ્રતીકોનાં, આવી ચિત્રભાષાનો ઉપયોગ કરે છે.

એક વખત એને ‘inchoate ramblings of a disordered mind’ ગણવામાં આવ્યા હતા. અલગત એમાં અગાઉનાં ગીતો જેવો સરલ ભિન્નપ્રવાહ નથી તો પણ પુરાણોમાં અને જાતકકથાઓમાં દૃશ્યમાન થતી કાવ્યકલાનો અહીં આપણને પરિચય થાય છે. એનો આસ્વાદ લેવા, વિકસતી સંસ્કૃતિએ હેતુનાં જે એક હજાર વર્ષથી વિચારની-તર્કની જે લક્ષણો પ્રગટાવી છે તેના બંધનમાંથી અપણે મુક્ત થવું જરૂરી બને.

એમાં બ્લેઇક એવાં સત્ત્વ ઉચ્ચારે છે જે જગતે હજી જાણ્યાં નથી. સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં જગૃત ચેતના સાથે એણે પ્રવેશ કર્યો છે. એના જીવનકાળ દરમિયાન માનસશાસ્ત્રની ખાલુ ઓછાને જાણુ હતી, એ કારણે અર્થોદ્ભોધન બાહ્યજ્ઞાનથી મર્યાદિત હતું. આજે માનસશાસ્ત્રે આપણી સમક્ષ અનેક વિશ્વેા ખડાં કરી દીધાં છે. બ્લેઇકની કવિતા આવકાર પામે છે એનું એ પણ એક કારણ છે.

ભાષાદષ્ટિએ, થોડા સુંદર ખંડો બાદ કરતાં નિરાશા જન્મે છે. પરંતુ એનો સાચો આનંદ માણવા માટે એને દંતકથા તરીકે વાંચવાની આવશ્યકતા રહે છે. કેાઇ પણ ભાષાની

મહાન કવિતામાં એવી ગણના થઈ શકે એમ છે. દાન-
શેકસપિયર, મિટ્ટન, જોન્સ જોઇસનાં સર્જનની જોડાઓ
એ વિરાજે છે. શેકસપિયરના કવિતાન, એરિયલ કે સિયર,
જોઇસની આના સિનેમા, બેન્જમીન ફ્રાન્કલિનના ઓઆસનો પૂર્ણ
નાવ વાવવા દંતકથાને દંતકથા તરીકે જાણવાની કલા સાધ્ય
કરી રહે. એ સાધ્ય થઈ ગયેલાં રાવની કવિતા આપણને
કદાપિ નહીં સ્પર્શે.

માનવમનનું તદ્દન નવ દર્શન નથી નૈતિકતા સુચવે છે.
અતીથી ન માનવજાતિએ આ રીકાયું છે. આમ બેન્જમીન
નથી નૈતિકતાનો તીવ્ર પવન પર જ-પો. રવન ને નરક, 'સુદ્ધિ' ને
'શક્તિ'—અથવા માનવની મૂળ એકતાનાં ચેતન અને અચેતન
એ બે પાસાં—નું એક જ એણે ઝંખ્યું.

માનવમનનું એનું દર્શન જોડેથી અર્વાચીન છે એટલી જ
અર્વાચીન છે એવી આધ્યાત્મિક રીતિ. ચિત્તકલા, સંગીત ને
કવિતા એને મન 'રવન' સાથે સંવાદ' સાધવાના, દિવ્ય
માનવતાની સુષુપ્ત શક્તિમાં ચેતના ને વાસ્તવિકતા જાગવવાના
વ્યવહાર છે. પ્રાચીન ધાર્મિક દંતકથાનાં પ્રતીકોએ પણ
એ જ કથું હતું. આમ કવિતાને એ અર્વાચીન માનવની
સાચી દંતકથા ગણે છે.

માનવમાનવનું સંબંધ ને એવી મુક્તિ વિશે બેન્જમીન સહજ
પ્રેરણાથી ને કંઈ કથું એ આધુનિક માનસસાજની કસોટીએ
પણ સાચું કરે છે એમાં જ એની મહત્તા છે. નૈતિકતાની
ખોદેક પ્રામાણિકતા સાથે સંતની પવિત્રતાની જાગવાનો
સુમેળ સાચીને મૂલ્યવાન ધાર્મિક પ્રેરણાને વર્તમાન માનસ-
સાજ વચ્ચે એ સેતુરૂપ બને છે.

અંગ્રેજી ચિત્રકારોમાં એનું સ્થાન આગવું છે. એણે સર્જેલી માનવાકૃતિઓનાં શક્તિ ને સૌંદર્ય સહેજે માધકલ-એન્જેલોનું સ્મરણ કરાવે છે. એવી એક અતીન્દ્રિય ચેતના છે જે માનવદેહને ગુરુત્વાકર્ષણના પાશમાથી મુક્ત કરી જમીનથી અદૂર રાખે છે, 'Nature has no outline, but imagination has,' આથી નાશવંત ચક્ષુ જોઈ શકે એ કરતાં સ્પષ્ટ ને સુંદર રેખા જે કંઈપી શકતા નથી એ વાસ્તવમાં કલ્પના જ કરતો નથી; આવું એ માનતો હોવાથી જ એની કલ્પનાસૃષ્ટિની આકૃતિઓ અત્યંત સ્પષ્ટ ને ઉદારદાર રેખા ધરાવે છે, જગતનાં દુઃખ ને દૈન્ય એમને નડતાં નથી ને એ પવનમાં તેમ જ અગ્નિમાં યથેચ્છયા વિહરી શકે છે.

બાહ્ય પ્રકૃતિને એ અવરોધાત્મક ગણે છે, પગના કાદવ જેવી. 'હું બારીમાથી નીરખું છું, બારી વડે નહીં,' એમ કહી આંખ લાળે તે જ સાચું એ માન્યતાનો છેદ ઉઠાવે છે ને કાલરિજની જેમ કલ્પનાની પ્રતિષ્ઠા કરે છે. દેહને આત્માના ને ક્ષણિક જગતનાં પ્રાકૃતિક સ્વરૂપોને અનંતના આચિષ્કારરૂપે નિરૂપવામાં એની પ્રતિભાનાં દરલાં દર્શન થાય છે.

કેથરીન રાઇને તો કહ્યું છે: 'Take him as one will as artist, poet, or religious revolutionary, Blake is a figure whose stature overtops all but the greatest men of genius that England—or for that matter, the Western world—has known.'

કવિનો શબ્દ

નિરંજન ભગત

અસારે અહીં ઉપરિધન યનાં મને અતિશય આનંદ
 જીવજે છે. કવિ-સંમેલનનું ઉદ્ઘાટન કરવું એ કાંઈ પણ
 અકલિન માટે એક હ્દાયો છે, જેને વિશે કવિ હોવાનો વહેમ
 છે, એવી વ્યાકન માટે તે સવિશેષ. આ હ્દાયો સેવાની
 તક આપવા માટે આ સંમેલનના સંચાલકોનો આભાર માનું
 છું. પણ મારે એમનો બેવડો આભાર માનવો જોઈએ.
 એક અંશત ઝલ્લુનો સ્વીકાર કરવાની તક આપવા માટે
 પણ હું એમનો આભાર માનું છું. મને, મુજરાતના સંતાનને
 કવિતાની મોહિની કરી જંગાળના એક કવિએ. એથી નિખિલ
 ભારત જંગ સદિલ્ય સંમેલનના ઉપદેમે કવિસંમેલનનું
 ઉદ્ઘાટન કરવાનું સદ્ગામ્ય એક મુજરાતી કવિને પ્રાપ્ત થાય.
 એ સર્વથા ઉચિત છે. આરંભમાં જ આમ અંગત ઉદ્દેશ
 કરવા માટે આશા છે કે તમે ક્ષમા કરશો. આ જ્ઞમિના
 અસંખ્ય સનાનોની જેમ હું પણ જીવનના કિશોરકાળમાં જ
 રવીન્દ્રનાથની કવિતાથી મુગ્ધ થયો. અલગત, અંગ્રેજી
 અનુવાદોમાં જ મેં એનો આસ્વાદ કર્યો, કવિતા સાચેનું આ
 મારું પ્રથમ મિલન. જીવનના સૌ પ્રથમ મિલનોની જેમ આ
 મિલન પણ અનિર્વાચનીય અને અવર્ણનીય છે. એની અસરમાં
 મેં સોએક કાવ્યો અંગ્રેજીમાં રચ્યાં, અલગત આ અનુચિત જ
 હતું. પણ અનિર્વાચ હતું. આ અનુવાદોમાં રવીન્દ્રનાથના
 સંગીતની મધુરતા મને ન મળી-આ અનુવાદો યેટલ અને
 પાઉન્ડ બંને કહે છે કે મધુર છે તે છતાં. રવીન્દ્રનાથનાં
 કાવ્યો અનુવાદક્ષમ નહીં એવી મૂળ ભાષામાં વાંચી શકું
 એમ જંગાળનો રાશયે અજ્યાસ કર્યો. આ બીજી અસરમાં

મેં થોડાંક ગીતો જંગાળીમાં રચ્યાં. આ પણ સર્વથા અનુચિત હતું, પણ અનિવાર્ય હતું. ત્યાર પછી મેં મારી માતૃભાષામાં કાવ્યો રચ્યાં. આ અંગત કથા કહેવાનું અહીં સાદસ કરું છું કારણ કે એનો વ્યાપક અર્થ છે, શબ્દો વ્યક્ત કરે એથી કંઈક વિશેષ અર્થ છે. મને લાગે છે કે એથી જંગાળી કવિતા અને ગુજરાતી વાચકો-કહેા કે આ ભૂમિના કોઈપણ ભાગના વાચકો-વચ્ચેનો સંબંધ અને આ ક્ષેત્રે અહીં મારી ઉપસ્થિતિનું કારણ સ્પષ્ટ થાય છે.

જંગાળ અને ગુજરાત વચ્ચે હજારથી વધુ માઇલોનું અંતર છે. આકાશયાત્રી સૂર્યદેવે પણ આ અંતરનો સ્વીકાર કર્યો છે, પણ કવિતા સૌ અંતરોનો લોપ કરે છે. કવિતા ભૂગોળની સીમાઓ અને ઇતિહાસની દીવાલોથી પર છે. એણે કદી પંચાંગ માટે પરવા કરી નથી ને નકશા ભણી નજર કરી નથી. કવિતા મનુષ્યને રચળ અને કાળનાં બંધનમાંથી મુક્ત કરે છે. અહીં એક જ મંત્ર પર જંગાળ અને ગુજરાતના કવિઓ એકત્ર થયા છે. અહીં એથી જંગાળ અને ગુજરાત એક થયાં છે, આ મંત્ર, મારે મન, ભારતની વારતવિક એકતાનું, આધ્યાત્મિક એકતાનું પ્રતીક છે. આ દેશે આ એકતા આ મંત્ર પર જ સદાય સિદ્ધ કરી છે. અહીં આ કવિઓ માત્ર એક જ મંત્ર પર વિરાગે છે એટલું જ નહીં પણ એક જ પ્રવૃત્તિમાં, એક જ પરિસ્થિતિમાં વસે છે, આપણે આ દેશમાં આજ લગી જંગાળી કવિતા અને ગુજરાતી કવિતા એમ વિચાર કર્યો છે. પણ હવે આપણે આપણા ઇતિહાસની એ ક્ષેત્રે આવ્યા છીએ કે જ્યારે આપણે એમનો ભારતીય કવિતા તરીકે વિચાર કરવો રહ્યો. આજ લગી ભારતીય ભાષાઓમાં લિખ લિખ સાહિત્ય હતું, હવે લિખ લિખ ભાષાઓમાં ભારતીય સાહિત્ય હશે. આ સંસ્થાનું નામ

છે 'નિખિલ લારન જંગ સોહિલ સંમેલન'. એ પૂર્વે એનું નામ હતું 'પ્રવાસી સોહિલ સંમેલન.' ત્યારે પછી એ સંમેલન પ્રવાસી તો હતું જ પણ માત્ર જંગ સોહિલ પૂર્વે જ મંચોદિત હતું. આજના નવા સદસ્યમાં હવે એના પ્રાદેશિક સ્વરૂપ પરથી ખસેડીને, સ્વાભાવિક જ, એના રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. એના નામાલિપાનમાં માત્ર હું કે આ સંમેલને 'જંગ સોહિલ' સંબોધી પણ વિશેષ 'નિખિલ લારન' સંબોધે પર ભાર મૂક્યો છે. આ મંચ પર ગુજરાતી કવિઓની ઉપસ્થિતિ, ગુજરાતી સાહિત્ય વિભાગ વગેરે સો એના રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપના સાક્ષી છે.

સારોય સમય મેં જંગાળી કવિઓ અને ગુજરાતી કવિઓ એમ ઉદ્દેશ કર્યો, પણ કાવ્યસૃષ્ટિમાં કે આ કવિસંમેલનમાં નથી કામ જંગાળી કે નથી કામ ગુજરાતી, છે કેવળ કવિઓ. સાચો જંગાળી કે ગુજરાતી કવિ જંગાળ કે ગુજરાતથી પર છે કારણ કે જંગાળ કે ગુજરાતના સીમાંડા એને સમાવી ન શકે એવા સાંકડા છે. એ એની પોતાની કલ્પનાશ્રમમાં, સ્વતંત્ર સર્જનસૃષ્ટિમાં વસે છે કે જે માત્ર જંગાળ કે ગુજરાત ઉત્પન્ન જ નહીં પણ સર્મસ્ત વિશ્વને સમાવી શકે એવીયે વધુ વિશાળ છે. કાંઈ પેંચ કવિ માત્ર જન્મે જ જંગાળી કે ગુજરાતી છે, સંજાએ તો એ ત્રિધનામરિક છે. એથી રાજકારણી પુરુષ જે કંઈ તેણે છે તે કવિ સર્વ જ અને સર્વ જાણે છે, અને વારંવાર સમજિતો સંરાદ અને માનવહૃદયનું ઐક્ય સિદ્ધ કરે છે. કવિની શ્રદ્ધામાં અને કવિની પ્રેતિસામાં મનુષ્યજાતિની આશા છે. એથી જે કાવ્યોનું જાન કે પકન યેશે એમાં મને શ્રદ્ધા છે. કે આ સંરાદ અને ઐક્ય પ્રગટ થશે.

અહીં જે કવિઓ ઉપસ્થિત છે તેઓ આ તરવાને

વધુ મામિકતાથી પ્રગટ કરે છે. સમાન પરિસ્થિતિમાં વર્સાને સમાન કલાપ્રશ્નોને તેઓ સામનો કરે છે એથી એમની મુશ્કેલીઓ અને મૂંઝવણો પણ સમાન છે. એથી એક કવિ આ મુશ્કેલીઓ કે મૂંઝવણોને ઉકેલવામાં બીજો કવિ કેમ સફળ થાય છે કે સફળ નથી થતો એ બોધ બાળીને કેટકેટલું પામી શકે ! સૌ કવિઓ સમાન સંઘર્ષોમાં સંડોવાયા છે. આ સંઘર્ષોનું વર્ણન એલિયટ આમ કરે છે :

“શબ્દોનો ઉપયોગ કરવાનું શીખવાનો પ્રયત્ન કરું છું, પ્રત્યેક પ્રયત્ન એ નવો આરંભ છે અને વિશિષ્ટ પ્રકારની નિષ્ફળતા છે.” અને એમને ‘અસ્તવ્યસ્તતા પરનું આક્રમણ’ તથા ‘જે ખોવાય છે, જડે છે અને વળી ખોવાય છે એને પ્રાપ્ત કરવાનો પુરુષાર્થ’ કહે છે. સૌ કવિઓ આ સાહસમાં, સંવાદની સૃષ્ટિની આ સાહસયાત્રામાં, કવિશબ્દની, સુસ્પષ્ટ શબ્દની, સંપૂર્ણ શબ્દની આ શોધમાં અને આ લઘ્ય નિષ્ફળતામાં સહભાગી છે.

આ જૃથની પર રોજ અસંખ્ય શબ્દોનો ઉચ્ચાર થાય છે. પણ એ શબ્દો જન્મતાંવેંત હવામાં, હળવી ફૂલ હવામાં ઓગળી જાય છે. માત્ર કવિનો શબ્દ જ જીવે છે. એ અજર છે, અમર છે, અ-ક્ષર છે. કવિનું વિશિષ્ટ કર્તવ્ય માલામેના પ્રસિધ્ધ શબ્દોમાં છે ‘જનસમુદાયના શબ્દોને શુદ્ધતર અર્થ અર્પવાનું.’ કવિનો વિશેષ ધર્મ ‘સોફોક્લીની શુદ્ધિ’ કરવાનો છે. શબ્દરૂપી રહસ્યની એ અનંત ખોજ કરે છે. અને એથી મનુષ્ય માત્ર જે કંઈ અનુભવે છે એને માટે સુયોગ્ય શબ્દ શોધવાની કવિની વિરલ શક્તિ છે. સૈકાઓથી કવિને દ્રષ્ટા, સર્જક, વિધાયક કલો છે તે એની અદ્ભૂત મંત્રશક્તિને કારણે. કવિ જેનો જેનો મંત્રોચ્ચાર કરે છે તે સૌએ અસ્તિત્વ ધરાવવું પડે છે. પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન યુગમાં આ શક્તિને

બાદ અને ચમત્કૃતિ કરી, અગ્રીયીત યુગમાં એને સર્જકલા
કરીએ છીએ. કવિ શબ્દ દ્વારા જીવનને અર્થ આપે છે
છે અને શબ્દ દ્વારા જ એ અર્થના રહસ્યનું ઉદ્ધાટન કરે
છે. શબ્દ દ્વારા જ એ રહસ્યની પરિમીત પર વિહરતા વાસ્તવને
અને વાસ્તવના કેન્દ્રમાં વસતા રહસ્યને પ્રગટ કરે છે. શબ્દ
દ્વારા જ એ જીવનનું સત્ય શોધે છે અને એનો સામનો કરે
છે. આ શબ્દ વિના આપણું જીવન અર્થહીન અને આપણું
જગત અર્થહીન બની જાય. એથી આપણે સૌ પ્રેમપૂર્વક
અને કૃતજ્ઞાપૂર્વક આ શબ્દનું, કવિના શબ્દનું શ્રવણ કરીએ.

(અમદાવાદમાં 'પંડના ડિસેમ્બરની ૨૮મી એ નિખિલ ભારત અંગ
સાહિત્ય સંમેલન'ના ૩૩મા અધિવેશનમાં કવિસંમેલનના ઉદ્ઘાટન
પ્રસંગે અંગ્રેજ પ્રચનનો અનુવાદ.)

૦

સુરેશ દલાલ

લેળી કરી દે ભસ્મ

જેનું અઝાળે મૃત્યુ થયું
એના મિલનનું શબ લઈને હું સરું
શેરી થકી સંસારની....

આગ મારા અંગમાંથી જાગતી
જાન્નેયની લેળી કરી દે ભસ્મ
એવી લાગતી....

કવિલોક

‘કવિલોક’નું દ્વિમાસિક પ્રકાશન

સંપાદક મહેન્દ્ર
રાજેન્દ્ર શાહ
અમુલ્ય શાહ
મુરેશ દલાલ

□

સંપાદક મહેન્દ્ર રાજેન્દ્ર શાહ

કવિલોક, ૩૮૦, ગિરમામ રોડ, અંબા ૨

મિત્રો એમ. એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. લિ., મિન્સેસ રફીડ, અંબા ૨
શ્રી. પિનાકિન્ હાકોર : મે. હાકોર પ્રધર્મ, અમન સીન્હા મારફત
રતનપોળ, અમદાવાદ

સિવકુમાર ભોળી : C/O મુદરજી એન્ડ

૧૨, પોર્ટુગીઝ ચર્ચ, રફીડ, કલકત્તા ૧

સંપાદક

દેશમાં પ્રિયતા તથા : મરદેશમાં સિલિંગ ૭ : છૂટક નકલના પંચાસ નવા પેસા

□

મુદ્રક અને પ્રકાશક : મુરેશ પરસોત્તમદાસ દલાલ

મુદ્રણ અને પ્રકાશનસ્થાન : લિલિની પ્રિન્ટરી, ૩૮૦ ગિરમામ રોડ, અંબા ૨

કવિ લોક

પુસ્તક ૧ : અંક ૫

શિશિર ૨૦૧૪

હરીન્દ્ર દવે

પત્ર

ઉકેલતી તું ગડ પત્રની મૃદુ
હસ્તે, ઉકેલાય ગડી શું ચિત્તની ?
આ નેત્રની તો ગતિ પંક્તિઓ વિશે
પરંતુ ત્યાં ત્રાંસ્મૃતિની અતીતમાં !

આ શબ્દ છેકેલ, અને તું થંસતી.
સ્વયં લખાઈ ગયું શું હશે અહીં
સંકેત જેને મિષ એમને ? હસી
થોડું, મીંચી નેત્ર જતી તું જે પલ !

ને પત્રનો તો પથ આ પૂરો થયો
તો એ ગતિ-વ્યાકુળ નેત્ર આ ક્યાં
ફરી ફરી એ જ પથે સરી રહ્યાં,
આંકી રહ્યાં કેવી પ્રસન્ન ખિન્નતા !

તેં પત્રનું વાચન કીધ તે સમે
તારે મુખે મેં લિપિ પ્રેમની પઢી !

ગની દર્દીવાળા

યાચના

લઈ લો રૂપ મારું, આપની સૂરત મને આપો !
 તમે તરણું ઉપાડી લો અને પર્વત મને આપો !
 જગતથી આગવી એવી નજર અંગત મને આપો !
 હુંટાવી દો બધોયે બાગ પછુ રંગત મને આપો !
 નથી માગ્યું કદી કે આલતું કિસ્મત મને આપો !
 ધરાની લાજ ખાતર શીશ તો ઉત્તત મને આપો !
 બધે વ્યાપક હો એવું દર્દ સર્વાંગત મને આપો !
 ખુદા થેને રહો કિન્તુ બધી ખલકત મને આપો !
 હવે મંત્રિલ નિકટ આવી ગઈ છે તૂટતા શ્વાસો !
 તમે થાકી ગયા હો તો જરી હિંમત મને આપો !
 નજર કે' છે કે જીવનમાં ભરી લઉં હાસ્ય ફૂલોનું,
 કહે છે દિલની ડુન્યા, દર્દની દોડત મને આપો !
 'ગની' થાકેલ કેરું દિલ કહે છે પુત્રની પેઠે;
 તમે આરામથી બેસો. બધી આરત મને આપો !

૦

ઉશનસુ

ગાંધીજીને

તમને હજીયે આ પ્રજામાં છે રસ ?
 આપની જ્યાં ત્યાં બિભી કરતી ફરે પ્રતિમા બસ.
 તેજની મૂર્તિ પિતા ! તમ અંધતમ છે વારસ,
 આદર્શને અપખંડ જ્યાં છે આરસ !

૪૫

કુંસ

ઉધ્વ અલિનવ સત
આડો હઠીલો જીર્ણ કોઈ મત-મમત;
પ્રાચીન કાળી રાત,
તે ઉપર નૂતન પ્રભાત;
એ સનાતન સૂક્ષ્મ કુંસ;
(તેથી જ ત્યાં નિત લોહીનો રાતો વરણ
ફૂંજી રહે તાલો જ વરણ !)
તેની ઉપર કોઈ ન કોઈ યુગયુગ
ચઢતો રહે ચારે દિશા
યુગ યુગ તણો નૂતન ઈસા.

□

રતિલાલ 'અનિલ'

પડછાયો

જીવન નદીને તીર, તરસ્યો મારો પ્રાણ;
ઉપર તપતો કાળ, પડછાયો પાણી પીએ !

✍

માનવે રક્ષણને કાજે ભીંત પણ જિંચી ચણી,
ભોંય પરનો એનો પડછાયો જિઠી અદ્ધર થયો !

✍

મને કંઈ ખબર નથી !

કેવો હતો વિલાસ, મને કંઈ ખબર નથી !
હું તો હતો ઉદાસ, મને કંઈ ખબર નથી !
આવે છે શી સુવાસ !-મને કંઈ ખબર નથી !
અંતર, તું ખુદ તપાસ !-મને કંઈ ખબર નથી !
કંઈ તુજ હોશમાં છે, મને શોધી ક્યાં રહ્યો-
હીતર કે આસપાસ ?-મને કંઈ ખબર નથી !
વસતિ ત્રમું તો 'કંઈક' હૃદયમાં જરૂર છે !
કોણે કયોં નિવાસ, મને કંઈ ખબર નથી !
જીવનમાં માત્ર તું જ હતી, એ જ યાદ છે !
રાહત હતી કે ત્રાસ, મને કંઈ ખબર નથી !
તારો કે મારા મુગ્ધ મનની ઘેલછા તણો ?
કોનો હતો હું દાસ, મને કંઈ ખબર નથી !
જેવેન એટલો હતો કે ભાન ના હતું,
શાની હતી એ ખ્યાસ ?-મને કંઈ ખબર નથી !
તારા તરફ વળ્યો હતો કે તું જ પ્રેરતી ?
કોનો હતો પ્રયાસ, મને કંઈ ખબર નથી !
દિલે ને આંખ આપને આપી દીધાં હતાં,
સાચું હતું કે ભાસ, મને કંઈ ખબર નથી !
આભા હતી એ રૂપની કે પ્રેમનો પ્રકાશ ?
શાથી હતો સુહાસ ? મને કંઈ ખબર નથી !
કેવળ હતી યુવાની-મને એ જ યાદ છે,
કેવા દિવસ ને માસ !-મને કંઈ ખબર નથી !
મંજિલની ધૂનમાં જ સમય એ વહી ગયો !
કેવો રહ્યો પ્રવાસ-મને કંઈ ખબર નથી !
નારા ચમનની મ્હોક હું બૂલ્યો નથી 'અનલ,'
શાની હતી સુવાસ-મને કંઈ ખબર નથી !

અમૃત 'ધાયલ'

બાગ

હૃદયનો ભાગ કહો તો હૃદયનો ભાગ હતો;
હતો, અહીં જ અમારો ય એક બાગ હતો !
અરે એ બાગ હકીકતમાં રમ્ય બાગ હતો !
કે રાગ બદલે તપસ્વીનો જેમાં ત્યાગ હતો !

કે પુષ્પ ખૂબ હતાં, ખુશનુમા પરાગ હતો !
દિલેય ઓર હતું, ઓર કંઈ દિમાગ હતો,
ગિછાત એવી હતી જેના પર ન દાગ હતો;
અગર કે' દાગ હતો તે ય પણ ચિરાગ હતો !

સદાય તપતો હતો માથે સૂર્ય સોનાનો;
હતો સુવર્ણ સમય : સોહ્યલો સુહાગ હતો.
પરિન્દ રેલી રહ્યાં'તાં સમા સમાના રાગ !
બસંત કોઈ સમે, કે' સમે ગિહાગ હતો.

કમળ તળાવડીમાં રાજહંસ તરતા'તાં;
કે જેની પાસ જમાનાનો હંસ, કાગ હતો.
એ ફૂલો ફૂલ તણી ફાંટમાં ન માતો'તો,
કે જેવો બાગ હતો એવો એનો ફાગ હતો.

હતો સુમેળ સુરીલો સુમન સુમન વચ્ચે;
કે લિન્ન રંગ છતાં સૌનો એક રાગ હતો.
સતત ભીંજવતો હતો મનને મીઠો મેઘરવો;
અથાગ સ્નેહ હતો, પ્રેમ પણ અથાગ હતો.

લગીર ઊંઘ ના ગફલત તણી. ફરંકતી'તી;
 કે પ્રાણ પાંખડી સુદાં તણે સબગ હતો.
 ગયો છે આલડી એવો નથી ઊઝરતો બાગ;
 ગજબનો ઝેરીલો 'ઘાયલ,' એ ગોરો નાગ હતો !

૦

પ્રભાશંકર તેરેયા

રંગલીલા

નીલ સાળુ ગૌર તારે દેહ
 નેત્રમાં રયામલ હીરાનાં તેજ
 લાલી હોઠની
 ને કર્ણકૂલ વિલોલ
 પીળી ઝાંય જેની કપોલ પર
 ખળકંત તારે કર કશાં કંચનતણાં કંચન !
 રંગની તારી કલા
 શી ચિત્તને આકાશ મારે આંકતી
 આ ઈન્દ્રધનુ કેરી લીલા !

૦

ઉતાવળ

આ સ્ટેશને પોલીસ પંચક્યાસ

નિશ્ચેષ્ટ સૂતા શખનો.

નિહાળતાં રૂંવે રૂંવે કંપ....

પરંતુ જંપ

અહીં ન દીસે પળનો ય કાઇને !

શી પૂરવેગે ઘુમરાઇ રે'તી

આ માનવી જીવનની ઉતાવળ

જિજીવિષાની !

તહીં તો નિશાન

એ ફેહની ઓળખ કાજ ન્યાળવા

છેડો ધીમે આદરનો ખસેડતાં...

એ આકૃતિ..

કાગળ કેટના...ને

ખાંધેલ કાંડે ઘડિયાળ...

રે આઠને પચ્ચીસ !

ટ્રેન વેળ...

વાગી રહે ંહીસલ..

ને ઉતાવળે

ઓફીસને મારગ હું...

હેમન્ત દેસાઈ

કદર કીધી !

મહોખતથી કે નફરતથી તમે એક જ નજર કીધી !
ખબર ના શી ગજબની દિલ ઉપર એણે અસર કીધી !
સમુંદરની છટાથી ભિછળી ઝિઝ્યું હૃદય એવું,
ઘડીલર ખળભળી ભડી કિનારાએ ફિકર કીધી !
તમે અપરાધ ગણ્યો તે લઈ લેશું બધા માથે,
ખરેખર ભૂલમાં થઈ ગઈ હશે ભૂલે અગર કીધી !
હલાહલ ગટગટાવીને ચ દિલ આ જીવતું રાખ્યું,
જવાનીને અમે તો વેદનાથી તરળતર કીધી !
અહીં તો ખોઈને ખેત્રી જવાતું છે વિજય માટે,
નથી એ પ્રીત કીધી બે હૃદય ખોયા વગર કીધી !
વધારી મૂક્યું ગૌરવ શું કરી સહવાસ મીઠેરો,
શુભોએ મહેરબાની કેટલી કંટક ઉપર કીધી !
કેઈ ભૂલા પડેલા પંખીએ ભડી જવા માટે
સજાવી પાંખ સૂરજની પ્રતીક્ષા રાતભર કીધી !
કરી શક્તા નથી શું શક્તિ પર નિર્ભર રહેનારા ?
ગગન અજવાળવાની એક તારાએ જિગર કીધી !
રહી મંજિલ સદાયે બે-પતા, યાકયાં ચરણ તોયે,
અમે કેં કેટલી યે ધૂનમાં એવી સફર કીધી !
તમારા રનેહનું ના મૂલ્ય ચૂકવાયું પૂરેપૂરું;
અમે એ ગીતમાં ગૂંથી, થઈ તેવી કદર કીધી !

જયંત પારેખ

અંધકારમાં

અંધકારમાં

આ ચીસ કેની ?

-મુજ ઊંઘને કરે વિચ્છિન્ન-

કે થાપટ પાંખની ?

અરે, શો મુક્તિ કેરો તલસાટ !

ચલ્લી ને માર્ગર ?

ખોલું સિવચ..

ખિલ્લી લાગતી.

પિંખાયલાં પિચ્છ, ઢળેલ પાંખ,

ને નેત્ર મૂર્છામહીં શાન્ત,

છાતી છતાંય આછી ધડકંત...

એને

ધરી રહું નીડ વિષે

-(સુરક્ષિત ?)

વાતાયને મેં કીધ જાળી બંધ.

ફરી ઢળું ઘેન ભરેલ સેજમાં..

આ નીડ..

આવાસ..

અરે નિખિલ સૌ

વળી ફરી આવૃત અંધકારમાં...

કમલ વૈષ્ણ

હર, સંનિધિમાંલિ

‘હું સલિલ કેરે પંક,
તારે ગગન ગોખ, મયંક !
અંતર આપણી બે મધ્યનું તે-’

‘પદ્મિની હે !

—શૂન્ય.

જો તું કોણ તારે અંક !’

૦

ગીતા પરીખ

મૌન

મૌન બન્યું મુજ વાણી :
હોઠ તણા બે તટ વચ્ચેથી
વહે ન ઉર સરવાણી....મૌન-
સાગર તટના ધુધવાટે
જલ ઊંડાં નહીં જણાયે,
મજધારે નીરવ નીર નીચે
નહિ તલ-તાગ પમાયે,
આંસુમાં જે વહી બ્યથા ના,
કરકી હોઠે હર્ષ કયા ના,
મૌને તેય જિલાણી....મૌન-

૦

બુચ

‘બુચની ઋતુ આવી આ’ મુજ
મનમાં મૃદુ શબ્દ જાગતા,
દ્રુત પંથ પરે જતાં જતાં
બુચ સૌરભથી અચિંતવી.

નિસરી પથ વીથિકા થકી
સુરભીની કુવારી દોડતી
મુજને મળતી, હસન્મુખ
થું કિશોરી જ કેાઈ સન્મુખ !

કરું નેત્ર ઉંચાં, નિહાળું ત્યાં
શત યુગ્મ, સહસ્ર યુગ્મનો
અહ વૈભવ શો રહ્યો લચી
બુચ ઉન્નતની ચતુર્દિ કે !

રમણી મુગલાઈ કેા તણી
નમણી ઉન્નત નાસિકામહીં
નથની સમ શ્વેત મોતીની,
કુસુમેા શોભત દીર્ઘવૃન્ત શાં !

મુજ ધ્રાણુ સુતૃપ્ત સૌરભે,
દેગ રૂપ તણી સમૃદ્ધિથી,
મનમાં લહરી મુદ્રાતણી;
સુરભીએ મુજને ભર્યો ભર્યો

હું મારી જ સાથે કેટલી માંડું કથા, વાતો :
 કદી અકાળાઉં
 તો એ કેટલું મનથી મને ચડાતો !
 નથી ઓછો જરી એ હર્ષ !
 આ ક્ષણ..
 કશો ઉન્મેષ !
 અસ્તિત્વને એકાંતનો માધુર્યમય આશ્લેષ !

૦

રાજેન્દ્ર શાહ

ઐકાન્તિક દિન

જુવાર જલ
 તરંગ હિલ્લોળે ધુર ધુર કરી
 હારોહાર
 આવં વારવાર પુલિને
 ઉચ્છલ.

ઉન્મત્ત કિલ્લોલ
 અંગથી ઉછાળી જાય
 ઊંઘ-આવરણ !
 જોલે : 'ખોલ, દગ ખોલ !'

અરુણ કિરણ નીલ ગગન અમલ
 જોલે
 જલ, થલ
 તરુપર્ણ, તૃણ, પૂલિકણ;
 વનકુંજમહીં કહીં અણુદીઠ
 ગાય જુલજુલ

નિરખ્યાં બહુ વેળ જે દુમો,
પરખ્યાં બસ ખેલી વાર આ;
તરુ-માનવના સંબંધની
નવલી એક કડી રચાઈ ત્યાં.

૦

મકરન્દ દવે

—ને

તેં વેણની એક જ કાંકરી લઈ
ફગાવી દીધી અહીં ફકત ખેલમાં;
અને પછી પોઢી પતાળમાં ગઈ
અગાધ એ તો બસ મૌન-મહેલમાં!
પરંતુ મારા ઉરને તટે તટે
કેવી અહીં અંચલ વતુંલો તણી
અસીમ અંખાલર પાંખ આપટે!—
રહી રહી જૂરત પ્રાણ-પંખણી.

૦

સુરેશ દલાલ

આ ક્ષણ

આછી ઢળે સંધ્યા
પળે પંછી નિકુંજે નીડમાં
સારું થયું હું સર્વથી છૂટે પડ્યો
મૂંઝાઈ ગયો તો જીવ મારો ભીડમાં
વાતી હવાનો શો સુલાયમ સ્પર્શ!
ને
આ નેણમાં રેલાય

દગતા સૂરજનું સુકુમાર શીતલ તેજ !

હું મારી જ સાથે કેટલી માંડું કયા, વાતો :
 કદી અકળાઉં
 તો ચે કેટલું મનથી મને ચડાતો !
 નથી ઓછો જરી ચે હર્ષ !
 આ ક્ષણ..

કશે ઉન્મેષ !
 અસ્તિત્વને એકાંતનો માધુર્યમય આશ્લેષ !

૦

રાજેન્દ્ર શાહ

ઐકાન્તિક દિન

જુવાર જલ
 તરંગ હિલ્લોળે ધુર ધુર કરી
 હારોહાર
 આવે વારવાર પુલિને
 ઉગ્છલ.

ઉન્મત્ત હિલ્લોલ
 અંગથી ઉછાળી જાય
 ઉઘ-આવરણ !
 જોલે : 'જોલ, દગ જોલ !'

અરુણ કિરણે નીલ ગગન અમલ
 મોહે

જલ, થલ
 તરુપણ, તૃણ, ધૂલિકણ;
 વનકુંજમણી કહી અણુઢીઠ
 ગાય જુલજુલ

આરક્તક પ્રતીચી વદન
 રયામલ વાદળઅંચલની માંહિ સૂર્ય અંચ લુપ્તઃ
 મિલન-મૂર્છનાતણી શાન્તિ, શાન્તિ..
 ઝિઘડતું બણે સ્વર લોકનું સદન !
 બ્યોમઝી તરુડાળથકી કેઈ ગાય છે તેતર
 -એકતારે ભાવિકનું રેલાય લજન.
 ઘેરાય ઘેરાય અંધકાર
 શત શત તારક ધુતિનો તહીં ધાય રે સંચાર.
 ચોમેરનું સર્વ એનું એ જ ને છતાંય
 રૂપ ધરે છે ઘતર !

સીમાઓનું બણે સંકેતન :
 મકલની ભણી વહે અળાધિત પ્રીતિ મુજ
 મન પામી રહે પિંજરથી વિમોચન !
 ત્યહીં તો નિદ્રાનું મળે નેત્રને ધબ્બન :
 પાંપણમાં પ્રગટત કળુ કળુ ભાર;
 કર ધરી બણે ગ્રહી બાય નિરાકારને આગાર..
 સાગર, લહર, પેલી ગંધ, પેલું ગાન
 ગમતું ઘણું ય ઘણું
 કિંતુ અવ લેશ ના સમય
 પ્રહર ઝાલર કેરો રણકાર
 સીમાન્તમાં શૂન્ય..

ઇહ લોક મેલી સરે અવ

Statement about ownership and other particulars about 'Kavilok'

Form IV (See Rule 8)

- 1 *Place of Publication* : 380, Girgaum Rd., Bombay 2
- 2 *Periodicity of its Publication* : Bimonthly
- 3 *Printer's Name* : Suresh Dalal
Nationality : Bharatiya
Address : 380, Girgaum Rd., Bombay 2
- 4 *Publisher's Name* : Suresh Dalal
Nationality : Bharatiya
Address : 380, Girgaum Rd., Bombay 2
- 5 *Editors' Names* : Rajendra Shah, Jasubhai Shah, Suresh Dalal
Nationality : Bharatiya
Address : 380, Girgaum Rd., Bombay 2
- 6 *Names and address of individual who own the newspapers & partners or shareholders holding more than one percent of the total Capital.* -
KAVILOK
(Proprietors)

I, Suresh Dalal, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

Signature of Publisher,

27-2-58.

(Sd.) Suresh Dalal.

આરક્તક પ્રતીતી વદન
 શ્યામલ વાદળઅંચલની માંહિ સૂર્ય અવ લુપ્તઃ
 મિલન-મૂછનાતણી શાન્તિ, શાન્તિ..
 ઊઘડતું જાણે સ્વર લોકનું સદન !
 બ્યોમકાંતી તરુણાળયક્રી કોઈ ગાય છે તેતર
 -એકતારે ભાવિકનું રેલાય લજન.
 ઘેરાય ઘેરાય અંધકાર
 શત શત તારક ધુતિનો તહીં થાય રે સંચાર.
 ચોમેરનું સર્વ એનું એ જ ને છતાંય
 રૂપ ધરે છે ઇતર !
 સીમાઓનું જાણે સંકેતન :
 અકલની લણી વહે અખાધિત પ્રીતિ મુજ
 મન પામી રહે પિંજરથી વિમોચન !
 ત્યહીં તો નિદ્રાનું મળે નેત્રને ઇજન :
 પાંપણમાં પ્રગટત ઋણુ ઋણુ ભાર;
 કર ધરી જાણે ગ્રહી જાય નિરાકારને આગ્રાર..
 આગર, લહર, પેલી ગંધ, પેલું ગાન
 ગમતું ધણું ય ધણું
 કિંતુ અવ લેશ ના સમય
 પ્રહર આતર કેરો રણકાર
 સીમાન્તમાં શૂન્ય..
 નહીં કંપતો પવન
 ઇહ લોક ગેલી સરે અવર પ્રદેશ મારું મન.

Statement about ownership and other particulars about 'Kavilok'

Form IV (See Rule 8)

- 1 *Place of Publication* : 380, Girgaum Rd., Bombay 2
- 2 *Periodicity of its Publication* : Bimonthly
- 3 *Printer's Name* : Suresh Dalal
Nationality : Bharatiya
Address : 380, Girgaum Rd., Bombay 2
- 4 *Publisher's Name* : Suresh Dalal
Nationality : Bharatiya
Address : 380, Girgaum Rd., Bombay 2
- 5 *Editors' Names* : Rajendra Shah, Jasubhai Shah, Suresh Dalal
Nationality : Bharatiya
Address : 380, Girgaum Rd., Bombay 2
- 6 *Names and address of individual who own the newspapers & partners or shareholders holding more than one percent of the total Capital.*
- KAVILOK
(Proprietors)

I, Suresh Dalal, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

Signature of Publisher,

લક્ષમાં લેશો

લાલ પાંખાળો

મેગિલ ગેસ

મેવડી શક્તિ

મેગિલ ઓઈલ

મેવડું રક્ષણ

ફ્લીટ

અને ખીણ અનુપમ ગુણવાળી પેટ્રોલિયમની બનાવટો.

સ્ટેન્ડર્ડ વેક્યુમ ઓઈલ કંપની

યુ. એસ. એ.માં સ્થપાયેલી

કંપનીના સરચોની જવાબદારી સ્વીકૃતિ છે.

सिंह

५

રાજેન્દ્ર શાહ

વિદાયતરી

સર્ધ, મોરી વિદાય-તરી,
મિલન તીરથી વિરહને જલ બાવ રે સરી,
એને રમરણને પાથેય તે સભર દીગિયે બરી....

હરની ક્ષિતિજ પારને કોઇ
દેશ જવું અણદીક,
નિત નવું જગ વિલસે ને તોય
કોઇ નહીં મન મીત;

એકલ આકુલ પ્રાણને આલંબન રૂહે ધરી....

કરુણ કોમલ ગાન,
દિયો તવ અધર અમી પાન;
જલની લહર લહરને દોલ બિછળે જેની તાન....

નેણના સરલ ભાવથી
ચરમ પળ ક્રીજે મુખરાગ,
(જેને) પાલમાં ભર્યા પવને
સતત ગુંજતો રહે કાળ;

અસહ રે અહુ વેદના દિયો સ્મિતમાં અરી....

તારો સૂર

ભૂમિની શય્યા ઉપર નિદ્રિત
(સમયનું તે ન રે'તું ભાન)
ત્યાં તવ ગાન-ઝંકૃતિ મધુર-
પરક્રમ્મા કરે મારી
મને વીંટળાય
(એવા પાશનું જાણે નહીં બંધન)
અડે નહિ ને છતાં આકર્ષતું !
તારું ઈજન.

પાંપણ ઉઘાડી પંથ તારો હું લહું
ત્યાં
સૂર તારો દૂરના અવકાશમાંહિ વિલીન !
'ક્યાંય નહિ'—ના શૂન્યમાં !

ક્ષિતિપારનાં ગહનોમહીં
ધૂમે નયન મારાં
અટૂંકાં, એકલાં, આકુલ :
નહીં તવ સૂરનો અણુસાર
નહીં આધાર...

એવા થાકથી લથડેલને
પોઢાડતી પાછી ઢળી પાંપણ
(સમયનું તે નહીં કંઈ ભાન)
પણ, ત્યાં અંતરીક્ષથડી

પુનઃ પ્રગટં તારું ગાન
 ઝંકૃતિ મધુર
 મર્મનું
 આર્દ્ર...

હું દૂર
 પણ
 તારો મને આશ્વેષતો
 શીતલ સુકોમલ સૂર !

૦

કમલ વૈધ

ઝંખના

વરસ વરસ આપાઢને મેઘ છંદ !

એકાંત મારું રણ શું ધખી રહે;
 (અહીં નહીં ગાન હવે બિહંગનાં,
 હવે ધરાના તૃણનો થ અંગ ના)
 આંધ્રી રહી અગ્નિની લીસતી મને.

તરસ, તરસની લાયમાં ન્હાય અંગ !

તું આવ, હે આવ અજાણ પ્રાન્તથી,
 ભરી ભરી દે નલ આ સમસ્તને;
 ગોરંભના વેગ ધકી પ્રહર્ષે
 આ ભૂમિહૈયે અવ તો ઝૂકી ઝૂકી

વરસ વરસ આપાઢને મેઘ છંદ !

૦

પ્રધુન્ન તમા

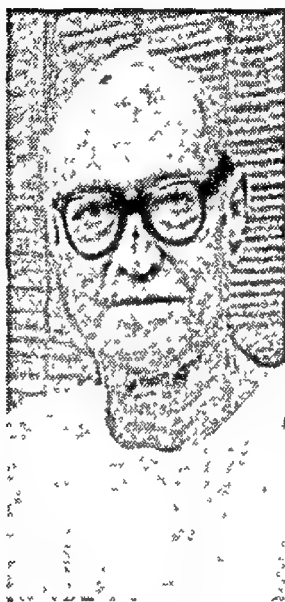
છાળ

અડકી ગઈ

નેણુ અચિંતી રંગની છાકમછાળ !
ઉપર ભૂરાં આલ ને નીચે
સોનલવરણાં ખેત,
વચમાં વહેતું જાય રૂપેરી
વહેણુ વળાંકા લેત;
જાંખળી આંકે રેખ આઘેરા ડુંગરિયાની ઓળ !
ઊતરે ઓલ્યું રાનસૂડાનું
ઝૂમણું લેતું ઝોક,
અહીં તહીં ખડખેરની વળી
કાખરી જાણું ઝોક;
દીસતું નહીં તોય રે એના ગાનથી જાણું ઝોક,
પીળચટાં થોર વાડની પાછળ સૂર ઝરે ચંડોળ !
હળવી વાચે દખણાદીની
ફૂલ ગુલાબી લે'ર,
દૂર પછે ઓ ઝોલતો લીલો
અમરાઈનો ઘેર;
મહીંથી મીઠી મહેકની હારે ઊડતી આણીમેર,
જળથળે ઝાંચ રેલતી આવે ચૂંદડી રાતીઓળ !

કેરળના મહાકવિ

હરીન્દ્ર દવે

શ્રી વદ્સાત્તોળ નારાયણ
મેનન (૧૮૭૯-૧૯૫૮)ના
અવસાનથી ભારતીય સાહિ-
ત્યના ક્ષેત્ર પરથી એક મહાન
પ્રતિભાનો વિલય થયો છે.
કવિતાના જ એ સર્વ પ્રથમ
અનુરાગી, બાર વરસની
વયે કવિતા પ્રત્યે બંધાયેલો
રાગ ક્રમેક્રમે સંનિષ્ઠ સાધના
રૂપે વિકસતો ગયો; અને
મલયાલમ ભાષાનું આજનું
સ્વરૂપ એ આ સાધનામાંથી
પ્રગટેલી ઝળકતી સિદ્ધિ છે.

વદ્સાત્તોળનો ઉદ્ભવ મલયા-
લમ સાહિત્યની ક્ષિતિજ પર
થયો. ત્યારે એ ભાષામાં

પોતિકા યજ્ઞનો અભાવ હતો; એ ભાષાની કવિતા સંસ્કૃતના
નિર્માણ્ય અનુકરણોમાં રાચતી હતી. અક્ષયત્ત, નવ પ્રસ્થાનના
કેટલાક પ્રયત્નો થયા હતા-પરંતુ પ્રથમ અતિશીઘ્ર પ્રયત્ન તો
વદ્સાત્તોળે જ કર્યો. સંસ્કૃતભાષા, રસરાસ્ય અને અલંકાર-
શાસ્ત્રનો ઝેંડો અભ્યાસ ધરાવના આ કવિએ જ્યારે કવિતા
લખી ત્યારે સંસ્કૃત વૃત્તોનો પરિહાર કર્યો અને સ્વકીય સાંપ્રત
ભાષાના વૃત્તોને અભિવ્યક્તિના માધ્યમ તરીકે સ્વીકાર્યા.

કવિતાની ભાષામાં પણ તેમણે પાંડિત બોલી-જે સંસ્કૃત-

પ્રચૂર અને સામાન્ય ભાવક માટે અગમ્ય હતી તે-નો ત્યાગ કર્યો અને વ્યવહારની ભાષાને સ્વીકારી.

કવિતાક્ષેત્રે તેમણે કરેલી ક્રાંતિ ભાષા અને વૃત્ત જેવા બાહ્ય અંગો પૂરતી જ મર્યાદિત ન હતી. ભાવના અને તેનું વેધક આલેખન, વિચાર અને તેની સ્પષ્ટ રજૂઆત એ એમની કવિતાના નોંધપાત્ર ગુણો હતા.

‘રામાયણ’ના ૧૮ સર્ગમાં કરાયેલા મલાયલમ રૂપાંતર દ્વારા ૨૯ વર્ષની નાની વયે જ મહાકવિનું બિરુદ પામનાર આ કવિનું લોકહૃદયમાં વસી જનાર પ્રથમ ચિરંજીવ સર્જન ‘મંધનકીનય અનિરુદ્ધ’ હતું. ઉપા-અનિરુદ્ધની જાણીતી કથાના આધારે વલ્લાતોળે રચેલ કવિતામાં ઉપાના પાત્રનું આલેખન અદ્ભૂત થયું હોવાનું લેખાય છે-વિખ્યાત વિવેચક ડૉ. શ્રી. અચ્યુત મેનન તો તે પાત્રાલેખનને શેકસપિયરના પોર્શિયાના પાત્રાલેખન જેટલું જ ઉત્કટ અને અસરકારક લેખે છે. ‘મેરી મુક્ષતેને’ ‘ગંધવિહારમ્,’ ‘સાહિત્યમંજરી’ (આઠ ભાગમાં) ‘વિશુક્લંતી’ ‘અચ્યુતમ મટલુમ’ વગેરે તેમના ૪૦ ઉપરાંત ગ્રંથોમાંના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો છે.

સંસ્કૃતમાંથી એમણે કરેલા રૂપાંતરોમાં રામાયણ ઉપરાંત છેદ્દે છેદ્દે ‘રૂવેદસંહિતા’નું ભાષાંતર પણ નોંધપાત્ર છે.

આ કવિએ રાષ્ટ્રવાદી આંદોલનની અસર હેઠળ લખેલાં કાવ્યો આજે ઘેર ઘેર ગવાય છે. આ સૌમાં વધુ ચિરંજીવ સર્જન ગાંધીજી પરનું ‘એંતે ગુરુનાથન’ (મારા ગુરુ) એ કાવ્ય છે.

કવિતા ઉપરાંત એમના પિતા પાસેથી એમને કથકલીનો કળાવારસો પણ મળ્યો હતો જે કળાને આજે લોકપ્રિય બનાવવામાં વલ્લાતોળનો દિરસો નાનોમૂનો નથી. આ નિમિત્તે તેમણે

વિદેશમાં પ્રવાસો પણ કર્યા હતા. તેમની વિદેશયાત્રાઓમાં
બર્મા, સિંધોન, મલાયા, ચીન, રશિયા વગેરે દેશોની યાત્રાઓનો
સમાવેશ થાય છે.

નાવજીકાર અને કાચીનના મહારાજાઓ તરફથી તથા
સ્વાતંત્ર્ય માટે ભારત સરકાર અને મદ્રાસ સરકાર તરફથી
તેમને સન્માન-બિરુદો અપાયા હતા; પણ સૌથી મોટું
સન્માન બિરુદ તો લોકોએ જ તેમને 'મદ્રાકવિ' તરીકે પોતાના
હૃદયમાં રચાવે આપી આપ્યું હતું.

પ્રભાત ગાથા

મંદ તૂથ સાગરનું
ઉદ્ઘોષત રાત્રિનો અરમ થામ

રક્ત કણગી ધસે રીણ
બની ઉત્કંઠ
ન્યાયનો કુકુદ
કે અજ રહી કેટલી રાત ?
-સહીને કરે કરો પોકાર !

ઉપાએ ત્યજ્યો નિહનો અંક;
અને કરે ધરી મુકનો દીપ
મગનનું પ્રમિલ્લ કરતી સાક
કંઠેથી રજુકે, બાથે પિહનના કલ સૂર !

રાત્રિના નારક-ધવજા ફૂલ
કરતુરી મહેકાચો આ સમર રાત્રિનો થાળ
ઉઠાવી કાઢ
આંખણું રિશિર-રિશિરથી પોષ
પૂરે રંગોળી

કાર્યે આ અંતિમ થાતું પૂર્ણ
મૂકે ઉચ્છવાસ
ફૂલની સૌરભ લઇને પવન ભમે ચોપાસ

પરાશકિતને કોટિ બંદન
નિરંતર આ અસંખ્ય હૃદયને
શવન જે દેતી
વિના સંકોચ રમંતી સમષ્ટિમાં જે રે'તી.

૦

પરિશીલન

૧

હૈમચંદ્રના અપભ્રંશ વ્યાકરણમાં ઉદ્ધૃત એક દોહાનો અનુવાદ
હરિવલ્લભ ભાયાણી

મૂલ

અનુવાદ

મિરિ જરખંડી લોચડી
ગલિ મણિઅહા ન વીસ
તોઈ ચુદ્ધ એ કરાવિઆ
ગોઠંડ ઉઠ બહસ.

આ આવી એ લો !...
વત્તિવાધા ?
શિરપદે રહી છરણુજનર કામળી,
કેં ભૂષણો ?
નહીં કંઠ મણુકા વીસ પૂરા
(વાનથી પણ સામળી !)
ને તોય રસીલી મંડળી
મુઝા-પ્રવેશે
-છિઠબેસે
શી બની ગઈ બાવરી !

૦

હોળી ટાણે જયપુર આસપાસના ગામડામાં સાંજભેડું ગીત

મધુમ્ન તપ્ત

૭૬

હાં ની હફ ખાન્યો દે !

ઉંઘ છિણ્ણગારેકો ની હફ ખાન્યો દે !

હફી દે શુંજ સુણી દે મહેલન રે

દૂદ મયો ધાંભ તિબારાકો ની હફ ખાન્યો દે !

-હાં ની..

હફી દે શુંજ સુણી દે પનઘટપે

રપટયો પાંચ પડી દે હોતી ની હફ ખાન્યો દે !

-હાં ની..

હફી દે શુંજ સુણી દે સોજનમે

સૂતી નાર ચિમક છીડી ની હફ ખાન્યો દે !

-હાં ની..

○ ○ ○

છિણ્ણગારો-વરણાગિયો તિબારો-પછીતણું છજુ. રપટયો-લપટયો

લવાજમ

પ્રથમ વર્ષનું લવાજમ આ અંક સાથે પૂરું થાય છે. આપને આપનું લવાજમ મ. ઓ. દ્વારા અગર લવાજમ ભરવા માટેનાં જે સ્થળોનો નિર્દેશ કરેલો છે ત્યાં મોકલી આપવા વિનંતિ છે.

● ●

આજી કિંમતે કપડાં ઉજળાં કરવાં હોય તો

‘સાધના સાબુ’

વાપરો

રીલીફ એન્ડ સાધના સોપ સીન્ડીકેટ

નાયર હોસ્પીટલની પાસે, લેમીંગ્ટન રોડ (ઉત્તર)

મુંબઈ-૮

ટેલેફોન : ૭૧૫૮૯

ગ્રામ : RELIEFSOAP

કવિસ્રોકનું પ્રથમ પ્રકાશન

શ્રુતિ

લે. રાજેન્દ્ર શાહ

ધ્વનિ અને આંદોલનનો અનુગામી

અભિનવ કાવ્યસંગ્રહ

‘વિકસતી આધુનિક ગુજરાતી કવિતાની પ્રયોગશીલતાની
અને નવીન સંવેદનાભિવ્યક્તિની ભાન એમાં કોઠે છે’

પ્રા. અનંતર

કવિલોક

‘કવિલોક’નું દ્વિમાસિક પ્રકાશન

સંપાદક મંદળ

રાજેન્દ્ર શાહ

જમુનાઇ શાહ

મુરૈશ કલ્યાણ

૦

દાવાજમ બરવાળાં સ્થળ

કવિલોક, ૩૮૦, ગિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨

મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. લિ., પ્રિન્સેસ રફીદ, મુંબઈ ૨
શ્રી. પિનાકિન્ડ ઠાકોર : મે. ઠાકોર બ્રધર્સ, નરમન સીકર મારકેટ
રતનપોળ, અમદાવાદ

સિવકુમાર જોષી : C/O મુરૈશ એન્ડ કં.

૧૨, પોર્ટુગીઝ થર્થ રફીદ, કલકત્તા ૧

૦

દાવાજમ

દેશમાં વિપ્રિયા તથા : પરદેશમાં શિર્ષિંગ ૭ : છૂટક નકલના પથાસ નયા પેસા

૦

મુદ્રક અને પ્રકાશક : મુરૈશ પરસોતમદાસ દલાલ

મુદ્રણ અને પ્રકાશનસ્થાન : લિપિની પ્રિન્ટરી, ૩૮૦ ગિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨

સ્પેનિશ કવિ

વૉન રામોન યિમેનેઝ (૧૮૮૧-૧૯૫૮)

ગદ્ય સદીના અંત ભાગમાં ફ્રેંચ પ્રતીકવાદી કવિતામાંથી પ્રેરણા પામી સ્પેનની કવિતામાં રૂપેન દારિયોએ નવીનતા મોડનિઝમ-નું અવતરણ કરીને નવીન પ્રાણ પૂર્યાં. આજ સુધી સ્પેનિશ કવિ પોતાની કવિતામાં નિજનિજના પ્રાંતના રંગો પૂરતો, પરંતુ રૂપેન દારિયોના આગમને તમામ સ્પેનિશ કવિઓ એક જ શૈલીમાં લખતા થયા.

આન્દાલુસિયા (દક્ષિણ સ્પેન)નો કવિ વૉન રામોન યિમેનેઝ દારિયોની આ પ્રવૃત્તિનો અગ્રણી હતો. દારિયોના મૃત્યુ બાદ ૧૯૧૬ પછી એની કવિતાએ સ્પેનના નવકવિ પર વધુ અસર કરી છે.

યિમેનેઝની કવિતામાં સંવેદનપટુ સ્પેનવાસીની અનેક ભાવનાઓ સાકાર થઈ છે. ગતની સંસ્મૃતિ જગાડે એવી સૂક્ષ્મ શક્તિ ઉપરાંત એની કવિતામાં નવી કવિતાનાં સર્વ સૂક્ષ્મ કલાકૌશલ ને અર્થમાધુર્ય છે. માત્ર બેચાર સંગીતમય પાંક્તિથી દૃશ્ય ને ભાવની સ્મૃતિ અનાયાસ જગાડી શકે એટલું સામર્થ્ય એનામાં છે.

પોતાની કવિતા દ્વારા સર્વ લલિત કલાનો સમન્વય અંખતો એ નવતાવાદી હતો; એને નવાં પ્રતીકો, નવા લય ને નવી વાક્યરચનાઓ સર્જવા મથતો વીસમી સદીનો ગોન્ગોરા કહી શકાય.

એનો પ્રથમ કાવ્ય-સંગ્રહ 'આદ્યાસ દ વાયોસેટા' ૧૯૦૧માં પ્રગટ થયો. શૈલીની અપૂર્વ સરલતાથી એણે લોકોને મુગ્ધ કર્યા. એ પછી 'એરિયાસ ટ્રિસ્ટસ' (૧૯૦૩) ને 'બરકાઇન્સ લેખનોસ' (૧૯૦૫) પ્રગટ થયા. આ બંનેમાં તત્વગ્રાહી દષ્ટિના પાસવાળો વિષાદ પ્રધાન ભાવે નિરુપાયો છે.

આ સર્વથી જૂદું તરી આવે છે એનું 'પ્લેટરો ય યો' (૧૯૧૪)નું આનંદપ્રદ ગદ્ય. એમાં કદપના ને વાસ્તવિકતાનો સફળ સમન્વય થયો છે. અર્વાચીન સ્પેનિશ સાહિત્યની એ ઉત્કૃષ્ટ કૃતિ છે,

એનોખિયા કામ્રુળી આયમાર સાથે એનાં લખ થયાં પછી ૧૯૧૭માં એણે 'ડાયરિયો દ અન પોએટા રેસિયન કાસાડો' (નવપરિણીત કવિની નોંધપોથી) પ્રસિદ્ધ કરી. 'વોએલ્ગિયા'માં લઘુ કાવ્યો છે છતાં શૈલી ને લયનું એનું વૈવિધ્ય વિરમ્ય પમાડે એવું છે.

આ કવિના સર્જન દ્વારા પ્રાચીન અર્વાચીન સ્પેનિશ કવિતામાં લય અને ક્રેંચ પ્રતીકવાદી કવિઓની લક્ષિત-મંજુલ પદાવલિ રમતી થાય છે; એટલું જ નહીં પરંતુ આધુનિક અમેરિકન કવિની જગત સુરાવટ જેવા આજની સંસ્કૃતિના અનેક સૂર એમાં ગુંજી જોઈ છે.

૧૯૫૬ના વર્ષનું 'નોએલ' પારિતોષિક પ્રાપ્ત કરનાર આ કવિ, છેતર વર્ષની ઉંમરે મેની ઓગબુત્રીસમી તારીખે ચિરનિદાની શાન્તિમાં પોઢ્યા.

કવિ લોક

પુસ્તક ૨ : અંક ૧

વસંત ૨૦૧૪

જયન્ત પાઠક

પ્રેમ

પ્રેમ ન કેવળ બંધન

પ્રેમ બૃહત્તમ વિશ્વ હૃદયનું સ્પંદન.

પ્રેમ ન કેવળ આંધી

પ્રેમ હૃદયની નિશ્ચલ સુખદ સમાધિ.

પ્રેમ ન કેવળ ભોગ

પ્રેમ પ્રાણથી પ્રાણતણે શુભ યોગ.

પ્રેમ ન કેવળ રાગ

પ્રેમ સર્વના શ્રેયાર્થે નિજ પ્રેય તણે પરિત્યાગ.

હમંત દેસાઇ

પિછાણ

તને હતી કદપી અનન્ય કેવળ
અનન્ય એ નીકળી તું ખરેખર !
મેં સૌમ્ય બાણી સ્મિતથી, કુમાશથી
કદપી કુણી, દંડિથી લોખી, વર્ણથી
ગોરી હતી ને રાણુગાર અદ્ય તે
જેતાં ઘણી સાદી, સુશાંત મૌનથી
ધારી, સુણી વાણી ઉદાર, ઉચ્ચ
સુચારુ ચારિત્ર્યવતી ય માની'તી.
બધું ય સ્વત્ર પ્રગટાવવામાં
લાગી હતી પૂતમશી નિખાલસ
અને સ્વયં પ્રીતિ સમી લખાણ
પરંતુ ના સાચી હતી પિછાણ એ.
સ્વભાવમાં બીજની બંકિમા હતી
ને આભ જેવી હતી ગૂઢતા, વસ્તુ
અગમ્ય જે ભીતર રૂપ કે હતું
તે ના શક્યો બાણી. અમાસ જેવાં
રહસ્ય તારાં અણુ ઉકલ્યાં રહ્યાં !
હું આમ તો ના તને કદી
પૂરી પિછાણી થ્યો યદિ.

વૈધ

તું - હું

આ તખ્ત ઊર્વી પર મૂકીને મને
કેડી લીધી તેં ગહનોની વ્યોમનાં;
તને પરંતુ નહિ ચેન ત્યાં જરા;
તારું અહીં હૃદય તો વરસે ક્ષણે ક્ષણે !

ને હું ધરાને ભુવને નિખદ્ધ છું
છતાંય મારું મન ના રમે અહીં;
એ તો વહેતું તવ સંગ - તું જ્યહીં
આ ઝંખના - અનલ - પંખીની પાંખ પામતું !

તને હું ત્યાં, તું મુજને મળે અહીં
એમાંજ તે કેં અવકાશ આવતો;
જેને વિષે વેહ રહી પ્રજાળતો
ને પીડ મુગ્ધ ઉર બે ય સહે; - સહે નહીં.

મુગ્ધ સંગ

હું નિત્ય આહું, પ્રિય હે, તવ મુગ્ધ સંગ;
જ્યાં જન્મ જન્મ - ધરના જ અનેક ખંડ.

હંમંત દેસાઈ

પિછાણ

તને હતી કદથી અનન્ય કેવળ
અનન્ય એ નીકળી તું ખરેખર !
મેં સૌમ્ય જાણી સિમતથી, કુમારથી
કદથી કુણી, દૃષ્ટિથી લોજી, વણુથી
ગોરી હતી ને શણગાર અદ્ય તે
જેતાં ઘણી સાદી, મુશાંત મૌનથી
ધારી, મુણી વાણી ઉદાર, ઉચ્ચ
મુચારે ચારિત્ર્યવતી ચ માની'તી.
ખધું ચ સ્વત્વ પ્રગટાવવામાં
લાગી હતી પૂનમશી નિખાલસ
અને સ્વયં પ્રીતિ સમી લગ્નના
પરંતુ ના સાચી હતી પિછાણ એ.
સ્વભાવમાં ખીજની બંકિમા હતી
ને આબ જેવી હતી ગૂઢતા, વસ્તુ
અગમ્ય જે ભીતર રૂપ કે હૃદય
તે ના શક્યો જાણી. અમાસ જેવાં
રહસ્ય તારાં અણુ ઉકલ્યાં રહ્યાં !
હું આમ તો ચાહત ના તને કદી
પૂરી પિછાણી હત રે શક્યો થકિ.

વૈધ

તું - હું

આ તખ્ત ઊર્વી પર મૂકીને મને
કેડી લીધી તેં ગહનોની વ્યોમનાં;
તને પરંતુ નહિ એન ત્યાં જરા;
તારું અહીં હૃદય તો વરસે ક્ષણે ક્ષણે !

ને હું ધરાને ભુવને નિખલ છું
છતાંય મારું મન ના રમે અહીં;
એ તો વહેતું તવ સંગ - તું જ્યાંહી
આ ઝંખના - અનલ - પંખીની પાંખ પામતું !

તને હું ત્યાં, તું મુજને મળે અહીં
એમાંજ તે કેં અવકાશ આવતો;
જેને વિષે વેહ રહી પ્રજાળતો
તે પીડ મુગ્ધ ઉર બે ચ સહે; - સહે નહીં.

મુગ્ધ સંગ

હું નિત્ય આહું, પ્રિય હે, તવ મુગ્ધ સંગ;
જ્યાં જન્મ જન્મ - ઘરના જ અનેક ખંડ.

ઉશનસૂ

પ્રીતનું વર્તન

પ્રીત તો એ જ પ્રકારે વરતે;
પ્રિય સંમુખ એ ભજે સમાધિ
અથવા થનગન નરતે.

પ્રીત તો એ જ પ્રકારે બોલે;
ગહન મૌનથી થાય મુખર વા
છલકે ગીત કહ્લોલે.

સીધો રસ્તો

આંખ તું નાકની દાંડી સામે રાખ,
જિંદગી આખી એમ રે સીધે સીધું ચાલી નાખ;
સતનો સીધો રાહ રે ભાઈ!
સીધી લીટી કરતાં ક્યાં હીં
ટૂંકો મારગ હોય દીઠો તો, આવાહન દઉં, દાખ.

અનવર આગેવાન

મુગંધિત શમણું

હુંયે મારે કોઈ અનામી ગીતો ભજો
અકળિત એવી કળી-કળીની પ્રીત પરાગે
મહલર પુશબોમાં હુંયું તો એવું રૂપું
જીવન પણ આ કોઈ મુગંધિત શમણું લાગે.

ગની દહીંવાળા

કેવી દશા !

મથ્યો તેઓને જોવા ત્યાં બધી દુન્યા જમા થૈ ગૈ,
પ્રભુ ! મારી સ્મરણ શક્તિની આ કેવી દશા થૈ ગૈ !
જીવાડ્યો મન મૂકી, તોયે જીઓ ઉપકારની અવધિ !
થયું મરવાનું મન તો જિંદગી પોતે કઝા થૈ ગૈ.
તમે તો પ્રેમની સંજીવની આપી'તી દુન્યાને,
નજીવા પાત્રમાં એ જ્યાં ઢળી ત્યાં વેદના થૈ ગૈ.
તમે ઓઢી લીધાં મોઢા ઉપર આકાશનાં ઓઢણ !
અમારી દર્શનાતુર આંખ પથરાઈ ધરા થૈ ગૈ.
અમારા લાગ્યમાં અંધાર અજવાળાંએ સર્જાવ્યો,
ઘણી વેળા મધુરાં સ્વપ્નની વેરણ ઉપા થૈ ગૈ.
ડહાપણ એ ક્યું કે દઈ દીધી દીવાનગી અમને,
દસે દિશા ધુમનારા કાજ એક નિશ્ચિત દિશા થૈ ગૈ.
ગની; તારા હૃદયનું દર્દ દુન્યાને વહેંચી દે !
પછી સંતોષ માણી લે, જગતમાં એકતા થૈ ગૈ.

અમૃત ધાયલ

દીવાલ જોલે છે.

સીવી લો હોઠ તો આંખોમાં આવી ખ્યાલ જોલે છે;
અને જો શ્રીનવી લો આંખ તો હિલચાલ જોલે છે.
બહુ થઈ જાય છે તો ખુદખખુદ અહેવાલ જોલે છે;
દીવાના મૌન સેવે છે અને દીવાલ જોલે છે.

૪ ઉશનસુ

પ્રીતનું વર્તન

પ્રીત તો જે જ પ્રકારે વરતે;
પ્રિય સંમુખ એ બને સમાધિ
અથવા થનગત નરતે.

પ્રીત તો જે જ પ્રકારે બોલે;
ગહન મૌનથી થાય મુખર વા
છલકે ગીત કલ્લોલે.

સીધો રસ્તો

આંખ તું નાકની દાંડી સામે રાખ,
જિંદગી આખી એમ રે સીધે સીધું ચાલી નાખ;
સતનો સીધો રાહ રે ભાઈ !
સીધી હીટી કરતાં કયાં હીં
ટૂંકો મારગ હોય હીઠો તો, આવાહન દઉં, દાખ.

અનવર આગેવાન

સુગંધિત શમણું

હૈયે મારે કોઈ અનામી ગીતો જાગે
અકળિત એવી કળી - કળીની પ્રીત પરાગે
મદભર ખુશખોમાં હૈયું તો એવું રૂબરૂ
જીવન પણ આ કોઈ સુગંધિત શમણું લાગે.

ગની દહીંવાળા

કેવી દશા

મથ્યો તેઓને જોવા ત્યાં બધી દુન્યા જમા થૈ ગૈ,
પ્રભુ! મારી સ્મરણ શક્તિની આ કેવી દશા થૈ ગૈ!
જીવાડ્યો મન મૂકી, તોયે જીવ્યો ઉપકારની અવધિ!
થયું મરવાનું મન તો જિંદગી પોતે કહ્યા થૈ ગૈ.
તમે તો પ્રેમની સંજીવની આપી'તી દુન્યાને,
તજીવા પાત્રમાં એ જ્યાં ઢળી ત્યાં વેદના થૈ ગૈ.
તમે ઓઢી લીધાં મોઢા ઉપર આકાશનાં ઓઢણ!
અમારી દર્શનાતુર આંખ પથરાઈ ધરા થૈ ગૈ.
અમારા ભાગ્યમાં અંધાર અજવાળાંએ સર્જાવ્યો,
ઘણી વેળા મધુરાં સ્વપ્નની વેરણ ઉપા થૈ ગૈ.
ડહાપણ એ ક્યું કે દઈ દીધી દીવાનગી અમને,
દસે દિશા ધુમનારા કાજ એક નિશ્ચિત દિશા થૈ ગૈ.
ગની; તારા હૃદયનું દર્દ દુન્યાને વહેંચી દે!
પછી સંતોષ માણી લે, જગતમાં એકતા થૈ ગૈ.

અમૃત ત્રાયલ

દીવાલ બોલે છે.

સીવી લો હોઠ તો આંખોમાં આવી ખ્યાલ બોલે છે;
અને જો જીતવી લો આંખ તો હિલચાલ બોલે છે.
બહુ થઈ જાય છે તો ખુદખુદ અહેવાલ બોલે છે;
દીવાના મૌન એવે છે અને દીવાલ

પડયા છે જોરથી એવા તમાચા, ગાલ જોલે છે;
 અમારી શી વલે થઈ છે અમારા હાલ જોલે છે.
 દબાવી કોણ દુનિયામાં શક્યું છે સત્ય બીનાને!
 હકીકત હોય છે તે આજ નહિ તો કાલ જોલે છે.
 નથી હોતી પ્રતિભા એશિયાળી લેશ એળખની;
 કે દૈવત કેટલું છે દેહમાં તે માલ જોલે છે.
 નથી ક્રિયાદ જોવું જાણે કંઈ મરતોને જીવનમાં;
 બહુ ઓછામાં ઓછું એ ખુદાના લાલ જોલે છે.
 નથી કંઈ દોષ માનવનો જમાનાનો તકાળે છે;
 કે જોલાવે છે વિક્રમ તેમ એ વૈતાલ જોલે છે.
 હજી ગુંજી રહી છે ગુંજ એ ગજલો તણી 'ઘાયલ'!
 હજી પણ એમ લાગે છે 'કલાપી' 'ખાલ' જોલે છે.

x   x   x

એર કંઈ મજબૂર થઈ ગઈ નિન્દગી આજાદ થઈ;
 મહેરબાની શું થઈ એક મશ્કરી આખાદ થઈ!

ભગવતીકુમાર હ. શર્મા

ચૈતર

દિન તો જાણે રણુની રેતી,
 રાતના અમે આંદની મીઠી,
 ચૈતરની આવી ખેવડી કાયા,
 ક્યારેક તાપ ને ક્યારેક છાયા.

દ્રાગણુ કેરી નાર નવોઢા,
 ચૈત્રે ઝની જાય ચતુરા;
 દિવસે કરે રોષ ને રાતે
 હિતનાં પીણાં પાય મધુરાં.
 કોઈની અલકલટ શો અનિલ
 ચૈતરમાં અવધૂતની જટા,
 એક શરદની વાદળી તરલ
 હોય ખીણ આપાઢની ઘટા.
 એક બાળુ દ્રાગણુની ફેરમ,
 એક બાળુ વૈશાખની વ્યથા,
 વચમાં આલ્યો જાય રે ચૈતર;
 એ જ રે જાણે જીવનકથા !

પ્રજ્ઞરામ

કેમ કરી એ ચૂમે ?

કેમ કરી એ ચૂમે
 તુજને, કેમ કરી એ ચૂમે ?
 તુજ અવનત શિર પર એ સુન્દર
 વરતું વદન ઝૂમે !
 એ તો નિજ કરથી નહિ સ્પર્શે !
 કહીં લગી અવનત મુખ ધરશે ?
 પ્રણયોત્તત મુખડું નહિ કરશે ?
 ને ને વીતી જાય ન શુભ પળ,
 ને રે ગગન ઝૂમે,
 પરમ મધુર મુખ ઝૂકે !

નલિન રાવળ

ઉદ્દેગ

પશ્ચિમે

પશ્ચિમે દૂર

ધૂતરાબ્દની આંખો સમે અંધાર
ડગલું માંડતાં અથડાય છે.

પશ્ચિમે

દૂર ખૂણામાં

રગડતો સૂર્ય ઊના લોહીનો ગોળો
ધીરે કાળો પડી ઠીંગરાય છે
હું રું

રખેડતા વૃદ્ધ ખોડા ગીધના જેવો
ગળામાં બોળડા બળડાટને ઘેરો વગાડી
ઠરડાયલી બેડોળ કાળી પૂતના જેવી પડી નગરી મહીં

હું ભડું

(સુક્ષ્મી હવાનો એક ધક્કો પાંખને અડતાં)
જાયે

(આ ંહાલસોયી પૂતનાથી દૂર)

મરેલી ગાયના જેવી પ્રીકી ધોળાશથી ઉભરઘ જતા
આકાશમાં.

શાંતિ

પાંચ x પાંચની બારી મહીંથી

બેઠે છું

ચોરસ રૂપાળું આલ,

છૂટા છવાયા તારકો (સ્વર્ગના ફરતા વિચારો)

અંધારમાં આકાર દોરી બિડતાં પંખી

તાકી રહેલા મન લાણી

તોળાઈ રહેલા વૃક્ષથી ગરતા મધુર શબ્દો

તરતી હવા

પર દોલ લઈ સરતા

હૈતમાં લઈ ઠેક નાચી આવતાં નબદીક

સાથમાં મધરાતમાં

ફૂલ રહેલું

શહેર પંખી - સ્ટીમ રોલર

પિનાકિન ઠાકોર

સ્પર્શ

કૌમાર્યનું મુકુલ મુગ્ધ હતું સુરમ્ય
સંતાડતું સુરણિ સૌરભ વજ્ર બંધે;
આ યૌવને અવ વસંતલ પામી સ્પર્શ
ખોલી રહી દલદલો નવરૂપ ગંધે;
ઓજસ્વતાં મધુર ઉન્નતને અગમ્ય
વર્ષાવી દે વરદ રાગ-પરાગ પ્રાવૃષ !

રતિલાલ અનિલ

મને કોણ પૂછશે ?

મારા જીવન-વિચાર મને કોણ પૂછશે ?
આ પાર કે તે પાર, મને કોણ પૂછશે ?
મહેફિલ તો આખી આજ ડૂબી મસ્તી-રંગમાં
સાકી વળી ઉદાર ! - મને કોણ પૂછશે ?
આશાભરી નિગાહથી પુષ્પોને, પંખીને,
મેં તો પૂછ્યું બહાર ! - મને કોણ પૂછશે ?
એકેક તારલાને પૂછ્યું મેં હજાર વાર,
કીધો નહીં વિચાર - મને કોણ પૂછશે ?
મારું જીવન 'અસાર' બધાંએ કહી દીધું,
તારા જીવનનો સાર મને કોણ પૂછશે ?
'યાગલ' કહીને સર્વ નિરૂત્તર બની ગયા,
શાને કયો પુકાર, મને કોણ પૂછશે ?
હાલત નિહાળી શીખ બધા દઈ ગયા પછી
શાને થયો શિકાર, મને કોણ પૂછશે ?
ફરતો ફરું હું દ્વાર દ્વાર કોઈ આશમાં,
આવીને મારે દ્વાર મને કોણ પૂછશે ?
છાતું કશુંય વિશ્વથી રાખ્યું નથી, હવે
મારા વિશે લગાર મને કોણ પૂછશે ?
હૈયે હજાર આશ - ઉમળકા ભરી અનિલ,
મેં તો પૂછ્યું ધરાર ! - મને કોણ પૂછશે ?

જ્યંત પારેખ

લૂ ચાંદનીની

અહીં મિલન આપણું પ્રથમ; આ ધરાને સ્થલ
સુરમ્ય સુરખીલયુ" નલ રચંત જ્યાં સંપુટઃ
અહીં તવ પદે પદે પમરતી હુતી સૌરભ,
સુકોમલ સમીર - સ્પર્શ તવ રેશમી વસ્ત્રને
અને મધુર કંઠમાંથી મૃદુ, મંદ સંગીત જે
ઝરંત તવ ઓષ્ઠ સંગ પીઘ એહનાં પીયૂષ;
અચંચલ દગોનીમાંહિ ધ્રુવપ્રીતિ પામ્યેા પ્રિય !
તદા પ્રગટતું લહ્યું સુલગ સખ્યના પદ્મને.
વિવિક્ત સ્થલ એ જ સૂતું, અવ રાત નિઃસીમ આ
અશાન્ત - તમરાંની સંતન વ્યથા વડે વ્યાકુલ
અને ગગનનાં અગાધ ગહનો વિષે ઊડતા
અસંખ્ય નીરખી રહું છું ઉડુ અગ્નિ સ્ફુલ્લિંગ શા !
સમસ્ત અહીં એનું એ જઃ પણ ભિન્ન છે લાગણી;
તવ સ્થિતિ ન તેથી, ખાળી રહી લૂ સમી ચાંદની !

હરીન્દ્ર દવે

મેણાં બોલ મા !

નાવલિયા !

રમતાં રમતાં ચે મેણાં બોલમા.

ઊંચાં આલના પછાડથી હું ના ડરી રે,

તારાં નેણુથી સરી તો મરી ગઈ રે....નાવલિયા

ઊંડી નદિયુનાં ઘોડલા પૂરે તરી રે,

તારી ઝળહળ આંખ્યુંમાં ગરી ગઈ રે....નાવલિયા

ભીની આગની યે સાથ હું હરી કરી દે.

તારે એક દે નિહાકે બળી ગઈ દે....નાવલિયા

ઘોળ્યાં વળ દે પીવાય ઘુંટડા ભરી દે,

તારો નેહ ના મળ્યો તો ઢળી ગઈ દે....નાવલિયા

ખોલે દુનિયા, બલાની એ ન કેં પડી દે,

તારે વાંકે તે વેણ ટળી ગઈ દે....નાવલિયા

રાજેન્દ્ર શાહ

શક્તિવર્ણ ચંદ્ર

એકાન્તના કેવલ અંધકારમાં

મિલન મધુર માણી રહું ભારી સંગ

ત્યાં વૃક્ષની પાછળથી - લપાઈને -

ન્યાળે કુતૂહલથી શક્તિવર્ણ ચંદ્ર!

ને અંતરે જે નિવસંત એ જ તે

છાયાતું સૌમ્ય સહસા ધરી કાંત રૂપ

વિમુગ્ધ ખેડી રહી પૂર્વ સદૃશ

હૈરે વિશંભ

એને વિધુની નજરનો સ્પર્શ લાગે ન લેશ.

દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ ત્રવાડી [૧૮૨૦-૧૮૯૮]

મુખ્ય કૃતિઓ :- હુન્નરખાનની ચઠાઈ, સંપલક્ષ્મી સંવાદ, વેનચરિત્ર,
ગુર્જરી-વાણી વિલાપ, કાર્ખંસ વિરહ તથા દલપતકાવ્ય
ભા. ૧, ૨ વગેરે.

ગુજરાતી સાહિત્ય વિષે સહેજ પણ વિચાર કે વાત કરીએ કે તરત જ આપણને એનાં મૂળ એકી સાથે દલપતરામ અને નર્મદમાં લેવા મળશે. અર્વાચીનતા સંપૂર્ણપણે જો પ્રગટ થઇ હોય તો તે નર્મદમાં એ સાચું પણ એના અંશનો સૌ પ્રથમ આવિષ્કાર દલપતરામમાં થયો હતો એ હકીકતનો આપણાથી ઈન્કાર થઈ શકે એમ નથી. સમયની દૃષ્ટિએ જો વિચારીએ તો પણ દલપતરામ અર્વાચીન કાવ્યયુગના પ્રણેતા તરીકે પ્રથમ આવે.

દલપતરામનું સર્જન વિપુલ છે. એમણે નિખંધો ને નાટકો લખ્યાં, ઘમાં ન્યાખ્યાનો આખ્યાં. તદ્દુપરાંત ગીતો, ગરબીઓ, પદો, મુક્તકો કે છંપાઓ, જુદા. આમ તો બધાંપણમાં એમણે મળક ખાતર અમર્યાં ઉખાણાં, જોડકાં કે હડૂલા રચેલાં. પણ ‘બાપાની પીપર’ એ એમનું પ્રથમ કાવ્ય-જેની રચના સાલ ૧૮૪૫. એમની આ કાવ્યપ્રવૃત્તિ રહી ૧૮૬૮ સુધી, એટલે કે સતત ૫૩-૫૪ વર્ષ સુધી એમણે લખ્યાં કર્યું. માત્ર ગુજરાતી ભાષામાં લખ્યું એટલું જ નહિ પણ એમણે મળભાષામાં યે લખ્યું.

એમનું લખાણ બહુધા પરલક્ષી જ છે. ‘કાર્ખંસવિરહ’ જેવી આત્મલક્ષી કૃતિ અપવાદ ગણાય. કાર્ખંસ સાહેબ સાથેની મૈત્રી એ એમના જીવનનો એક મહત્વનો પ્રસંગ જેને લીધે તો ગુજરાતને ‘કાર્ખંસવિરહ’ જેવી પ્રથમ-અને દલપતરામની કવિતામાં સહેજે પ્રથમ સ્થાન પોંચી શકે એવી-કરુણપ્રશસ્તિ પાત્ર થઇ. સ્વામી સહભનંદ તથા દેવનંદ સ્વામી સાથેનો સંપર્ક એ પણ એમના જીવનની મહત્વની ઘટના. એમનાં સર્જનમાંથી આંખે લીડીને વળગે એવી કાઈ કૃતિઓ હોય તો તે

વક્રોક્તિઓ. વાંચતાં જ ધારી અસર ઉપજે એવી એમના કથનની તીવ્રતા છે. (છોટ કહે, કેડેથી નમેલી ઠોસી, શરણાધવાનો વગેરે.) ક્યારેક એ કથન માર્મિક ઉદાહરણો દ્વારા તીવ્ર બનવું હોય છે, એમની કવિતાની કેટલીક પંક્તિઓ તો કહેવતની કક્ષાની છે. દા. ત.

“ સુરોચનાને શીર અંધ સ્વામી

ખરે વિદાતા તુજ કૃત્ય ખામી ”

‘ કવિતાના રસમાં શૃંગાર રસ સરસ છે.’ એમ કહી શૃંગાર રસ ખાટેનો એમનો પક્ષપાત એમની ‘સાચો કાવ્યરસ’ નામની કવિતામાંથી જણાય છે, એનાં ભય સ્થાનોનો પણ એમણે ખ્યાલ આપી દીધો છે. (ફિરદોશ ખરા ને) પણ શૃંગારરસની એમણે ઝાઝી કવિતાઓ નથી આપી.

કવિતાને એમણે આપમેળે ઊગવા નથી દીધી, જાણે કે કોષ્ટકના કહેવાથી લોકોને આંત્ર નાખવાના હેતુથી લખી હોય એમ લાગે છે. એમના કેન્દ્રમાં એટલી કવિતા નથી એટલા લોકો છે. જનમનરંજન માટે એમણે રાજદારની ચાતુરીઓનો પણ ઠીક ઠીક આશ્રય લીરો. અસખત દશપત્તામે તત્કાલીન જમાનાના લોકોને મુગ્ધ કર્યા હતા; ને તે એટલી હદ સુધી કે રાજસે આપેલ ‘કવીશ્વર’ ના બિરુદથી લોકો પણ એમને ‘કવીશ્વર’ કહી નવાજવા લાગ્યા. એમની શૈલીનું અનુકરણ પણ પુખ્ત યુગ એ પણ એમની લોકપ્રિયતા દર્શાવવા પૂરતું છે. એમના લખાણમાં એમના જમાનાનું પ્રતિબિંબ પડે છે. પણ એમનું લખાણ સાચો જ કવિતાની કાટિકે પડેલો છે. તે આનાં કારણો કયાં હોય સફેદ

એમની પાસે એવી કોઈ કાવ્યપ્રતિભા નહોતી. પણ ‘બધું બધું’ લખવું એમાં કયાંક ચમકારા છે. પણ એ ચમકારા પણ એવા નહીં કે જેને કોણે આપણે આસપાસના અંધકારને ભૂલી શકીએ.

કવિતા વિશેની એમની માન્યતા જ જૂલ શરેલી લાગે છે. એમની કૃતિઓ વાંચતા આપણને સતત એમ જ લાગ્યા કરે કે કવિ એમ જ

માનના હશે કે કવિતા રચવા માટે વર્ણનો જ પર્યાપ્ત છે. અતિશય વર્ણનાત્મક શૈલી, વર્ણન તો એટલું બધું કે એના ભારમાં બિચારી કવિતા [જો જાડે જાડે પણ ક્યાંય કવિતા કે એની છાયા પણ હોય] તો ચગદાઈ જ લય. વિગત પ્રચૂરતાયે એટલી કે ક્યારેક આપણને એમ લાગ્યા વિના ન રહે કે આપણે અહેવાલ વાંચીએ છીએ ઓચિત્યને ભૂલીને એમણે પાર વિનાનો વિસ્તાર સાધ્યો જેને લીધે કાન્યનો દેહ પણ સપ્રમાણ ન બંધાયો. એમની કલમ જ અમુક રીતે ઘડાઈ છે એ હકીકતને એક વખત સ્વીકારી લઈએ પછી પણ આપણને એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી કે એમણે એ મર્યાદામાં રહીને પણ કશી પ્રગતિ કરી નથી. જુદા જુદા વિષયોને એમણે એક જ ઘરેડમાં ધૂંટ્યા છે.

તો પછી દલપતરામમાં એકું શું છે જેથી એ લોકો સુધી પહોંચ્યા અને 'કવીશ્વર' નું બિરુદ પામ્યા? દલપતરામને લભાલાલ એમના જમાનો જ થયો. લોકોની કવિતા માટેની એવી કોઈ અભિકૃતિ કેળવાયલી નહોતી. કોઈપણ વ્યક્તિ આવા અસાધારણ પ્રભુત્વથી સરળ ભાષામાં આટલા બધા વિગતપ્રચૂર વર્ણનાત્મક પદો લખે એટલે એ જમાનાના મુખ્ય લોકો અંલયા વિના તો કઈ રીતે રહી શકે? નોંધપાત્ર લક્ષણ તો ભાષાનું પ્રભુત્વ અને એને લીધે એમણે સાધેલી સરળતા. સરળતા એવી કે ધૂંટડા રહેલાઇથી ગળે ઉતરે. છંદોનું વૈવિધ્ય અને તેની શુદ્ધિ તથા પ્રાસની ચીવટ આ બધા તત્ત્વો પણ ધ્યન જોડ્યા વિના રહેતા નથી. છંદની આટલી શુદ્ધિ અને છંદનું વૈવિધ્ય સૌ પ્રથમ આપણને દલપતરામમાં જ મળે છે.

દલપતરામને એમની મર્યાદાઓ [શક્તિઓ કરતાં વિશેષ] હતી. પણ આપણે જો દલપતરામને ન્યાય કરવો હોય તો આપણાથી એમ કદા વિના ન ચાલે કે એ મર્યાદા માટે જેટલા દલપતરામ જવાબદાર એટલો જ [બહુ એથી યે વધુ] એમનો જમાનો જવાબદાર હતો. ●

— સુરેશ દલાલ

પરિશીલન

હાથી તણું બચ્ચું હોય, પણ બે રાત્રીએ તેને
ફરતું કણું તેા ખજી ફરતું તે ફરતું;
બરફનો બેટ બની તરી આવે ઉદયિમાં
રાત્રી કહે, રૂ તથુ', તેા રૂ તથુ' તે રૂ તથુ'.
(ગુજરી - વાણી વિલાપ)

૦

ફાં, છાં, આ ચણીબોર રાત્રી તે જાહને રીશ નથી સમાતાં,
કેવી હીસે જંગલ - બોરડીઓ, જોડી જોડી ચુંદડી બીજડીઓ.
(શિવિર ઝડપુ' વર્ણન)

૦

વાવડીયા બહાસા જે પિયુ વેશાખના
રજ છોડે ને માણેક મેલું ધાય બે;
નથડીયું મોતી જે હીરેા હારનો,
કડો પર હાયે કેમ તે ધીરો બધ બે.
('મહિના' ઓ માંથી)

૦

પૂછો ચાહી ચકોરને, પૂછો જળચર કાય,
કાં તેા પૂછો કમળને, સ્નેહી ગયે શું યાય !

૦

તણના તરુને જેઠ સ્નેહ તણો સંબંધ નહીં,
તણમાં ક્યાંથી તેઠ, એ અકળિત ધ્રુવર કળા.

૦

વા'લા, તારાં યેજી રખેનામાં પણ સાંભરે;
નેહ બરેલાં નેજી ફરી ન દીકાં ફરબસ,
('ફાળેસ વિરહ' માંથી)

●

નિદ્રા

સાંવનાની હે પરમોચ્ચ સુકુમાર પ્રતિમા, મારા નિરવધિ
ખિન્નતાના સાગર પર ઉદ્દીપમાન હે ઉષા, પાવિત્ર્યની
સૌરભ રેલાવતી શાન્ત પત્રિની, મારી ચિરકાલિન
ઝંખનાની અલૌકિક ચરિતાર્થતા!

નંદનવનના પુષ્પની જેમ, સ્વકીય સૌંદર્યમાં લય
પામતી હતી તારી ગરિમા. તારી દષ્ટિ તેં મારી બધી
વાળી ત્યારે મને લાગ્યું; પાર્થિવ ભૂમિ પરથી જાણે
ઊર્ધ્વ ઊર્ધ્વ પ્રદેશમાં આરોહણ કરી રહ્યો છું.

ને હવે તારા અદર્શ વક્ત્રચલની ઉપર તારા ઉશરતી-વિમલ
બાહુપાશમાં મારો કારાવાસ સુકિતનો કેવો અક્ષુણ્ણ
આનંદ મને આપી રહે છે!

ઉમાભર્યા ચુંબન વડે, હસતે સુખે, તેં મારી સમગ્ર
વેદના સમાવી છે. મારું બગ્ન હૃદય તારું કેટકેટલું
ઝંજીર છે!

વોન રામોન ચિમેનેઝ

મુંઢર રંગ માટે

એશીઅનની બનાવટો

- સફેદો
- બેજતેલ
- ધનેમલ
- વૅન્ડનીરા
- કીસ્ટેમ્પર

બનાવનારાઓ :

એશીઅન ઓઈલ એન્ડ પેઇન્ટ કં. (ઈન્ડીયા)

પ્રાઇવેટ લિમિટેડ

દાસ એમ્બર્સ, ૧ લો માળે, દલાલ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ ૧.

તાર : રેડલેડ

ફોન : ૨૫૫૬૭૧

THE UTTAMCHAND FOUNDRY

Founders of:-

Non-Ferrous Alloys, Antifriction Metals, Aluminium Alloys, Brass, Gunmetal, Phosphor Bronze & Duraluminium to I. S. D. & I. R. S. Specifications.

A SPECIALITY.

Office & Foundry:

1 st Cross Lane, Trimbak Parasharam Street,
BOMBAY - 4.

‘પડ ની કવિતા

૧૯૫૭માં ગ્રંથસ્થ થયેલા કાવ્ય સંગ્રહોનું અવલોકન
આ સામયિક દ્વારા અપાશે... સર્વ લેખક (અંકારક)
બંધુઓને પોતપોતાની કૃતિ અવલોકનારે ‘કવિલોક’ના
સરનામે મોકલી આપવા વિનંતી છે.

કવિલોક

‘કવિલોક’નું દ્વિમાસિક પ્રકાશન

સંપાદક મંડળ

રાજેન્દ્ર શાહ

જમુભાઈ શાહ

મુરેશ દલાલ

૦

સલાજીવ બરવાનાં સ્થળ

કવિલોક, ૩૮૦, ગિરજામ રોડ, મુંબઈ ૨

મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. લિ., પ્રિન્સેસ રૂઢીટ, મુંબઈ ૨

શ્રી. પિતાક્રિન્ ઠાકોર : મે. ઠાકોર બ્રધર્સ, જ્વરમન સીલ્વર મારકેટ

રતનપોળ, અમદાવાદ

શિવકુમાર જોષી : C/O સુદર્શન એન્ડ કં.

૧૨, પોર્ટ્લીઝ ચર્ચ રૂઢીટ, કલકત્તા ૧

૦

સલાજીવ

દેશમાં વપિયા ત્રણ : પરદેશમાં શિલિંગ ૭ : છૂટક નકલના પચાસ નયા પૈસા

૦

મુદ્રક અને પ્રકાશક : મુરેશ પરસોતમદાસ દલાલ

મુદ્રણ અને પ્રકાશનસ્થાન : લિપિની પ્રિન્ટરી, ૩૮૦ ગિરજામ રોડ, મુંબઈ ૨

કવિ લોક

પુસ્તક ૨ : અંક ૨

વર્ષ ૨૦૧૪

પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી

દયો ઉર સરસી

તખ્ત અને આ તરસી
હૃદયધરાને નાથ ! હવે હે જાવ જરીક તો પરશી..

દગ્ધ શિશિરના કરા
પાનખર કેરું કેવલ રુક્ષ વૃક્ષ કે
ગ્રીષ્મતાણી આ ધરા;
મેઘ સઘન થૈ આવો એને રોમ રોમ રૂહો વરસી..

અવ આ હૈયાભૂમિ
અંખે અહરહ થઈ આકુલ; દિયો રે
તવ દર્શન તવ ચૂમી;
આ અપરૂપ કુળજને યે હે સુંદર ! દયો ઉરસરસી..

જયન્ત પાઠક

તું જ

જિન્દગી જેના વિના લૂખી ગણું તે તું જ કે?
ઇન્દ્રિયો જેના વિના લૂખી ગણું તે તું જ કે?

તું જ આત્મા, તું જ દેહ,
વાસના તું, તું જ સ્નેહ;

ખીણમાં ફોરી જનારી કેડી એ પણ તું જ કે?
ને બિધ્વામાં આરોહનારી ઝીડી એ પણ તું જ કે?

તું જ બંધન, તું જ મુક્તિ,
તું પતન, તું ઉદ્ધૃતિ;

અંધાર રાત્રિનો ગહન તે તું જ કે?
ને તેજનું તાતું કિરણ તે તું જ કે?

તું ધરા ને તું ગગન,
શૈત્ય તું, ને તું અગન;

સર્વમાં જે સર્વરૂપે વ્યક્ત છે તે તું જ કે?
ને દશાંગુલ સર્વ પર અવ્યક્ત તે પણ તું જ કે?

૦

ગુલામ મોહમ્મદ શેખ

ખોરડું

- ફરી પાછું આ ખોરડું ચૂવે;
• એક બીજને આંકડા લીડી
નળિયાં રાતાં પાણીએ રૂવે:
આજ ફરી પાછું ખોરડું ચૂવે.

કાલ સુધી તો તૂટલી વાંસ-ખપાટમાંથી રોજ
ઉતરી હોઠે
આંદરડાં કે'ક ચિતરી જતું.
એ ગાર તણી પરસાળ આછા અંધારથી લીંપી
આજ કે એના આણુઆણુમાં ઉતરી જતું.
આળણી જેવું છાપડું જળતી જતને નેણનાં નીરથી ધુવે..
ફરી પાછું આ ખોરડું ચૂવે.

ઉપર આડા મોલ ધરૂંજે, ખારીઓ ખારણાં હીળકાં ખાતાં,
ખેય ખાનુની લથપથે ભીંત, રેલે રેલે એના
ધોળ ધોવાતાં.
માંદ્ર રે'નારા વલખે, ને ફર આળનારા
વણુ થડકયાં સૂવે..
આજ ફરી પાછું ખોરડું ચૂવે.

જસુભાઈ શાહ

પ્રથમ વર્ષા

વમે તપન આગ, શી તડગવી ધરા ! વ્યથ સૌ.
 નકામ ખસ ટટી, વ્યથ વીજ ધૂમવે વીંઝણો;
 ન ખિંદુ દ્રવતું છતાં શુનકે મોહું માંડી રહે
 નળે, વહન બંધ - (છે નગરપાલિકા ભયત !)
 લખ્યું છ ખસ રોન્ડપે - ચિતરી કોમ અંગેભમાં
 “સૂતેલ આહીં જોન કેા ખસની રાહ જોતો રહી.”
 રૂખી અનલ અર્ધુવે અવ અથેપ થાયે જગ ?
 ત્યહીં ઊગતી બીજ રક્ષણતરી શી અપાઢની;
 ઇશાન તણી સર્પિંણી કથતી તેજ મકેતથી
 ‘જરી ન અકળાવ વા’ર વણવાર આવી રહી.’
 ધરી પવન પેંગડે પગ પલાણતી વાઢળી;
 ધરા ધરપી, કયારી કયારી મહીં વારિ ઝારી ઝરી.
 સમીપ પણ વિપ્રકૃષ્ટ મહનાતુરાં ગ્રીષ્મમાં,
 યતાં પ્રથમ વર્ષણે ઉભય એક આશ્લેષમાં.

શાયર

મનનો મેળ

તારો ને મારો મનનો મેળ
 કેવો દોહ્યલો !

આપણે તો જળ રે બાંધ્યાં હો બેલી !
 જળ રે બાંધ્યાં હો બેતાં પૂરનાં
 બાંધ્યાં ઘડૂલે હોજી
 ઘટના ઘડૂલે હોજી

બાંધી રે બાંધી સરતી વેળ !

તારો મારો મેળ કેવો દોહ્યલો !

આપણે તો અમી રે પીધાં હો બેલી !

અમી રે પીધાં હો દિલનાં દોહ્યલાં.

વખડાં વળોટી તનનાં

હુખડાં પળોટી તનનાં

તોડી રે તોડી જડની બેલ;

તારો મારો મેળ કેવો દોહ્યલો !

આપણે તો ફૂલથી બાંધી રે બેલી !

ફૂલથી બાંધી રે ગરવી ગોઠડી.

ધૂળે વસતાં હોળ

શૂળે હસતાં હોળ

ઘાવે ઘોયા રે મનના મેલ !

તારો મારો મેળ કેવો દોહ્યલો !

આપણે તો દોષ રે ઘોયા હો બેલી !

દોષ રે ઘોયા હો ભવની ભોમના.

ઘોયાં જનમે જનમ

ઘોયાં કરમે કરમ

પાયારો અણ્યો પાકો મહેલ !

તારો મારો મેળ કેવો દોહ્યલો !

આપણે તો રૂપ રે જોયાં હો બેલી !

રૂપ રે જોયાં હો પારાવારનાં.

ઊઘડ્યાં અંતરનાં આકાશ

નતર્યાં ઉપલિયા આભાસ

તૂટી રે તૂટી નડતી નેળ !

તારો મારો મેળ કેવો દોહ્યલો

મકરન્દ દવે

કાંઈ નથી

તું તો કહે છે તને કાંઈ નથી, કાંઈ નથી,
તો ય તારું હૈયું કેમ કાંપે ?
વાળી વાળી કેમ તારી નજરું ભમે છે અધ્યા,
ભૂલી પિછાણુને કાંપે ?
કેતરાયુ કાંઈ તે અદકું ચમકાર કરે,
કાળજ ભલે ને ઘસી કાઢે;
ચોમાસું ઘાસ જેમ લીલું લીલું પાંગરે
મરને તું લાખ વાર વાઢે !
તારા જીવતરમાં જોઈ લીધું બંધવા,
કેઈનું પડી ગિયું ફેટું :
કાંઈ નથી, કાંઈ નથી, કે'તાં સમજીએ
ઈ તો સંધુચ છે ખોટું.

કાન્તિલાલ શ્રોકર

હવે

હવે ન સહું જાય મૌન તવ આમ, હે સુંદરિ !
રિસાઈ મુજથી તમે, હૃદયધામ મારાં સૂનાં
સૂનાં મહુ કરી, ગયાં દગથી દૂર શાને ? કહો.
તમે હૃદયબાગમાં રસિકતા તણા છોડને
સદાય નિજ હાથથી અમૃત પાઈ મોટો કર્યો
જ્યહીં કળીકળી મહીં રસઅમૃદિ મહોરી ગઈ !
હવે ફકત એ દિનો સ્મરી સ્મરી રહું જીવવું ?
રહી ફરી ફરી પ્રસાદી તવ ચાલીની ગુંજવી ?

હેમન્ત દેસાઈ

માઝમ રાત

આ શાંત માઝમ રાત !

ત્યાં આલના એકાંતમાં કંઈ

ધ્યાનમાં તડલીન થઈ

અહો જમાવી બેસી ગઈ છે તારલાઓની જમાત !

શાંત માઝમ રાત !

દાઝેલ હૈયે શા નિસાસા નાખતી ધરતી પડી !

ને વાયરો તેને અડી

પાછો વળી શું શાંત થઈ બેઠો ઘડી !

દર્દ બાણે કે સ્વયં પીગળી ગયું

અશ્રુ થયું !

ઝીલતું હૈયું રહી રહીને થતો તેનો નિપાત !

શાંત માઝમ રાત !

સીમનું શિયાળવું દોડી જતું કે દૂર ને

ખડખડખડખડ ખાખરાનાં પાંદડાં ખખડે ખખ

શાંત સરજલમાં પડે પથ્થર અને

ઊઠે વમળ તેવો ધ્વનિ

વાતાવરણનું રહેજ કંપાવી મૂકે છે ગાત !

શાંત માઝમ રાત !

અન્ય વૃક્ષોની કરી અવહેલના હસતું લહું

નિજ ગર્વમાં મસ્તાન એવું

એકલું ઊભું બધાંથી સાવ અળગું
 એક બાવગનું ઠૂંઠું
 ને તેની એકલ ડાળ પર
 કે'ક હોલું સાવ બહીલું
 (પંથ બૂંચું ? વા વિખૂટું એ પડ્યું બહાલાંથકી ?)
 બેઠું નિરાશ
 હૈયે નથી રહેજે નિરાંત !
 શાંત માઝમ રાત !

દહીંને કેવું શયન !
 પ્રાચીમાં માંડી નયન
 એ પ્રતીક્ષા રશ્મિની કરતું હીન્ને
 ઊડી જવા તત્પર છતાં ના પાંખનો ફફડાટ કે
 થોડા પ્રહર બાકી છતાં
 કેટલી લાંબી અહો એની હશે આ રાત ?
 શાંત માઝમ રાત !

સુરેશ દલાલ

અબોલા

હું તો તારી તે સંગ નહીં બોલું
 કે બહાલમા તારી તે સંગ નહીં બોલું !
 તારા વિના તે પાછી કોઈને કહેવાય નહીં
 એવી આ વાત મારા હૈયામાં માય નહીં;
 તોય હોઠના આ બંધ નહીં બોલું
 કે બહાલમા તારી તે સંગ નહીં બોલું.

દિન તણા કામે તું જાય કરી ડોકિયું,
 નીંદરમાં જાય જલી શમણાંનું કોકિયું;
 હું તો ઝબકી જાયું ને આંખ ચોળું
 કે બહાલમા તારી તે સંગ નહીં ખોલું !
 મુખડું જોયું ને જાગી માયા આ મનમહીં,
 વણ સૂણ્યો સૂર સૂણું જીવનના વનમહીં;
 મારું ખોવાયું શું ને શું ખોળું ? —
 કે બહાલમા તારી તે સંગ નહીં ખોલું !

કમલ વૈદ્ય

પ્રાણ હે !

પ્રાણ ! નિર્ભય બનો

સૃષ્ટિના સકલનો સંગ માણી રહો

પ્રાણ નિર્ભય બનો

સર્વ આ કરણમાં શક્તિ જે તવ રમે

ભૂમિ, જલ, ગગન —

અવકાશમાંહી મહત્ત્વ જે ભમે ...

એક પગલે પદાકાન્ત આ લોક,

એવો જ તે કાલ ધરશે કદી એક ...

નિર્ભય બનો

પ્રાણ હે

સર્વના સંગનો મર્મ માણી રહો

નિત્ય આનંદને ગાન એની કથાને કહો.

રમેશ જાની

અજાણ્યાં ફૂલો !

તમે અજાણ્યાં ફૂલો —

જાઈ જૂઠું કે પારિજાત ના,

રાતરાણીની જાતભાત ના,

નહીં મોગરો, ગુલાબ, ડોલર

ગુલછડી તણી વાત વડી ના,

તમે અજાણ્યાં —

સાવ અજાણ્યાં ફૂલો ?

(મુજ કુટીરની સામે)

અણપ્રીછતાં રૂપરંગનો

મનહર બસ વહવો છો નિત નિત

મહેરામણ અણમૂલો !

તમે અજાણ્યાં

તોયે જાણે મનનાં મારાં

અકલિત ગુંજન-ગીત તણે

હો, મનહર રસહર રંગરાગનો જૂલો ?

તમે અજાણ્યાં,

સાવ અજાણ્યાં ફૂલો ?

રાજેન્દ્ર શાહ

ગ્રીષ્માંત

અપરાહ્

આતપ્ત કુટીર થકી આમ્રઘટા તલે મૂકી આરામ ખુરશી
આસીન હું ઉદાસીન મને.

અંધકથા તણું રહ્યું અધુરું શ્રવણ :

અચ્છોદ સરસિજલ તૃપ્ત સુપ્ત રાજપુત્ર

શ્રાન્ત લાલે

મુગ્ધ વનપરી, મંદ વાયુની લહર જેમ, લળી લળી

મુકામલ સ્પર્શતણી શાન્તિ લહે સુપ્ત

અનુસંધાનને સૂત્ર નેત્રને ફલક રમી રહે ચલચિત્ર :

સહસા કુમારની જાગૃતિ

મધુક્ષોલ

મિલન ને

પરિણતિ.

કથા અહીં પૂર્ણ.

શૂન્ય નયન અતંદ્ર

નભમહીં - નિરાધાર આનંદ્યમાં લીન :

અર્ધ નિમીલને ચદ્વિ ન્યાળે ધરાતલ

મરીચિકા જલ કેરે આ છેરે તરંગ જાણે

અચંચલ મીન.

રવ મર્મર વિહીન અસીમ એકાન્ત :

મહાકાલ ગતિહીન કલાન્ત.

શ્વેત આરેગમ શ્વેત અગન અગન

નીલ પર્ણપુન્જ થકી ફરકંત નહીં વાયુ નહીં રે વ્યજન.

આ નિદામહીં મધ્ય દિને

જિવીંથકી અંતરીક્ષે ભમરાળ બ્રમણમાં

ડંમર જે દોઢે નિત્ય પાગલ ઉન્મન

—દગ્ધ અંતરમાં ધરી રહી કોઈ અદમ્ય અંખન-

નહીં એ ય દષ્ટિ મહીં ક્યાંય....

તરુચ્યુત પિંગલ પત્ર કે છિન્ન પૂલિકણે

સ્વપ્ન એતું શયિત મૂર્ચ્છિત.

કેવ

કોણ ઇન્દ્રવન કેરી અખસરાનો પ્રહર્ષણ

મળે સ્નિગ્ધ

સંજીવન સ્પર્શ

અમી વર્ષણની તુષ્ટિ ?

પરિચ્છન્ન મર્મ....

સહસા બખોલ-નીડ થકી જીડી આવી ચક્રયુગ્મ

પૂર્વે ભણી પ્રલંબાતી છાયામહીં

કીડન આનંદરત કરે પૂલિસ્તાન

(અંગ નહીં મ્લ્લાન)

પાંખ પાંખની પ્રમત્ત આપટને રવ

રજનેા ગોરંભ કુદ્ર

કિંતુ

લાગે ચિત્તને હિલ્લોળ

કાળને પ્રવાહ દૂર દૂર અતીતને પ્રાન્ત

વહે જાય સ્મૃતિ ઉડુપિની

દુર્ધનંત યૌવન :

પરિચય નહીં તેની અદ્ભુત પિપાસા થકી વિહ્વલ અંતરે
જનાલયે ધનારણ્યે નિરંતર પરિભ્રમણ ઉઘટ

ક્રોધ કલસૂર

મધુગંધ

છન્ન લાવણ્યની સ્પર્શમયી છાયાનું અંજન

કરે આકર્ષણ

--અશ્વપુરા થકી વિદ્ધ ધરિત્રી આ મૃદુમય અશ્મર

નહીં તો ય સિધ્ધિ

અગોચર સ્થાન

પરાભવ માને નહીં અભિમાન

પ્રદીપ્ત અગ્નિનું આજ્ઞ્ય બને જીવિતન્ય

ક્ષણે ક્ષણે ક્ષીણ

લયમાન

ત્યહીં

અચિંપુંજ થકી પ્રલવંત અનન્ય સુંદર પ્રતિભાન

શાન્તિ...

ઋતુક્રાંતિ...

“શી મધુર તંદ્રામહીં મગ્ન ?

કને કોણ આવી જિભું એથી અણબાણ ?”

ઉઘડતી આંખ લહે સ્વપ્ન જાગ્રત એકાકાર.

કટિપર ધરી લઘુ કુંલ, અંગને ત્રિલંગ,

મંદ મંદ સ્મિત ગરી મંજુલલાષિણી કહે;

“લિયો શીત જલ”

એ જ તે સમય
 સ્વેદસિકત તરસ-વિહ્વલ કોઈ શ્વાન
 દૂંઢે અહીં આવી ઢળ્યા પાણીનું પલ્લવ
 નહીં ક્યાંય....

કુંભ થકી ભરી દીધ પ્રાંગણની ઠીબ
 સઘ એને પાન
 અમીની નજરે ઉભયને જરા લહી રહી
 પશુ કરી બચ છે પ્રયાણ.

અચિંત વાયુની વાગે છોળ
 ફરની વૃષ્ટિનો મળે જવરહર મુશીતલ સ્પર્શ
 સિકત ધૂલિના પ્રથમ ફોલનો રેલાય પરિમલ
 અવ અંતરીક્ષમહીં વિહંગ વિહાર

બહીંકંઠનો પ્રગ્લભ ટુંડૂકાર
 દિગન્ત ગ જે છે દુંદુભિથી ઘન ઘન
 ઘેરાય ગગન....
 ઝીણેરી ઝર્મર થકી સ્તિમિત નયન.

નર્મદાશંકર લાલશંકર દવે [૧૮૩૩-૧૮૮૬]

મુખ્ય કૃતિઓ:-સ્વતંત્રતા, વૈધવ્યચિત્ર, ગોપીગીત, ઋતુવર્ણન,
વનવર્ણન, હિંદુઓની પડતી, અનુભવલહરી, નર્મકવિતા
વગેરે.

નર્મદ ગદ્યકાર અને કવિ તરીકે આપણા અર્વાચીન યુગનો છે
આદિ વિદ્યાચક્ર, ભુની પરંપરાગત રીતિનો પ્રારંભકાળમાં ઉપયોગ કર્યા
પછી એ ચીલાનો પરિહાર કરી એણે માતબર કહી શકાય એવાં નવાં
તત્વોનો નવા માગેના ગુજરાતી સાહિત્યને પરિચય કરાવ્યો. એણે અઢિસી
નવી કેડીઓ, એણે આદરેલાં નવાં પ્રસ્થાનો એને જાણના અધિકારી ઠરાવે
છે. અંગ્રેજીના રંગે પણ રંગાવાનો સૌ પ્રથમ લાલ એને જ મળે છે.
પરિણામે એની કૃતિઓ દ્વારા અર્વાચીનતા સંપૂર્ણપણે સાકાર થાય છે.
વિષય અને રીતિ બંને બાબતમાં સાહિત્યને નવાં ઝોક એની દ્વારા જ
પ્રાપ્ત થાય છે.

જ્ઞાન, ભક્તિ અને વૈરાગ્યમાં જ બહુધા અટવાતા જતા તત્કાલિન
સાહિત્યની આશપાસ નર્મદે નવું જ વાતાવરણ જમાવ્યું. જે દિશાના
દારની એ જમાનામાં કાઢેને કે કલ્પના નહોતી એ દારનાં કમાડો એણે
ખોલીને વિષય વૈવિધ્ય આપ્યું. એની આગવી પ્રતિભા, લાક્ષણિકતા
એમાં સંપૂર્ણપણે પ્રકટ થયું.

એનાથી કવિતાનું ક્ષેત્ર નિઃસીમ મુધી ઉઘાડ પામતું લાયક છે.
કાવ્યના અધિગ્રહાન તરીકે એણે પ્રકૃતિને સ્વીકારી. શુદ્ધ પ્રકૃતિ
વર્ણનનાં કાવ્યો સૌ પ્રથમ આપણને નર્મદે જ આપ્યાં. ‘વનવર્ણન’ નું
કાવ્ય રહેલે ધ્યાન ખેંચે એવું છે. ભેરસામાં આવી ઘણીવાર ઔચિ-
ત્યહીન વિગતો કવિતામાં એ ઠાંસી દે છે. ને નોય બધા નિરર્થક તરવોમાંથી
પણ માર્ગ કરીને એની પ્રતિભા એની પાસે સુંદર કાવ્યાત્મક ચિત્રોનું
સર્જન કરાવી લાયક છે.

રાધા-કૃષ્ણનો અંગેનો દિવસી નર્મદે પ્રણયને પ્રણયની રીતે બિરદાવ્યો અને ગાયો. અવખત, એની કલમ રૂપરે છે તો સપાટીને જ. ગહનતા કે ઊંડાણ તાગવામાં એ સફળ નથી થઈ. રચૂળતા તો સારોભાર છે. સૂક્ષ્મતાની ઝાંખી પણ નથી થતી. પરંતુ ૫૨૯૧ની જ કાવ્યો લખવાનો જયારે મહિમા અને મહાવરો હતા ત્યારે નર્મદે આત્મલક્ષી કાવ્યો રચ્યાં. છંદ અને અલંકારને જ પ્રાધાન્ય ન આપતાં કાવ્યના રસનત્વનો આવિર્ભાવ થાય એ માટે એણે સવિશેષ તદ્દેશી સેવવાનો યથારાજિત પ્રયત્ન કર્યો.

નર્મદની કવિતામાંથી આગળ તરી આવે છે સ્વર્ગનાનાં દેરાસિમાનનાં કાવ્યો. ‘જય જય ગરવી ગુજરાત’ દ્વારા ગુજરાતની ભૂમિને તો એણે મનમરીને ગાઈ છે. નર્મદે ગીતો પણ લખ્યાં, જો કે એમાં પણ એને જોઈએ એવી સફળતા તો પ્રાપ્ત ન જ થઈ. એણે આ દિશામાં વધુ સંલિખાપૂર્વક પ્રયત્ન કર્યો હોત તો કદાચ એ ગુજરાતને સારાં ગીતો આપી શક્યો હોત. એની કેટલીક પંક્તિઓ તો વાચકના હૃદયમાં અંદિત થઈ જાય એવી નૈસર્ગિક ચાતુતાવાળી અને લાલિત્યમુખ છે.

સખી, રૂક્યો છે આજ રસિક શામળોએ.

હશે પાનળાના પેટમાં શો આમળો ને !

નર્મદે એહો મહાવાકાંક્ષી નહોતો. મહાકાવ્ય રચવાના એને ભારે કોડ હતા. દોઢેક હજાર પંક્તિઓનું ‘હિંદુઓની પકળી’ નામનું લાંબુ કાવ્ય પણ એણે રચ્યું. મહાકાવ્યનાં લક્ષણોને એ સમજ્યો’તો પણ દેારી રીતે. છતાં પણ આ સમજણ પણ એની મદદ ન આવી શકી એ સંખેદે નોંધવું પડે છે.

નર્મદના વ્યક્તિત્વના જો પાસાં; નિર્બંધકારનું પાસું એટલું જનું પ્રજા કે આપણે નર્મદની કવિતા વાંચીએ ત્યારે પણ આપણને ઘણીવાર એમ જ લાગે કે આપણે ૫૨માં નિર્બંધ વાંચીએ છીએ.

એણે એકલે હાથે બધું જનું કર્યું એની તો નર્મદના દુસ્મનથી પણ ના પડાય એમ નથી. કોશ તૈયાર કર્યો ને વિવેચના પણ કર્યાં; આત્મકથાએ લખી અને ચરિત્રો પણ લખ્યાં, ચર્ચાઓ કરી અને બીજા અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં પોતાની જાનને પડોવી દીધી. છતાં પણ આ

ધણું બધું કરવામાં ને કરવામાં જ એની શક્તિઓ એક જ વસ્તુ પર કેન્દ્રિત થવાને બદલે આહીંતહીં વેડફાઈ ગઈ.

પ્રેમ-શીર્ષ એ નર્મદનો મંત્ર. નીડરતા અને નિખાલસતા એ ગુણો એનામાં વણાઈ ગયા હતા. સાહિત્યકાર નર્મદ કરતાં વ્યક્તિ નર્મદ વધારે ઉજળો હતો, વધારે મહાન હતો. ‘જેરસા’ શબ્દ સાંભળતાં જ સાહિત્ય રસિકને તો નર્મદ જ યાદ આવવાનો. પણ એની આ ‘જેરસા’ ની ભાવનાએ જ એની કવિતાને હણી નાખી. વિરાળ વાચનથી પણ એની વિવેક દૃષ્ટિમાં ઊંડાણ ન આવ્યું. કાળનો સામનો કરી ટકી શકે એવા ચિરંતન અંશો નર્મદની કવિતામાં પ્રકટ ન થઈ શક્યા. એતું મહત્ત્વ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જ સર્વિશેષ.

દલપતરામની જ હરીકાઈ કરતો હોય એ રીતે જે જે વિષય પર દલપતરામ લખે તે તે વિષય પર લખવાનું નર્મદ ચૂકતો નથી. થૂંકે તો તે નર્મદ નહીં. દલપતરામ અને નર્મદની આપણે ત્યાં સરખામણી થાય છે. કોણ મહત્ત્વનો અને કોણ મોટો એ વિશે ચર્ચાઓ પણ ઓછી નથી થઈ. જોવા જઈએ તો દલપત-નર્મદ એકમેકના પૂરક જ હતા ને! જે વ્યંગની સૂઝ દલપતરામમાં હતી તેનો નર્મદમાં સદંતર અભાવ હતો. તો નર્મદમાં પણ એવાં કેટલાંક તત્ત્વો હતાં જેનો અંશ દલપતરામમાં ભાગ્યે જ મળે. દલપતરામે શૃંગાર રસની ઝાઝી કવિતાઓ નથી આપી તો નર્મદે શૃંગારરસની જે કવિતાઓ આપી છે તે રથૂળ મર્યાદાને ઓળંગી નથી શકી. નર્મદે લાવણી, રોળા તથા કટાવનો સમર્થ રીતે ઉપયોગ કર્યો છે છતાં પણ દલપતરામ જેવી છંદોની શુદ્ધિ નર્મદમાં નથી. ભાષામાં લાલિત્ય તો ક્યારેક જ દેખા દે છે. દલપતરામમાં ભાષાની જે સરળતા છે એનો પણ ચોખ્ખો અભાવ નર્મદમાં જણાયા વિના રહેતો નથી. આ બધું નર્મદમાં ન હોવા છતાં પણ સાહિત્યને નવો વળાંક તો નર્મદ જ આપે છે; એટલે જ ગુજરાતી સાહિત્ય નર્મદનું ઋણી છે.

— સુરેશ દલાલ

સહ સચું, સારાતું બાધ, સૂંધે ન કેા કરમાઈ બઈ!

+ + +

તાપી દશિષ્ટ તટ, ચરત મુજ ધામત્ર બૂમિ,
મને ઘણું અભિમાન, બાંધ તારી મેં ચૂમી.

+ + +

સજન નેહ નિભાવવો, ઘણો દોહલો ચાર;
તરવો સાગર હોહટે, સૂણું રાત્ર પર ધાર.
સજન નેહ કરવો ભલો, બૂંડો તેહનો છેદ;
નિર્દોષી છવનો મૂઓ, ગડો ઘઈ તે રેહ.
સજન નેહ રીતળ ઝરો, પશુ કાચાને ચેહ.

+ + +

પગલાં બરવા ગડો રે, હરે નવ વાર લગાડો રે!
આજ ઊઝળું, કાલ ઊઝળું, લંબાવો નહિ દહાડા;
વિચાર કરતાં વિધનો મોટાં, જયમાં આવે આડા.
આજ લાગતે કૂવો ખોદવો, પચ્છમણુધિયા ધણું;
પાણી આવે પાળ બાંધવી, તેમાં તે શું ફાણું?

+ + +

દાહુરો તે સરવર વિષે બોલના કૂદતા ને
પીએ નોથે પથ પથ કરે આકળા ચાતકા તે.
ગાડો જતો બહુ પવનથી મેધ ઉંચેથી બેરો,
એ તો જાગે ધૂળ ઊડી રહી વાલીસે ધૂમંગોરો.

+ + +

મદં તેહનું નામ, ભોગવે શ્રમે રંગેશું;
સિંહ સરીખો તેહ, ખાચ નહિ ધાસ પડેશું.

પરિશીલન

હરિવલ્લભ ભાયાણી

[મૂળ અપભ્રંશ દુહા હેમચંદ્રના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં ઉદ્ધૃત]

મૂળ

અનુવાદ

અંગુલિ જર્જર

જે મહુ દિના દિયહડા
દષએ પવસન્તેણુ
તાણુ ગણન્તિએ અંગુલિઉ
જર્જરિઆઉ નડેણુ

પ્રવાસી પિયુ !
તેં દીધા અવમિના ગણ્યા વાસર
ગણી ગણી નખે
કરી અવ કરાંગુલિ જર્જર

વિરહમર્દ

અજ્ઞે વિ નાહુ મહુ જ્ઞે ધાર
સિદ્ધતા વન્દેધ
તાઉં જિ વિરહુ ગવકખે હિ
મક્કડ - ધુમિહિ દેધ

પ્રયાણુપણ...
દેવ પાસ ધૃત દીપ...
આ વંદતો પ્રવાસતતપર પિયુ
હજી અહીં જ —
— સાં તો જુઓ ! પણ
ઉપલી બારીએ...
હૂપાહૂપ કરી રહ્યો, કરત
ડોકિયાં, દાંતિયાં
ભડો વિરહમાંકડો !

સૂરજ હૂબતાં

રવિ-અથમણિ સમાહિસેણ
કંઠિ વિષ્ણુ ન છિત્તુ
ચક્રે ખંડુ મુણાલિઅહે
નં જીવગણુ દિત્તુ

હૂબતો સૂરજ
- ને બાવરે ચક્રવાકે -
કમળતંતુ-ટુકડો મૂકેલો મુખે
સહીજ અટકી રહ્યો -
ના ગળ્યો;

‘ગેડી ભાતો રખે જીવ
બેબાકલો.’
ભણીને, કંઠ આડે દીધો આગળો.

ભીંજવે સૂકવે

‘પહિઆ દિદ્ધિ ગોરડી?’
‘દિદ્ધો મગ્ગુ નિઅન્ત
અમ્મસાસેહિ કંચુઆ
તિન્નુવાણુ કરેન્ત’

‘ગોરીને દીડી, પંચી?’
‘કહું, શું કરે?’
વાટ જોતી ગળે
તે - વધુ શું કહું?
કંચવો અશુ-નિઃશ્વાસથી
ભીંજવે સૂકવે!’
(કવિ મુંગ)

- ટીસ્થુ
- કાફી
- બટર
- સીલેફેન
- બોન્ડ
- પ્રિન્ટીંગ

વગેરે દરેક જાતના
કાગળો અને પૂંઠાની આપની
જરૂરિયાત માટે

જયપ્રકાશ એન્ડ કંપની

૫૮/૬૦, સુતાર ચાલ, મુંબઈ ૨.

THE UTTAMCHAND FOUNDRY

Founders of :-

Non-Ferrous Alloys, Antifriction Metals, Aluminium
Alloys, Brass, Gunmetal, Phosphor Bronze &
Duraluminium to I. S. D. & I. R. S. Specifications.

A SPECIALITY.

Office & Foundry :

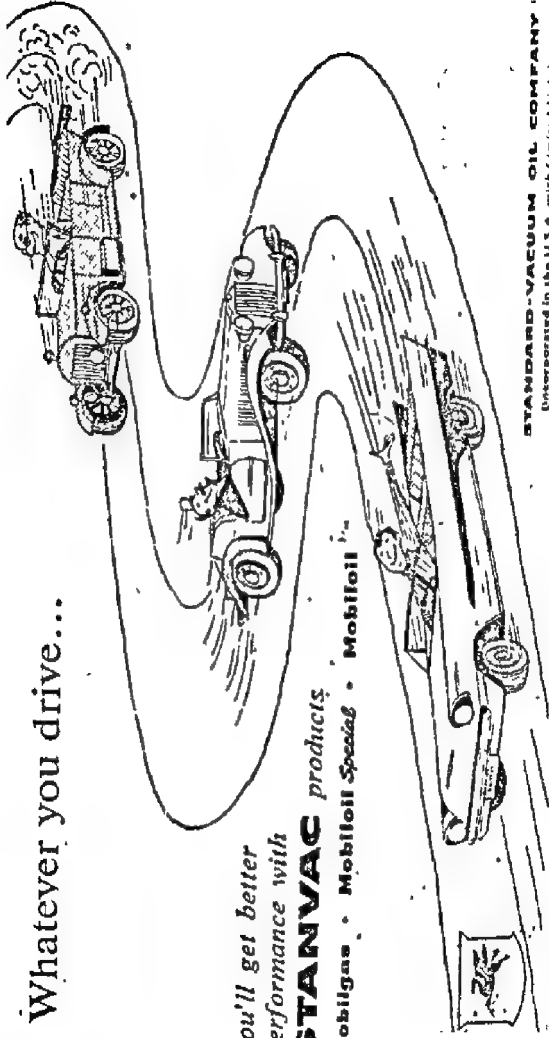
1 st Cross Lane, Trimbak Parasharam Street.
BOMBAY - 4.

Whatever you drive...

you'll get better
performance with

STANVAC products

Mobilgas • Mobiloil Special • Mobiloil

STANDARD-VACUUM OIL COMPANY
(Incorporated in the U.S.A., with Limited Liability)

કવિલોક

‘કવિલોક’નું દ્વિમાસિક પ્રકાશન

સંપાદક મંડળ

રામચંદ્ર શાહ

જયભાઈ શાહ

સુરેશ દલાલ

૦

સંપાદક મંડળના સભ્ય

કવિલોક, ૩૮૦, ગિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨

મિસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. લિ., પ્રિન્સેસ રફ્રીટ, મુંબઈ ૨

શ્રી. પિનાકિન્ડ ઠાકોર : મે. ઠાકોર બ્રાધર્સ, જયમન સીલ્વર માર્કેટ

રતનપોળ, અમદાવાદ

શિવકુમાર ભેલી : C/O મુદરાઈ એન્ડ કં.

૧૨, પોર્ટુગીઝ ચર્ચ રફ્રીટ, કલકત્તા ૧

૦

સંપાદક

દેશમાં ફરિયા તથા : પરદેશમાં શિલ્પિન છ : છૂટક નકલના પચાસ નયા પૈસા

૦

મુદ્રક અને પ્રકાશક : સુરેશ પાસેલમદાસ દલાલ

મુદ્રણ અને પ્રકાશનસ્થાન : લિપિની પ્રિન્ટરી, ૩૮૦ ગિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨

કવિ લોક

પુસ્તક ૨ : અંક ૩

શરદ ૨૦૧૪

ભગવતીકુમાર હ. શર્મા

નવપ્રભાતનાં પુષ્પ

હતી રજની ઘોર શી, ભયભરી દિશાઓ અને
દિસંત ઉડુઓ થીજેલ નયનાશ્રુ શા ઓમમાં.
ઉરો ફફડતાં હતાં અશુભ કલ્પનાઓ કરી,
ભવિષ્ય? અહ, અંતરે શૂળ સમી વ્યથા લાગતી.
પડ્યો શિશુ પથારીયે દરદયુષ્, વ્યાધિઅસ્થો,
દુવાર નહિ નેનનાં ઊઘડતાં-ઘડીઓ વીતી.
નહીં અધરકુંજમાં ખીલત પદ્મની પાંખડી!
હીસે શરીર ઝીખમની ધરતી પેર, એવો જવર.

અરે કુસુમછોડપે ધસત અંડ અંઝાનિકો!
ધરાશરણુ ઘે જશે મૃદુલ છોડ? શંકા થતી.
અમે-શિશુ તણાં પિતાજનનીએ-વિતાવી નિશા
અજંપ, અવ અંખતાં શિશુની સ્વસ્થ પ્રકૃતિને.

પ્રભાત પડતાં ખુલ્યાં નયન ખાળનાં સસ્મિત;
કૂટી મુખમહીં હતી જૂઠ્ઠી શી શ્વેત એ દંતુડી!

ઉશનસુ

પ્રીતની બારમાસી

કાતિક :

જિહ્વી હજીયે ભૂત રમરણથી જીવવા જેવી હીક.

માગશર :

ચંકેલાતાં રમરના રસનાં પાછાં ભાથે શર.

પૌષ :

રસનો પૂરણ શોષ;

મધમધતો રે આ માધ :

વરરાજ્યે પહેર્યો માથે ખૂંપ-કૂલની પાધ.

અર્ધશર :

એક પ્રીતનાં અવર પ્રીતશું જાતજાતનાં ચરિતર.

વૈશાખ :

અન્ન પદારથને પલટાવી કરવો પરશે પાકી સાખ.

જ્યેષ્ઠ :

નહિ માને એ હજીવી રીતે, તપની રીતજ ઊંઝ.

અષાઢ :

તપ જોઈ તવ ગાઢ-પ્રગાઢ

જો એ પીગળી આવ્યા આખા ખડાડ થઈને બાઢ !

શ્રાવણ :

એ માદવથી, લોળી! વંચિત તું થાતી નવ,

હેલી થતી જો આછી ધીમી ઝરમર. વૈનવ :

‘ઓ રે પતિત પાવન !

આવ્યા છો તો જાન ન, જાવ ન !’

ભાદ્ર :

જતા રહ્યાને તુજને મૂકી રોમે રોમે આર્દ્ર ?

આસો :

એ રે અભાગિન !

અવ એના વિણ

મેળવ સંઘ્યાં સ્મરણ તણા બસ પ્રાસો.

સ્મરણ

મનભાવન

પ્રીતનું સ્વરૂપ વિરહે કેવું પાવન !

સ્મરણ :

વ્યતીતની સઘળી ચ સમૃદ્ધિ

માત્ર હવે આહીં સ્મર ન.

જતીન્દ્ર આચાર્ય

વહુવર

તમારી મહુવર વાગી ને વહુવર વાટમાં

અમથી કેમ રે રહેવાય, કેમ રે રહેવાય !

મનડામાં મણિધર ઢોલિયા.

એ મારી મહુવર વાગી તો રૈવર શામળા

અમથી કેમ રે કહેવાય, કેમ રે કહેવાય !

રુદિયામાં ચંદન ઢોલિયા. ... ૧

તમારી નજરું લાગી ને વહુવર વાટમાં

અમથી કેમ રે રહેવાય, કેમ રે રહેવાય !

તનડામાં કળતર કારમાં.

હેમન્ત દેસાઈ

ગુલાલ મેલ, મન !

આ રૂપ અને રંગનાં વહાલ મેલ, મન !
જોયું ઘણું જોયાતણા ખયાલ મેલ મન !
જો રંગની જ હોય મળ તો ખીજ નથી ?
હોરી ગઈ વીતી હવે ગુલાલ મેલ, મન !
સાગર સમા થયું છ કિન્તુ ખાર લાધશે,
મોટા થઈ જવાની આ ધમાલ મેલ, મન !
ઉજ્જડ જીવનની રાત, સફરનો ન ધ્રુવ કે,
તું દૂરદર્શિતાની આ મશાલ મેલ, મન !
પામે ન ફૂલ ડાળનોય આશરો સદા,
આલંબને જીવી જવાનો ખ્યાલ મેલ, મન !
પાછળ ગયું શું ? ને શું આવશે હવે પછી ?
તું ચાલ, વ્યર્થના બધા સવાલ મેલ, મન !
જોયું જશે ટદીક રવખ નો મળે મધુર,
જાગ્યા પછી હવે શું ? આશ હાલ મેલ, મન !

અમૃત ધાયલ

અચાનક થઈ ગયું

ઉર નેણનું નિશાન અચાનક થઈ ગયું,
બાળક હતું; યુવાન અચાનક થઈ ગયું.
સુંદર મળનું સ્થાન અચાનક થઈ ગયું;
મન એક લયું મકાન અચાનક થઈ ગયું.
એક કાવ્ય એક ગાન અચાનક થઈ ગયું;
જીવન કલાવિધાન અચાનક થઈ ગયું.
એક સ્વર્ગ જેની કલ્પના અમનેય ના હતી;
આંખોની દરમિયાન અચાનક થઈ ગયું.
વેધક નજર મળી ન મળી કે લચી પડી,
એ તીર પણ કમાન અચાનક થઈ ગયું.
શું થે ન જાણે પાઈ ગયા ઘેરી આંખથી;
ખોટા ખરાનું લાન અચાનક થઈ ગયું.
કંઈ એમ મારી પાસ પધાર્યાં એ ત્રેમથી;
મુજ દૂર સૌ ગુમાન અચાનક થઈ ગયું.
એ શું મને મળ્યા કે અજાણો બધો ગયો;
મુજ રોગનું નિદાન અચાનક થઈ ગયું.
પાગલ થવાને જોઈએ 'ધાયલ', અનેક વર્ષ,
એ પદ મને પ્રદાન અચાનક થઈ ગયું.

રતિલાલ અનિલ

ઝેખખર નથી

મેં પણ કયો છે પ્યાર, હવે ઝેખખર નથી,
ભારાથી આ બહાર હવે ઝેખખર નથી.
સંધ્યા અગર સવાર, હવે ઝેખખર નથી;
ભારાથી તે લગાર હવે ઝેખખર નથી.
શું સાર, શું અસાર; હવે ઝેખખર નથી;
આવી ગયો છું પાર, હવે ઝેખખર નથી.
કોના વિરહથી ખુશ હતા તારા અમાસના,
અંધાર કે અપાર - હવે ઝેખખર નથી.
રજરજને ઓળખે છે, એ શાથી થયાં પુનિત
મારા સદનનાં દ્વાર હવે ઝેખખર નથી.
શા પર તરી ગયો અને શા પર હતા તરંગ,
શું નાવ, શું કિનાર; હવે ઝેખખર નથી.
બુદ્ધિનો તાપ કેટલો - બહુ છે લાગણી;
સૂરજથી કંઈ તુપાર હવે ઝેખખર નથી!
મહેફિલ તો રંગરાગમાં ડૂબી હતી છતાં;
હું કાં હતો બહાર - હવે ઝેખખર નથી.
અંહારની રમતમાં ખરે કોનો હાથ છે,
શું તીર, શું શિકાર - હવે ઝેખખર નથી.
હૈયાનાં કંપ, ચીસનું ચે જ્ઞાન છે અનિલ,
અંગુલિ કે સિતાર, હવે ઝેખખર નથી!

મર્મર-શ્રી જયન્ત પાઠક

બીજી સંવર્ધિત આવૃત્તિ. પ્રકાશક :- પોપ્પુલર બુક સ્ટોર, સુરત.
મૂલ્ય બે રૂપિયા.

શ્રી જયન્ત પાઠક નિવેદનમાં જણાવે છે કે ‘મર્મર’ની આ બીજી સંવર્ધિત આવૃત્તિમાં પ્રથમ આવૃત્તિમાંનાં કેટલાંક કાવ્યો રદ કરવામાં આવ્યાં છે અને એ આવૃત્તિના પ્રકાશન પછીના ગાળામાં લખાયેલાં કાવ્યોમાંથી કેટલાંક ચૂંટીને મૂકવામાં આવ્યાં છે. નવાં ઉમેરાયેલાં કાવ્યોની પસંદગી પ્રા. વિજયપ્રસાદ ત્રિવેદીએ કરી આપી છે, અને એ જ કાવ્ય-રસિક વિદ્વાન પ્રાધ્યાપકે પ્રથમ આવૃત્તિ માટે લખેલો ‘પ્રવેશક’ અંશતઃ સુધારીને આ આવૃત્તિમાં મૂક્યો છે. અન્થાન્તે ટિપ્પણ છે તે શ્રી ઉશનસે લખેલું છેઃ કવિ હૃદયને કવિહૃદયે કરેલી ગુણપિછાણનો લાલ મલ્યો છે. ‘મર્મરનું મર્મદર્શન’ એ નામની શ્રી પ્રજારાય દેસાઈએ કરેલી વિવેચના પણ અન્થારંભે સ્થાન પામી છે.

આ સંગ્રહમાં કાવ્યોનું વિષયવાર વર્ગીકરણ કયું છે અને એ વિષયોની પણ વિચારપૂર્વક ચોંટેલી ક્રમવ્યવસ્થા કરી છે. આવી યોજના કાવ્યમાધુર્યમાં જોઈ છે. છૂટા છૂટા કાવ્ય મણકાઓ એક સૂત્રમાં જાણે કે પરોવ્યા હોય એવો ખ્યાલ આપતી વિષયાનુસાર વર્ગીકરણની અને વિષયોના અનુક્રમની આવી યોજના જુદા જુદા કવિઓનાં કાવ્યોને સંગૃહીત કરતા કાવ્યમધુસંચયોમાં જોવામાં આવે છે. શ્રી જયન્ત પાઠકે એવી યોજના પોતાનાં કાવ્યોની ગોઠવણીમાં અપનાવી છે

પ્રકૃતિવિષયક કાવ્યોમાં ક્યાંક પ્રકૃતિતત્ત્વની અને કવિહૃદયની સમાનધર્મતા કથી છે (ચંપાનો છોડ) ક્યાંક કવિહૃદયના ભાવોનું ઉદ્દીપન કરતા પ્રકૃતિરૂપ વિભાવને જ ઉપમેય કદીપીને ભાવબ્યંજક અનુભવોની ઉપમા આપી છે (ચંદ્ર મહતો હતો), ક્યાંક પ્રકૃતિને ભાવનું ઉપદીપન કરતી વર્ણવી છે, (શ્રાવણ રાત), અને અનેક કાવ્યમાં પ્રકૃતિમાં માનવત્વનું કે માનવભાવોનું આરોપણ કર્યું છે (જિનાળો વસંત ગ્રીષ્મ-મધ્યાહ્ન ગ્રીષ્મ-સંધ્યા). શ્રી વિષ્ણુભાર્ત્રિ ત્રિવેદી જ્યારે કહે છે કે ‘આજ પરિસ્થિતિ અને અન્તરની સમાન્તર રેખાઓ દોરવામાં શ્રી પાઠકનું કૌશલ મને સરસ લાગ્યું છે,’ સારે મને લાગે છે, અહાં મેં ઉદ્ગેષી એ પ્રકૃતિનિરૂપણની વિશિષ્ટતા એઓ સૂચવતા હશે.

શ્રી જયન્ત પાઠક પ્રકૃતિ તત્ત્વોને અને માનવભાવોને સમાન્તર રાખે છે અને ઓતપ્રોત પણ કરે છે, અને ‘પ્રેમ ઘટા ઝૂક આપ’ એ કાવ્યમાં તેા પ્રકૃતિ અને આત્માનુભૂતિ એકાકાર બની જાય છે.

‘ઝમિલા-લક્ષ્મણ’ ‘યુદ્ધ અને શાન્તિ’ એ સંવાદદ્વારા પાત્રના ભાવોનું નિરૂપણ કરતી કૃતિઓમાં, કવિ તેા પાત્રના ભાવમાં પ્રવેશ પૂરું ન થયો હોત, પૂર્ણ સફળતા મળી જણાતી નથી.

શ્રી જયન્ત પાઠકની વૃત્તરચના ભાષાને ભોગે છન્દશુદ્ધિ જળવે છે; વૃત્તશુદ્ધિ અને ચમ્દ સ્વરૂપ શુદ્ધિ વચ્ચે જ્યાં ભાં વિસંવાદ થતો જણાય છે. હ્રસ્વ સ્વરની હ્રસ્વતા, કે દીર્ઘ સ્વરની દીર્ઘતા, વૃત્તાનુકૂલ ઉચ્ચારણમાં ઘણે ઢેકાણે જળવાતી

નથી. આ વ્યતિક્રમ અન્ય કવિઓનાં કાવ્યમાં દેખા દે છે એ ખરું, પણ ‘મર્મર’ માં, તે તે સ્થળે, એ વિશેષ અરુચિકર નીવડે છે એવું મને લાગ્યું છે. એક દાખલો આપું: એમાં પદોર્ણવત ઉચ્ચાર દર્શાવતી નિશાની અક્ષરો ઉપર હું મૂકું છું :-

“ખીજને કદીં યે ન વાંછતું”

ઔલવાને સ્મિત સૂરસ્મિતું

ફૂલતું પ્રગટાવવા સ્મિત

ખીજને અંધ ભૂગર્ભમાં જવું”

આમાં ‘કદીં યે’ કદીક નલાવી લખ્યો, ‘ઔલવાને’ અને ‘ફૂલને’ એ ઉચ્ચારણ પ્રત્યેના કચવાટ પરત્વે પણ એ શબ્દો તો ઉચ્ચારણમાં અરાજકતા નલાવી લેતી તદ્દવ ગુજરાતી ભાષાના શબ્દો છે એમ માનીને મન મનાવી લખ્યો પણ ખીજ ‘ખિજ’ અને અને ‘ભૂગર્ભ’ ‘ભુગર્ભ’ થાય (ઉચ્ચારણમાં) એ ચલાવી લેવું મને તો મુશ્કેલ લાગે છે. અને છતાં એકાદવાર ચલાવી લખ્યો, અનેકવાર નહી. શ્રી વિપ્લુભાષ આ પંક્તિઓને એના યત્નત્રમુચક અર્થમહિમા માટે ટાંકે એ ખરાબર છે. હું એ સ્વીકારું છું, પણ અહીં તો માત્ર ઉચ્ચારશુદ્ધિ મારું લક્ષ્ય છે. પીત, શીત, મૂળ, શૂળ અને સીતેમાં સ્વર ટુંકાવવો પડે, ‘શંભુશિરસ્થિત’માં પહેલા બે સ્વરો લંબાવવા પડે ‘નપુર’માં ગુરુતું લઘુકરણ અને લઘુતું ગુરુકરણ આવશ્યક અને, એ સ્થિતિ ટાળવી મુશ્કેલ નથી. ‘નિધિ’ નો જલનિધિના અને ‘પૃથા’ નો પૃથ્વીના અર્થમાં પ્રયોગ કરવાની બાબતમાં તો શ્રી પાઠકને અનેક કવિઓનો સથવારો છે, પણ એ સથવારો સારો તો ન ગણાય.

મજાણા, સંસ્કૃત, ફારસી અને અંગ્રેજી સાથેના એમને સંબંધ માત્ર પરિચય પૂરતો જ નહોતો. સંસ્કૃતની તો ખૂબ જ ઘટ અને ઘેરી છાયા એમની કૃતિઓ પર પથરાઈને પડી છે. ‘કલાન્ત કવિ’ નામની જે એમની ઉત્તમ કહી શકાય તેવી કૃતિ છે એના પર તો ‘સૌન્દર્ય’ શબ્દોની છાપ રપટ રીતે ઉપસી આવી છે. ‘સૌન્દર્ય’ શબ્દોની ખૂબ જ ઊંડાણ પૂર્વક અભ્યાસ કરીને સ્વપ્રવિણ બળે ત્રિઅરિણી છંદોના આ કૃતિમાં અને બીજા પણ અનેક કૃતિમાં એમણે સમર્થ રીતે ઉપયોગ કર્યો. ‘કલાન્ત કવિ’ની રચના માટે કવિ બાલ ‘સૌન્દર્ય’ શબ્દોના કાણી છે. ‘પૂરે પથાતપે’ વિરહ કથાના વર્ણવેલા કાન્ય ‘કલાન્ત કવિ’માં ઊર્મિ પણ છે અને સાથે સાથે ઊર્મિનો અસાધારણ એવો સંઘમ પણ છે. ‘ગલિત મનડે સ્વસ્થ જ થઈ’ ગાયેલી આ કાન્યગાથા પર શકિત સંપ્રદાય અને સૂરીવાદની સુરપદ અસર વરતાય છે. કાન્યના ટેટલાક શ્લોકો તો મુકવડોની છટા ધારણ કરે છે. પણ એકંદરે આ કાન્યની એવી પણ છાપ પડે છે કે ઊર્મિની એકાગ્રતાના અભાવે કાન્યનો પિંડ સુધક નથી બંધાયો.

મજાણોની વાત કરીએ ત્યારે આપણે બાલાઈ કરનો કંકરો કાઢી શકીએ એમ નથી. ‘હાફિઝ’ના તો એ અભ્યાસી હતા. અને એમની મજાણોના એ સમયને મુકાબલે ખરેખર પ્રશસ્ત કહી શકાય એ રીતે એમણે ગુજરાતીમાં ઉતારો કર્યો. આ ક્ષેત્રમાં મૌલિક રચનાઓ પણ એમણે સારી એવી આપી છે. ‘હરિ પ્રેમપંથવશી’ની રચનાઓ સહેજે ધ્યાન ખેંચે એવી છે.

આ કવિને લાંબતાં કલાપી તો હમણે ને પગલે ચાલ આપે છે; પણ ભુદી રીતે. ઊર્મિની સચ્ચાઈને રણકો તો બહેમાં સંભળાય છે. પણ કલાપીની કવિતામાં છે ઊર્મિનું ઘોઠાપૂર. ત્યારે અહીં છે ઊર્મિનો મજામાં વહેતો શાન્ત પ્રવાહ. એકમાં છે પ્રયંડ પૂર અને બેરી કુષ્મઘાટી ત્યારે બીજામાં છે શાન્ત વાતાવરણમાં બ્યાપેલી નાની કોમલ મુલાયમ મસ્તી.

છંદોમાં બરાબર બેસી નય એટલા માટે (છતાં છંદોની શુદ્ધિ પણ સર્વત્ર નથી જળવાઈ) એમણે કાનો માત્રા ઉરાડી શબ્દોને લૂલા જતાવ્યા છે. ગુજરાતી લાપાની જેને સહેજે પણ મગામગ્ હોય

એને કવિએ અણઘડ રીતે વાળેલા શબ્દોના આવા લોચા માટે ચીડ ચડ્યા વિના ન રહે. ક્યારેક ના છૂટકે અર્નવાર્થ સંલેગોમાં છૂટ લેવી પડે તે સમજી શકાય એવું છે; કંઈક અંશે ક્ષમ્ય પણ છે. પણ બાલા-શંકરે તો શબ્દો સાથે તો ક્યારેક જ છૂટ નથી લીધી એટલે હદ સુધી એમણે અડપલાં કર્યાં છે. એમણે લીધેલી ભાષા સાથે આ છૂટ એમની કવિતાનો રસાસ્વાદ લેવા માટે ક્યારેક આડે નથી પણ આવતી છતાં પણ આ છૂટનો બચાવ કોઈપણ રીતે થઈ શકે એમ નથી. કોઈપણ કવિને આવાં ચેતનાળાં શોભે નહીં કે કોઈપણ વિવેચકને તટસ્થતા શુભાવીને બાહ્યેશ વક્રીલની જેમ એનો પાંગળો બચાવ કરવો પણ છાત્રે નહીં. કવિ પોને દલપતરામના શિષ્ય હોવા છતાંયે એમની કૃતિઓમાં દલપતરામના જેવી અને દલપતરામના જેટલીયે વિશદતા નથી. આ બાબતમાં એમણે દલપતરામનું અનુકરણ કર્યું હોત તો ખોટું નહોતું.

પણ એટલું યે કહ્યા વિના ન ચાલે કે એ જીવ સાચા કવિનો હતો. અભિન્યજ્ઞિની એવી કોઈ આગવી હથોટી નહીં એટલે એમની ઊંડી અને તીવ્ર અનુભૂતિ કાવ્યનું સ્વરૂપ ધારણ કરે એ પહેલાં ઘણીયે વાર હિંગરાઈ જતી. આપણે વાંચીએ ત્યારે એમ જ થયા કરે કે આની આ જ વસ્તુને, આના આ જ વિષયને જરાક જુદી રીતે વધુ ચીવટતાથી રજૂ કરાયો હોત તો એનું આનંદ છે એના કરતા વિશેષ સુલભ પરિણામ આપ્યા વિના રહેત નહીં. શબ્દોનું અમુક રીતે સંયોજન કરી કાવ્યમાં સાધી શકાય એવા સંગીતનો સહજ આંતરિક સંવાદ એમણે સાધ્યો છે અને એ એમની આગવી વિશિષ્ટતા છે. એમની પાસે વાણીનો આડંબર નથી. છતાં પણ એમની વાણી ભેદએ એવું સરલ અને સ્વાભાવિક સ્વરૂપ એક સરળી રીતે ધારણ નથી કરી શકતી. પણ જ્યાં એમની વાણી સરસ અને સ્વાભાવિક સ્વરૂપ ધારણ કરે છે ત્યાં સીધુંસાદું કથન કે હકીકતનું નિવેદન પણ મર્મ સ્પર્શી બન્યા વિના રહેતું નથી.

આપણે છાશવારે નર્મદ દલપત પછી તરત જ કલાપી, નરસિંહરાવ વગેરે કવિઓની નામાવલી બેઘડક બોલી જતા હોયએ છીએ ત્યારે આ કવિ કેમ ભૂલાઈ જાય છે એ સમજ નથી પડતી. એના પ્રત્યે આપણે આંખમાં આમણાં કરી જઈએ એ કોઈપણ સાહિત્ય રસિકને પાલવે નહીં એવા એમના પ્રતિભા છે.

— સુરેશ દલાલ

પરિશીલન :—

વસતે એકાંતે રમણીય વનાંતે નિરજને,
રમ્યો તો હે કવિ ! સરસ નવ કાળે તુજ કને.

મને પૂરું તારા શરણે રવિ સ્તનેાતું રમરણુ છે,
અહા ! પૂર્ણિમાએ રમણિય પ્રદોષે વન વિષે,
ઉઘાડા મૂર્ચ્ચાતાં મદથી છકિ નીરંચક કરી,
હરીતી તેં મારી હૃદય મતિને મોહિત કરી.

નથી જે વિદાન્તે, નધિ સ્તવન પૂજા નિયમમાં,
નથી પૂરાણોમાં, નધિ મમન યાત્રા વિષયમાં,
નથી નીતિ માર્ગે, નધિ અધિક વિજ્ઞાન રણમાં,
વસ્તુ તે આવીને કૃણ અમિત તારા ચરણમાં.

હરી જે સૂંઝારી કવન સમયે તે યુવતિતું,
કવીતા વીણાસી જન સમજશે તે કવિતતું,
હરો જે વૈદ્યાગી ગ્રહણ કરશે મોક્ષપદતું,
ખરું શું છે તે તો સરવ મન મારે સમજું છું.

પુરે પ્રેમે તારા ગહિત મનડે સ્વરસ જ થઇ,
અકાષી મેં તારા વિરહનિ વ્યથા જે અનુભવી.

વમારે શું કંવું દિશ દુખ સહેલું કૃતિ થકી,
મળીશું મેળાવે જવ જમપતિ ખારિ હિતથી,
નહીં તો તું જાણે વિરહ તુજનેા આ શું કરશે,
જળી દીને દીને ઝુરિ ઝુરિ અને બાસ —

[* કથાન્ત કવિઆશી.

કવિલોક

‘કવિલોક’નું દ્વિમાસિક પ્રકાશન

સંપાદક મંદળ

રાજેન્દ્ર શાહ

જયુલાલ શાહ

સુરેશ દલાલ

૦

સંપાદક મંદળ

કવિલોક, ૩૮૦, ગિરગામ રોડ, ગુંજ ૨

મિસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. લિ., પ્રિન્સેસ રોડ, ગુંજ ૨

શ્રી. પિનાકિન્હ ઠાકોર : મે. ઠાકોર પ્રા. લિ., જયમન સીલ્વર મારકેટ

રતનપોળ, અમદાવાદ

શિવકુમાર ભોષી : C/O મુશીન વેન્ડ કં.

૧૨, પોર્ટીંગીજ ચર્ચ રોડ, કલકત્તા ૧

૦

સંપાદક

દેશમાં પ્રિંટ થયેલ : પાદેશમાં પ્રિંટ થયેલ : છૂટક નકલના ખર્ચાસ નયા પેસા

૦

મુદ્રક અને પ્રકાશક : સુરેશ દલાલ

મુદ્રણ અને પ્રકાશનસ્થાન : લિપિની પ્રિન્ટરી, ૩૮૦ ગિરગામ રોડ, ગુંજ ૨

કવિ લોક

પુસ્તક ૨ : અંક ૪

હેમંત ૨૦૧૪

સુન્દરમ

કાળ હવે —

દિયો કરી પુસ્તક બંધ આમ —
સટાક દે, કાળ હવે વિરામનો,
વાંચું ઘણું, બંધુ, હવે વિચારવા,
સિદ્ધાન્ત આ પ્રેમથકી પચાવવા—

દિયો કરી પુસ્તક બંધ આમ.

એવું થ આ જીવન એક દી થશે —

આ સ્પષ્ટ ને ઘટ્ટ જગત્ અગાધ
નિહાળવા ચક્ષુ હશે ન ખુલ્લાં,
તથાપિ કે ચક્ષુ નિહાળતું હશે —
આ સર્વ કે શાશ્વત કેરી લીલા.

જશું કયલીં આ મધુપૂર્ણ સ્વપ્ન શી
ધરા તજી? સ્વર્ગ વિષે પળેલને
આમંત્રશે એ. શિખરોથી દોડતાં
આવે અબ્બનાં શિશુ જેમ લોભે,
આવી જશું આંહીં સવેગ એમ.

આ રમ્ય જોળો ખૂહતી ધરિત્રીનો,
એનાં અમો ખાળ સદાય લાડીલાં.

સુરેશ દલાલ

ઝાંખી વસંતની

એક અડવી

(પાનખરના વૃક્ષની) ડાળી ઉપર

આવી, લઈ હિલ્લોળ, પંછી ફૂંજતું...

(રોમાંચ)

કૌટિક અણુછતી કૂટી ફૂંપળ !

કમલ વૈદ્ય

સાગરિકાતું સ્વપ્ન

મારી જ આ નિઃસીમ ગરિમાતું મને બંધન !

હે સૌમ્ય, ઉજ્જવલ ચંદ્ર !

નલને પંથ તારો નિત્ય ન્યાળું વિહાર;

મુદ્રા ધીર કેવલ શાન્ત....

રે ન્યાળું તને ત્યાં

ઝંખના (વિહ્વલ તરંગ) ઉછાળ લે અવકાશમાં

નિર્વાહ્ય એનાથી ન મારો ભાર....

પલ પલ ધાય ને પછડાય, રે

મારી જ આ નિઃસીમ ગરિમાતું મને બંધન !

પણે જે તીર પર ઊભું તમાલતું વૃક્ષ

એના જેવી જો

વિસ્તીર્ણું મારાં વારિને બસ પાતળી ઊંચાઈ લાધી જાય

તો...

તો....

પ્રધુન્ન તન્ના

રંગતાળી

થાળી શો ચાંદલો ને રાતલડી સોદ્ય ઉજમાળી
હાં હાં રંગતાળી !

હાલ્ય લઈ તાળી, રંગ તાળી ! રંગતાળી !
કે ગરબો ધૂમે કોળગરી પૂનેમનો !
સોળે તે સૈયરુંમાં રૈ તું કુવેલ-કંઠવાળી
હાં હાં રંગતાળી !

હાલ્ય લઈ તાળી, રંગતાળી ! રંગતાળી !
કે ગરબો ધૂમે કોળગરી પૂનેમનો !
આગળને ચોટલે સાસુ ને સમરાજી
હિંચે હજી હિંડોળા-ખાટ
લાજના માર્યા મુંથી ઊંચું જોવાશે કેમ
તાળી ઝીલાશે લલી લાત ?
ને શું રમવું ધૂંધટડો ઢાળી-હાં હાં રંગતાળી
નાહકના મેલ અલિ જહાનાં, આ વેળ વહી ચાલી !
હાં હાં રંગતાળી !

ઉપરની મેડીએ જેઠ ને જેઠાણીજી
જેલતા રે ખાંતે ચોપાટ,
મન રે મેલીને કેમ ઉપાડું ગાન અલિ
અંતરને આવડો ઉચાટ,
ને શું ગાવું ઝીણેરો સાદ કાલી-હાં હાં રંગતાળી

અંખે બિઘારી કેક ટોકના ઝરૂખડાની જાળી !
હાં હાં રંગતાળી ! ૦

આવી આવી રે સઘ આવી ઉતાવળી
ના આઝી હવે જોવરાવું વાટ,
પંચમને સૂર બહેતો મેલું આ કંઠ કે
ગાજી બેઠે આખી ચે હાટ;
રે હું તો ધૂમું ઘે રાધકા રૂપાળી ! હાં હાં રંગતાળી ૦

•

નલિન રાવળ

સ્વવાર-૧

ધડિયાળમાં

રમ્ય

ખરોઢ ફૂટે

વાયુ વહે

મંદ્ર

કોમ્પટન દિશાથી

બુકબોન્ડની આવત બહાર ક્યાંકથી

દશે દિશા દિવ્ય શબ્દાયમાન

આલાપતી ભગ્ય શત ચીમનીઓ

અકસ્મ્ય અણ્ણાણુ ઉદ્ગીથ ગાન

કેલેન્ડરે

અસ્ત

ગત પ્રાણ કેઈટ્

ઊતારીને
અન્ય લટકાવી ટેવે
નીકળી પડ્યો જહાર નિતની કટેવે

સ્હવાર-ર

કૂટપાથની હાર વચ્ચે થઈને
વહી રહી સ્વચ્છ નદી આસ્કાદટ
તીરે-ઊભો અશ્વ
મજેથી પૂજો
ચરી રહ્યો પુચ્છ હલાવી ધીરે
ચીની-ફૂલો
આસપાસે ધૂમીને
સુગંધથી ભત્ત મધમાળ આવી
વાતે વળી અશ્વ કને જઈને
આવી ગયો રંગમહીં અશ્વ થનગન્યો
(ગાડીતણો ભાર જઈ ભૂલીને)
પાસે ઊભું એકલ વૃક્ષ મૂંઝું
ઝૂકયું નજીક
સંવાદનું અમૃત કર્ણ લેવા
(ત્રણે જણા સ્તામ્બ)

ઊડી હલગતી સ્વચ્છ નદી આસ્કાદટ
આવી રહ્યો માનવસોઠ લેઈ ઘોંઘાટની સવ્ય અનેક નૌકા

ઝાંખે ઊધાડી કોક ટોકના ઝરખડાની મળી !
હાં હાં રંગતાળી ! ૦

આવી આવી રે ગઈ આવી ઉતાવળી
ના ઝાઝી હવે જોવરાવું વાટ,
પંચમને સૂર જહેતો મેલું આ કંઠ કે
ગાજી જિઠે આળી યે હાટ;
રે હું તો ધૂમુ યે રાધકા રૂપાળી ! હાં હાં રંગતાળી ૦

•

નલિન રાવળ

રહવાર-૧

ઘડિયાળમાં

રમ્ય

પરોઠ ફૂટે

વાયુ વહે

મંદ્ર

કોમ્પ્યુટર દિશાથી

પ્રુક્યોન્ડની આવત જહાર કયાંકથી

દશે દિશા દિવ્ય શબ્દાયમાન

આજ્ઞાપતી ભવ્ય શત સીમનીઓ

અકુદ્ય અણુઅણુ ઉદ્ગીથ ગાન

કેલેન્ડરે

અસ્ત

ગત પ્રાણ હેઈદ્ર

ઊતારીને
 અન્ય લટકાવી ટેવે
 નીકળી પડ્યો જહાર નિતની કટેવે

સ્હવાર-ર

કૂટપાથની હાર વચ્ચે થઈને
 વહી રહી સ્વચ્છ નદી આસ્ફાલ્ટ
 તીરે-ઊભો અશ્વ
 મળેથી પૂજો
 ચરી રહ્યો પુચ્છ હલાવી ધીરે
 ચીની-ફૂંડો
 આસપાસે ઘૂમીને
 સુગંધથી મત્ત મધમાળ આવી
 વાતે વળી અશ્વ કને જઈને
 આવી ગયો રંગમહીં અશ્વ યનગન્યો
 (ગાડીતણો ભાર જઈ ભૂલીને)
 પાસે ઊભું એકલ વૃક્ષ મૂંઝું
 ઝૂકયું નજીક
 સંવાદનું અમૃત કર્ણ લેવા
 (ત્રણે જણા સ્તાબ્ધ)

ઊડી હલગત્રી સ્વચ્છ નદી આસ્ફાલ્ટ
 આવી રહ્યો માનવલોક લેઈ ઘાંઘાટની સવ્ય અનેક નૌકા

રમેશ ઓઝા

મારુછ -મારવણ

‘તારા કેસરિયા ફેંટા કેરું કૂમતું મારુછ મારા,
હવાને હેવારે કેવું ઝૂમતું હો...’

‘તારી ચૂંદડીમાં ચિત્ત મારું ભમતું મોરી મારવણ,
ટીકડીએ ટીકડીએ રમતું હો...’

‘તારો લાલ લાલ રંગનો રૂમાલ હો મારુછ મારા,
હળવી હલકતી તારી ચાલ હો...’

‘તારી રણઝણતી ઝંઝરીનો તાલ મોરી મારવણ,
ચોટલે કેસૂડાં કેરો ફાલ હો...’

‘તારા હોઠમાં ઠસુંબા કેરું ઘેન હો મારુછ મારા,
અમરતશાં મીઠાં તારાં વેણ હો...’

‘તારાં કાજળથી કાળાં ભમર નેણ મોરી મારવણ,
એનાં ઠેલાય નહિ ફૂટેણ હો ..’

‘મારાં જીવનવેશને તારું ગીત હો મારુછ મારા,
જગવે જીહેરી આતમપ્રીત હો...’

‘તું તો ભુલાવે ઓરું ને આઘું મોરી મારવણ,
મારા જીવનની તું જ જીત હો...’

છંદોલય-શ્રી નિરંજન ભગત

ખાજ સંવર્ધિત આવૃત્તિ. પ્રકાશક :-વોરા એન્ડ કંપની - મુંબઈ ૨
મૂલ્ય ત્રણ રૂપિયા

‘છંદોલય’ નવ વરસ પર પ્રગટ થયેલ, એ જ કવિનો આ જ નામનો કાવ્યસંગ્રહ નથી. કવિના છેલ્લા દશકાના પૂર્વાર્ધમાં પ્રગટ થયેલ ત્રણ કાવ્યોસંગ્રહો-‘છંદોલય’ ‘કિન્નરી’ અને ‘અદ્વૈતવિરામ’ માંથી શ્રી. ઉમાશંકર જોશી જેવા કાવ્યજ્ઞ અને કવિએ ચૂંટી આપેલી ૧૧૯ કૃતિઓ તથા ‘પ્રવાલદ્રીપ’ નામે સોળ કાવ્યોની માળાની નવી રચના આ સંગ્રહમાં એકત્ર મુદ્રિત કરવામાં આવી છે. એ રીતે તે શ્રી. નિરંજન ભગતની સમગ્ર કાર્યસિદ્ધિનો તેમની લાક્ષણિકતાઓ સાથે પૂરો પરિચય મેળવવાની સવડ ગુજરાતના કાવ્યરસિકોને આપે છે. એનું ‘છંદોલય’ એ નામ એમાં પ્રતિબિંબિત થતી કવિની છંદ, ગ્રાસ, પદાવલિ અને લયની સજ્જાન સાધના જોતાં સહૃદયને સાર્થ અને ઉચિત લાગવાનું. છંદોમાં સૌનેટોમાં શિખરિણી, મંદાકાન્તા, શાર્દૂલવિકીરિત, વસંતતિલકાનો અને વિશેષતઃ પૃથ્વીને ઉપયોગ કરનાર કવિએ અન્ય લાંબીટંકી રચનાઓમાં અભ્યસ્ત શિખરિણી અને પ્રવાહી ગુણબંધોનો વપરાશ ધણો અને સારો કર્યો છે. ‘ગાયત્રી’ કાવ્યના અનુષ્ટુપની પ્રવાહિતા રસિકોનું ખાસ ધ્યાન ખેંચશે. કવિની છંદોરચના સુધડ છે. એમણે લયમધુર ગીતોય લખ્યાં છે. જેમાં કેટલાક નવા ઢાળ પણ એમણે રચ્યા જણાય છે.

કાવ્યપ્રકારની દૃષ્ટિએ સંગ્રહમાં ગીતો, સૌનેટો, લઘુકાવ્યો, મુક્તકો અને લાંબાં ચિંતનકાવ્યો એમ પ્રકારવૈવિધ્ય સારું છે. બધા પ્રકારમાં કેટલાક સારા નમૂના જોવા મળે છે.

‘અંચનો પંથ’ આકાશવાણી-અમદાવાદ

દરેક પ્રકાર એમનાં દર્શન-સંવેદનની અભિવ્યક્તિનું તે ધડીએ અનુકૂળ વાહન ગયો છે. સંગ્રહનાં કાવ્યોના કવનવિષયોમાં આટલા છે : વસંત અને વર્ષાનું પ્રકૃતિસૌન્દર્ય, મસ્ત અને પ્રકુલ જીવાની; જીવાનીમુલલ પ્રણયમાધુરી (તેના પ્રકુલ અને દર્દીલા હૃદય સ્વરૂપમાં), દેશદર્શન અને તેના વેદનાભાષા પ્રસાધાન, અને ‘કંટકોના પ્યારમાં’ તથા ‘ધડીક સંગ’ જેવાં કાવ્યોમાં પ્રગટ થતી નિરામય જીવનદૃષ્ટિ. સને ૧૯૪૮ની સાલમાં લખાયેલાં કાવ્યોમાં ઉદારી, વિપાદ, દર્દ ને પ્રણય-નૈરાશ્યના ધૂરો વિશેષ સંભળાય છે. ‘પ્રવાલદ્વીપ’ કાવ્ય-માળાનો ત્રિપદ મુગ્ધ અને તેની માનવસૃષ્ટિ છે.

‘છદોલપ’નાં કાવ્યો એના કવિનો કેવોક પરિચય આપે છે? એનાં કાવ્યો જે કવિનું દર્શન કરાવે છે તે એક સૌન્દર્યરસિયો, જેનાં હૈયાને પ્રણય અડી ગયો હોય ને દર્દ મૂકી ગયો હોય એવો, નાનુક સંવેદનશીલતાવાળો, આત્મમસ્ત, સાચો કવિજીવ. સંગ્રહના કાવ્યોમાં મોટા પ્રમાણમાં એ આત્મલક્ષી દેખાય છે, જ્યાં એ પરલક્ષી થઈ ગઈ શકે છે એ ‘પ્રવાલદ્વીપ’નાં કાવ્યો દેખાડે છે, જો કે એમાં પણ કવિનું આત્મલક્ષીપણું ઢાંક્યું રહેતું નથી. ‘કાવ્યોના સ્વચ્છ મુગ્ધ બહિરંગમાં સંયમ પ્રગટ થાય છે, તે જોતાં એમનામાં સ્વસ્થ (કૃત્તાસિક્કલ) પ્રકૃતિનો કવિ વસતો લાગે. સૌંદર્યદૃષ્ટિ, પ્રયોગશીલતા, કલ્પનામળ, આત્મનિષ્ઠા, વગેરે બાળતો એમને રોમેન્ટિક કવિ ઠરાવે છે, તો મુગ્ધવિષયક કાવ્યો એમને વાસ્તવદર્શી (રિયેલિસ્ટિક) કવિ સિદ્ધ કરે એમ છે. શ્રી. નિરંજનમાં આ ત્રણ પ્રકારની કવિપ્રકૃતિનો આહ્વાદકારક ત્રિવેણીસંગમ થયો છે એમ આથી કહેવાય. કવિ પોતામાંથી ને પ્રણયજ્ઞાનમાંથી બહાર આવી આસપાસ નજર કરે છે ત્યારે એક જીવતા હૃદયવાળા એટલે બમત સંવેદનશીલ અને તેથી ચિંતનશીલ

અવશેષ કોફીતાણું પાન કરી રહું ત્યહીં

વદંત રાજેશ : ‘કહો બાબા, કિયું બેશ ?’

એ જ પ્રશ્ન રમી રહે અન્ય બેઉ બાળકને વેશ.

સહુ ને સ્વકીયનું મમત્વ.

‘નાનું તો ય ઘણું મને ગમતું આ ઘર’.

સતીશ પ્રસન્ન.

‘પેલા અંદ્રતારકના લોકમહીં લઈ જશે તારું
આ વિમાન ?’

હુષને આવેશ કહે રાબુ : ‘બાબા,

બાને ને બધાને લેઈ આકાશગંગાને ઘાટ કરું ઉતરાણું.’

‘માર્ગમહીં અકારણ આવે કંઈ વિઘ્ન

મળે દસ્યુદલ

મચી રહે ભીષણ દંગલ

તે વેળ આ અન્નથકી ભેદાય સમગ્ર અવરોધ
થાય પરિત્રાણ....’

તેજ વિકીરંત ત્રિલોચન.

રસોઈઘરથી ત્યહીં ગૃહિણીનો આવે ટહુકાર

નિરાધાર મેલીને વિવાદ

નિજ વસ્તુ લેઈ સદૃશ દોડી જાય બાળ.

ત્રણ થકી લયું લયું અત્રિનું આંગણ !

નિખિડ અરણ્યમહીં એકાન્ત કુટિર

ને હું લીન નિજને સ્વભાવ

પરિચર્યા કરંત પ્રકૃતિ....

ત્યહીં અતીન્દ્રિય ને અકાલ

રૂપ ધરી રમી રહે શુણ્ણને ત્રિતાલ.

અતીતે
સાંપ્રતે

ભવિતવ્યે

વિવર્તને એ જ ગતિશીલ
ક્ષણક્ષણને આધાર આલિસાંવ પામે ચિરંતન
ઉમાલયોં અભિનવ રૂપને સૌંદર્ય....

વાતાયન ધક્રી ત્યહીં સ્પર્શ કરી રહે બાલરવિનું કિરણ
બકુલતરુની ડાળપર ગૂંચી રહી
ભર્યે સૂર ખોલે ઝીણું બુદ્ધબુદ્ધ
સુનીલ લાવણ્યમહીં આનંદની રેલી લાલ અંધ
હસી રહે સદ્યજાત કિસલય.

●

મજનરામ રાવળ

મુંબઈમાં

વધતી વસતિ - ૧

મુંબઈતણા અવકાશદ્રવની
ઉઘ્ર દ્રાવણશક્તિ શી !
કેટલું મનુદ્રવ્ય વેગે ઝાગળે !
દ્રાવણઆંક ના આવ્યો હજી !

માળા ! - ૨

માળામહીં મનુજો વસે વિહંગો સમાં....
વિહંગો સમાં ?

હરીન્દ્ર દવે

આશ્લેષમાં

આ ગૌર ગાત્ર, નયને કશી શ્યામ બંકિમ
શોભે લકીર, લટ જે સરતી કપોલપે;
આ કંપતા અધરની હળુ દહેર કેરું
અર્જુન મંગલ પ્રયાગ પ્રસન્નતાસરું.

આ રેશમી પલવટે તવ ઢાંકયું હૈયું
માતૃત્વથી સભર કંચનવર્ણું કુંભ.
એતું ન સ્પંદન મને અણબાણું, હૈં પ્રિય !
પૂર્ણત્વ રમ્ય વિલસે દેગમાં, ચિરંતન.

ચૈતન્ય આ પ્રગટ, ના અપિધાન કોઈ
આ રોમ રોમ મહીં ગુંજતી મંદ્ર રાગિણી;
સંચાર લેશ નવ ક્યાંય લહાય તે છતાં
ક્યાંયે કશું સ્થગિત ના ગતિમાન સર્વ.

મારા પ્રલંબિત કરે નવ માત્ર કાયા:
આશ્લેષમાં સકળ સૃષ્ટિની લીધ માયા.

મૌન

એ આપણા મિલનની રમણીય રાતરું
ભૂદયું ભુલાતું નથી સારું સુરમ્ય મૌન.
આછા ઢળેલ દેગ લોલ સલજ્જ લાવે
ને કંપતા મૃદુ કર દ્વયનો અબાણ્યે

કે બાણી સંપુટ રચ્યો, કમનીય તારે
 હોઠે, કપોલ પર ઝાંચ તરંગ રંગની.
 આજે વીત્યો યુગ તને નીરખી ઘણાય
 રૂપે; તું મોહક રહી સઘળા પ્રસંગે.
 કેં કેટલી ઝતુ વહી ગઈ લિત્ર લિત્ર
 તારી ઉપસ્થિતિથી નિત્ય લહું વસંત.
 તારું હું ન્યાળું નવયૌવન મુઝ આરુઃ
 તારા પ્રસન્ન સઘળા મુખભાવમાં હજી
 પામ્યા કેરું હું પ્રિય, એ અણમોલ મોન
 સંમૃદ્ધ આ સુકલ આજની વાણી જેથી.

જયન્ત પાંડક

વાદળમાં સૂર્યાસ્ત

પશ્ચિમક્ષિતિજે વાદળાંનેા દગ;
 પાંછળ સૂર્યની ઝળહળ દ્યુતિઃ
 બાણે ખડો નગ
 છવતો જવાળામુખી !
 ઝિકળે, દેલાય લાવારસઃ
 તમસ.

રાજેન્દ્ર શાહ

ક્ષણને આશ્રય

કોટીકપ કેરી આ વરાળ

લયની લલિત ગતિ જેમ કરી બિધ્વમહીં આરોહણ

અંતરીક્ષમહીં સઘ પામે તિરોધાન....

બારી બહાર શાખાપ્રશાખાએ પ્રોઠ ઉદ્યાન બકુલ....

પણે પણે પદ્મેક લઈ

પુષ્પગંધમહીં કરી નિમજ્જન

પ્રમત્ત સમીર

લથડળથડ જાય વહી નિરંકુશ

(ધીરી અડફેટે અડી લેઈ મુજ અંગ).

આણત્રીઠ રહી કયાંક બોલે બુલબુલ

(વિગ્રંચલ પાંખ પર રમે ઋણુ ગાન).

સમયનું લઘુ ઘૂંટમહીં સ્વાદ પાન.

નીલિમ ગગનમાંહિ નિમીલિત નેણ....

બળબળ વહે રમે ગિરિ-મંદાકિની

અંજલિનું કીધ આચ્ચમન

હૈમવતીને શીતલ સ્પર્શ અનુપમ કોઈ સ્પંદનું સ્કુરણ.

દષ્ટિમહીં કેદારગિરિ

(શૈલશ્યામ તનુ પર શ્વેત જટાબૂટ)

સંમુદિત મન...

સરુવન વીંધી જાય દૂર દૂર અધરાય

કેડી એક તુષાર-ઉજ્જવલ

એકાન્ત એકલ એને સંગ - સંનયન
ગતિ કરે છે ચરણ.

પદે પદે પૃથ્વીથકી પર
જનપદ કુંજ સહુ બને ણિંદુલીન
અભ્રપુંજનું' એ અવ નિમ્ન આવરણ....
ત્યહીં

ધવલ તુહિન રંગ ધરે છે કષાય
કયહીં નીલ ઝાંચ :
તેજેમય શાન્ત - આત્મલીન - વર્ણ કેરું
અપ્રતિમ પાર્વતી લાવણ્ય !
હૃદિરમ્ય....

ત્યહીં
નિમેષ વિહીન નેત્રથકી સરી જાય હિરણ્મય અપિધાન
કેવલ પ્રકાશ ભાસમાન
નહીં અદ્રિ, નહીં કેડી, નહીં ઝુજ દેહ;
અસ્તિ અરુ ભાતિ અસદેહ.
સહુ ઔર થકી શ્રુતિહીન કોઈ ધ્વનિ
કોઈ આનંદ ગુંજન !

શિશુ કોલાહલ
કને આવી જિયો સતુ કહે :
'બાબા, જુઓ મારું માટીનું આ ઘર.'
અન્ય બાળુએ રાજેશ : 'કાગળનું મારું આ વિમાન.'
મેજની ઓ પાર ઓષ્ઠ બંધ કરી જિયો ત્રિલોચન
નીરખી રહેવ નિજ લોહપત્તી કેરું અશ્રધાન.

કવિ તરીકે તે સારી છાપ પાડે છે. 'સંસ્મૃતિ', 'નિવેદન ઓગસ્ટ ૧૯૫૬', 'ઝાલગી', વગેરે કાવ્યો એની પ્રતીતિ કરાવશે એમની દુસાયેલી ભાવનાશીલતા અનેક સ્થળે બોલી ગેઠે છે. ક્યાંક વેદનાનો ચિત્કાર કરીને, ક્યાંક કટાક્ષ દ્વારા.

સંગ્રહનાં કાવ્યોમાં 'સુધામય વારુણી', 'મૃતિકા', 'ધરતીની પ્રીત', 'મેળા', 'ગ્રીષ્મ-મધ્યાહ્નમાં', 'કંટકોના પ્યારમાં', 'સંસ્મૃતિ', 'નયન અંધ', 'સપનું સરી જાય', 'પૂનમને કહેજો', 'જાણ હસવું કાણ રડવું', 'તડકો', 'પૃથ્વી', 'કરોગિયો', 'મેર' જેવાં ખીજાંય કાવ્યો કાવ્યરસિકો આનંદથી પોતાને ઘણાં ગમ્યાં કહી ચીંધી જતાવશે. એમાંથી વાનગી દાખલ કરું ટાંકી જતાવવું અત્ર શક્ય નથી. સંગ્રહની ત્રિશિષ્ટ કૃતિ ગણાશે 'પ્રવાલકીપ', એનો વિષય, આગળ કહ્યું છે તેમ, મુંબઈ ને તેનાં સ્થળ, કાળ ને માનવીઓ. મુંબઈ નગરીને જેમ વિનોદમય દ્રષ્ટિએ જોનારો નિર્બંધકાર શ્રી. જયેતીન્દ્ર દવેમાં મળી ગયો હતો, તેમ એનો કવિ મળ્યો છે શ્રી નિરંજન ભગતમાં. આ કાવ્યગુચ્છમાં 'ઝમાં', 'એક્વેરિયમમાં', 'ફાઉન્ટનના બસસ્ટોપ ઉપર', 'અર્થગેટથી લોકલમાં' અને 'પાત્રો'માં એમની ચિંતનશીલતાનું જ મનોહર દર્શન થાય છે. 'પાત્રો' કાવ્ય કવિની અનુકંપાશીલ સહૃદય માનવતાનું જ સર્જન છે કવિની તાસ્તવદર્શિતાની પ્રતીતિ 'ફાઉન્ટનના બસસ્ટોપ પર'માંનું માનવ-કતારનું, 'અર્થગેટથી લોકલ'માંનું અર્થગેટના પ્લેટફોર્મ ને તે પરનાં દસ્યનું, હોનંબી રોડનું, કાફેનું, તથા કોલાબા ને એપોલો આગળનાં સૂર્યાસ્તનાં દસ્યોનું એમનું ચિત્રામક વર્ણન તરત કરાવશે. 'ઝાલગી' કાવ્યમાંનું મુંબઈની સવાર, ખપોર ને સંજનું ચિત્રમય વાસ્તવલક્ષી અને સાથે-કવિતામદ્યું તેટલું જ સતતવાહી ચિંતનથી રસાયેલું વર્ણન શ્રી. નિરંજનની એક મોટી કાવ્યસિદ્ધિ ગણાશે. એમાંની ઉપમાઓની નવીનતા

આખ્યાન હોય કરીએ સર એકરિત આનોડકના 'Light of Asia' ના કેટલાક પ્રસંગોનો અનુવાદ એમણે 'બુધ્ધચરિત' નામે પ્રકટ કર્યો હતો. અનુવાદ જોઈએ એવા પ્રાસાદિક નથી જની શક્યો. રાજદાની પાર ગયા વિના-માત્ર એના સ્ફૂળ સ્વરૂપને જ ક્યારેક એ વગગી પડયા છે. અતિશય ચીકણાશમાં ને ચીકણાશમાં એનું 'માધુર્ય' હાથતાળી આપીને સરસી મધુ' છે અને કવિતા કુ'ંકિત થઈ ગઈ છે.

એમની કવિતામાં મુખ્યત્વે કંઠલ્હરસ જ વ્યાપિતો છે. એમના પોતાના રાજ્દો 'આ વાચને કંઠલ્હરજન વિરોધ ભાવે' પણ એનું જ સમર્થન કરે છે. એમને એક પછી એક આધારો પણ એલા જ ખમના પડયા હતા. પણ કોણ જાણે કેમ કંઠલ્હર આલેખન ત્યારે કવિ કવિતામાં કરવા ભય છે ત્યારે એ કંઠલ્હરસની જમાવટ જોઈએ એવી થતી નથી એટલું જ નહીં પણ ધણી જ આછીપાતળી લાગે છે. એનું કારણ એ પણ હોઈ શકે કે પોતાને જે અંગદ અનુભૂતિ થઈ હોય એવી અસ્થિવસ્તિ તરતથી કરી હોય અને એટલે જ એ સમર્થ ન જની હોય. ભોમિની સદચાર્ય વિષે તો કાંઈ બે મત છે જ નહીં; પણ એમનામાં રહેલો સ્ત્રી, તત્ત્વજ્ઞાની, પંડિત ભોમિની અણીઅગ્રતાને-નીમતાને છુટી કરી નાખે છે. એમનું પાંડિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન તથા ને ત્યાં ડોકિયાં કરી કરીને રહીસહી કવિતાને તો ક્યાંયે હડસેડી દે છે ને કવિતાના કુમનની જ ગરજ સારે છે. વૈશ્વવલ્લભની વિષમતા આલેખનાં કાવ્યો સંગ્રહમાં છે-પણ એ કાવ્યો પણ સાચા કવિલ્લભના સ્વર્ણ' તો નથી જ પામી શક્યાં. ઔચિત્યનું ભાન બૂલીને એમણે ચાવી ચાવીને કૂચો ન થઈ જાય ત્યાં સુધી પ્રકૃતિનું નિરૂપણ કર્યું જ શાખું-અને તે વે કવિની રીતે તો નહીં જ. આ પ્રકૃતિપદાયણાએ પણ એમની કવિતાનું કાસળ કાઢી નાખ્યું. એથી જ એમનાં પાર વિનાનાં પ્રકૃતિકાવ્યો વાંચતાં આપણને એક સાચું અને સરસ પ્રકૃતિકાવ્ય વાંચવાનો ભાગ્યે જ આનંદ થાય છે. સંગ્રહનાં પાનાં ફેરવો ન ફેરવો ત્યાં તો અચુક જ રાજ્દો ભેવા કે ઉપા, સંધ્યા, રાત્રી, સરિતા, સિન્ધુ, યિરિવરો, મેષ, કોયલ, ચંદા વગેરે કે અચુક જ વિરોધણો ગૂંઠ, હો'ડું, અફસુત, અહુપમ વગેરે આવી આવીને આપણી નજર સમક્ષ અથડાયા વિના નહીં રહે. મારીમચડીને જાણે કે

શબ્દોને ગોઠવી દીધા હોય એવી પણ છાપ પડે. અંડ હરિજીતનો એમનો પ્રયોગ ધ્યાનપાત્ર છે, તો ખૂંચે એવી છે સંગ્રહોમાં વ્યાપેલી કૃત્રિમ પ્રાસયોજનાવાળી પાર વિનાની ગદ્યાણુ પંક્તિઓ. વળી આપણે એ પણ કયાં નથી જાણતા કે શુ' ગદ્ય કે શુ' પદ્ય-લાઘવની કક્ષાથી તો નરસિંહરાવ સાવ જ અપરિચિત છે.

સારી વાત એ છે કે એમની આછીપાતળી પ્રતિભાવાણું કવિત્વ તરંગલીલામાં જ અટવાઈ નથી જતું. સતેજ નહીં તો યે પણ મર્યાદિત ક્ષેત્રની અંદર લીલા કરી શકે એવી એમની કંને કલ્પનાશક્તિ છે. વળી નર્મદથી જ અંગ્રેજ અસર હેઠળ આવેલી ગુજરાતી કવિતાને એ અસરનો વધુ નકકર લાભ આપવાનું નરસિંહરાવને જ ક્ષણે લગ્ય છે-અને એમણે આપેલા એ અમૂલ્ય ક્ષણને આપણે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તો ન જ ભૂલી શકીએ.

— સુરેશ દલાલ

પરિશીલન

૪૨-૪૪૨ાસંગમાં ભેળું ૪૪૨ માદરી
જે પ્રવાહો એકઠા થાતાં મધુરતા હં ખરી.

મત્યં છયન તો ખરે માત્ર પૂર્વાભાષ છે;
પૂર્ણ ગીતમ્ભૂષિ તો પરકાલમંગીતે વસે.

ને તારક્ષાહરણુએળું ભયેથી ફીકું
ને આમતેમ અહીં ન્હાસતું વેગથી શું !
ને મેઘઝાડી થણી નીકળી સિંદ પેલો
ને એકલો નભ વિશે વિચરે શું થેલો !

કુસુમો તો ઘયાં મ્હાન, વીણાના તાર તૂટ્યા,
 નૂપુરે કિંકણ સર્વ વાગે છે જોખરી હવાં.
 રહ્યાં માત્ર હવે શૂઠ ધ્રુણારસ તે વડે,
 બલે આ ઉરની ભૂમિ જીંજલી સર્વદા રહે.

•

હા. બટ્ટકરાય હ. પંડયા

મેળ વગરનાં પાનાં

આ જિંદગી ચાલીસ વર્ષની જુની,
 નણે પડી કે' અલરાઈને ખૂણે
 વિંખાયલી છણું કિતાબ - જે મહીં
 પાનાં તણે મેળ કયો મળે નહીં.

કવિલોક

‘કવિલોક’નું દ્વિમાસિક પ્રકાશન

સંપાદક મંડળ

રાજેન્દ્ર શાહ

ન્યુલાલ શાહ

સુરેશ દલાલ

૦

સલામત ભરવાનાં સ્થળ

કવિલોક, ૩૮૦, ગિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨

મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. લિ., પ્રિન્સેસ રટ્લીટ, મુંબઈ ૨

શ્રી. પિનાકિન્ કાકોર : મે. કાકોર બ્રધર્સ, જયમન સીલ્વર મારકેટ

રતનપોળ, અમદાવાદ

સિવકુમાર જોષી : C/O મુદ્દર્શન એન્ડ કં.

૧૨, પોર્ટુગીઝ ચર્ચ રટ્લીટ, કલકત્તા ૧

૦

સલામત

દેશમાં રૂપિયા ત્રણ : પરદેશમાં સિલિંગ ૭ : છૂટક નકલના ખચાસ નયા પૈસા

૦

ચુદ્ધક અને પ્રકાશક : સુરેશ પરસોતમદાસ દલાલ

મુદ્રણ અને પ્રકાશનસ્થાન : લિપિલી પ્રિન્ટરી, ૩૮૦ ગિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨

કવિ લોક

પુસ્તક ૨ : અંક ૫

શિશિર ૨૦૧૫

નકુલ દેસાઈ

ગોળિઠ

છોને થઈ વિવશ સાવ પડ્યાં વિખૂટાં;
તેથી ફરી ન મળવું-નથી કાંઈ એવું.
તું આવ, એ જ ઘર, ત્યાં સરુ પાસ બેસી
બે આપણે વિગત સ્નેહની ગોળિઠ માંડી
નિર્વ્યાજ મોજ લઈશું, મૂકી દૂર સાંપ્રત

બે શબ્દ સાંભળી તું આગળ બોલજે કંઈ
ને ચૂપ તું થઈશ ત્યાં હું ફરી વહીશ.
મારે તને ચીડવવી તુજ મુખતા વિશે;
સૂઝે નવીન કંઈ તો તું મને ઉડાવજે,-
મારા મહીં પણ મળકનું વસ્તુ પુષ્કળ.

દર્શાવશું વળી પરસ્પર સખ્ય સેવતાં
પામી ગયાં વિપુલ અંતરની સુધા તે;
સાથે ઉબેળશું પડ્યાં વિષની ચ ગાથા.
ને છેવટે કરી વિયોગની ગુપ્ત વાત,
(બેવાનું-પાછું ફરી વ્યાકુળ ના થવાય)
છૂટાં પડી જઈશું મોં મલકાવી-રાચી.

હેમન્ત દેસાઈ

રહેરમાં સવાર

સૂર્ય હાંફતો —

‘મોડું થાય ના રખે’ વિચારતો (મૂકે છ દોટી)

પૂર્વમાં છલંગ મારતો દીસે.

પરંતુ એ જિગે ન ત્યાં જ તો અહીં બધું

સતેજ થઈ જતું !

એકમેકનું ન મોડું સૂઝતું

તોય માનવોનું ધાડું દોડવા મચી જતું !

નીંદ એમની સદાય સ્વપ્ન સાથ

કો’ક ચોરી જાય ભૂત —

ના. અરે

ભૂત શી જ નીંદ એ સ્વપ્ન સવારમાં ઊડી જતી !

કામની કમાન જ્યાં ચડી જતી

સ્વપ્ન — નીંદ સર્વ ત્યાં અછૂત !

ને છતાંય સ્વપ્નમાંજ આથડી રહ્યાં, સ્વપ્નથી છુપ્યાં

મનુષ્ય પ્રેત શાં નર્યાં !

ચંત્રના નિયંત્રણે નિબદ્ધ તાલ એકધારી

ચાલ....ચાલ....તાલ....તાલ....

મારી મારી

જિન્દગી સવાલ અશ્વની ત્યજી

બની રહી અહીં શી દોટ શ્યાનની !

સૂર્ય હાંફતો —

ખોર એક બે થતાં જ થાય દોઢપોથ....

ચન્દુલાલ દત્તાણી

પ્રાણીશૃલ જોતાં

રે, આપણી આ પંજરસ્થા સભ્યતા ! ....

નિર્મોલ્ય શો વનકેસરી (?!)

નિજ ગર્જના ભૂલી જઈ

આંખો મીંચી ઊંઘી રહ્યો છે હાંફતો -

ક્ષયગ્રસ્ત કે દહીં સમો ! ....

ને વાઘ, ચિત્તા તે ચ એવા

(વામણા 'વ્યક્તિત્વના)

ભૂલી ગયા આ અશ્વ પાણુ

રેવાલ એની ચાલને (ઊડી શકે

ના માખ પાણુ અવ મુખ પરેથી !) ....

એ ચ જાણે ઠીક,

પણ હરણાં ચ વિસ્મૃત થૈ ગયાં

ગતિના જ અસ અસ્તિત્વથી ! ....

ને આમ તો આવા અહીં

કે' સેંકડો નિર્મોલ્યની વણઝાર ! ....

(પણ) આશ્ચર્યનું આશ્ચર્ય તો એમાં વસ્યું :

આ વાંદરો મારે હજી ગુલાંટ ! ....

શી આપણી આ પંજરસ્થા સભ્યતા ! ....

અમૃત ધાયલ

મેળવી લઉં છું

પરોવી આંખ ઘેરી આંખમાં રસ મેળવી લઉં છું;
 જીવનમાં જાય છે ખૂટી તો ઓજસ મેળવી લઉં છું.
 હું મુજ વ્યક્તિત્વ પાસેથી જ વચ્ચે મેળવી લઉં છું;
 લિયે છે કાળ જો કસ છીનવી: કસ મેળવી લઉં છું.
 અગર મન થાય છે માસૂમિયતથી વાત કરવાનું!
 તો હું વેરાનથી કો' ગુલ નિખાલસ મેળવી લઉં છું.
 કરી લઉં છું પુરુષ હૈયા તણો પણ પ્રેમ સંપાદન;
 કે હું પથ્થરને પંપાળીને પારસ મેળવી લઉં છું.
 કદી હસવાની હિંમત આપ હું પોતે કરી લઉં છું;
 કદી હીવાનગી પાસેથી સાહસ મેળવી લઉં છું.
 વરસ હું વેડફી દેવા નથી જાતો સુરાલયમાં;
 વીતેલો કાળ ત્યાં જઈને હું વાપસ મેળવી લઉં છું.
 “જગતનાં કાચનાં યંત્રે ખરી વસ્તુ”ય લાસે છે;
 ઘણી વેળા તને મળતો હું માણસ મેળવી લઉં છું.
 પહોરેગીર પાસે જૂજવાં સાધન નથી હેતાં;
 મને એક જોઈએ જળહળતું કાનસ: મેળવી લઉં છું.
 નહીં તો પ્રેમ પંથે કેમ હું જીવી શકું ‘ધાયલ’!
 શુભાવું છું ઘણું પણ કેંક ચોક્કસ મેળવી લઉં છું.

નથી જૂલથી વાપરી ગેર-રીતિ;
 મહોળતની રીતે મહોળત કરી છે.

લાલશાંકર ઠાકર

સ્મૃતિ

ફૂંડ જૂનું તુલસીનું પડયું આંગણમાં,
તેની પેરે ઢળી ગયું જલ શું સુનેરી
આકાશથી જરીક, ને મધુ સ્પર્શજન્ય
રોમાંચથી હલી ઊઠી અતિ શુષ્ક સાંઠી !

ને આખું ક્યાંક થકી દૈયડ સાવ ઘૂઘ,
ખેડું ફૂંડા પર જરા ફફડાવી પાંખો,
ફૂંડા મહીં છલકતા જલમાં ઝખોળી,
ચંચૂ અને કરી જરા નિજ પુચ્છ ઊંચી,
છેડી દીધી સહજ કંઠ તાણી સતાર !

એ શ્વેત વસ્ત્ર મહીં શોભત પ્રોઢ કાંચા,
દેડી રહી ચળકતો લઈ તામ્ર લોટો,
ઊંચા કરેલ કરથી જલ, ભાવભીનાં
નેત્રો ઢળ્યાં મધુર, ભાલ વિષે સુગૌર
સૌભાગ્યચંદ્ર ઝલકે - તરખોળ ભીનું
આખું ચ દશ્ય નીતરે તડકો ....

અચાનક

ઊઠી ગયું કચહીંક દૈયડ દશ્યને લે
પાંખો વિષે....

નજર વૃદ્ધ ફરી ફરી શી
છાપા મહીં ફૂળી જવા મથતી, સવારે.

કવિતાનું મંત્રરૂપ અંબાલાલ પુરાણી

રા...શ્રી અરવિંદનું Future Poetry વાંચે છે જાણી આનંદ થયો. એમના વિચારો પર પણ ચર્ચા થઈ હતી. શ્રી અરવિંદનું મંત્ર ત્ય તેઓ સમજ્યા નથી એવું શ્રી અરવિંદને પણ લાગે છે અને મને પણ લાગે છે. શ્રી અરવિંદ કવિતાની અંદર મંત્ર શક્તિના હિદ્દભવની સંભાવના જુએ છે એનો અર્થ એવો નથી કે ભવિષ્યના કવિઓ જુલાઈ ગયેલી વૈદિક લાપામાં અગ્વેદના જેવા મંત્ર લખવા માંડશે !

પ્રથમ તો મંત્રનો શ્રી અરવિંદ જે અર્થ કરે છે તે ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ. બંદિમચંદ્ર ચેટ્ટોપાધ્યાયે ત્રિપે તેમણે એક લઘુલેખ (monogram) લખ્યો છે, તેમાં ‘વદેમાતરમ્’ એમણે મંત્ર તરીકે જાહેર કર્યો છે. એટલે કે મંત્ર શું તેનો એ વ્યાખ્યા આપશું તો કાંઈક વધારે ૨૫૯ ખાસ આપે છે. મંત્રનો હિદ્દભવ જુદો જુદો પર એવી કોઈ-મનની શ્રમિકામાંથી થાય છે.

ક્યારે જાગ્રત થાય છે ?—“Mantra—the poetic expression of the deepest spiritual reality, is only possible when the three highest intensities of poetic speech meet and become indissolubly one, a highest intensity of rhythmic movement, a highest intensity of verbal form and thought-substance, of style, and the highest intensity of the soul’s vision of Truth.”

એટલે કે, વાણીમાં-કાવ્યની વાણીમાં-જ્યારે ત્રણે પ્રકારની કાવ્યશક્તિની તીવ્રતા ત્રિવેણી રૂપે એકત્ર થાય ત્યારે મંત્રનો જન્મ થાય; છંદની-ત્રયની-ગતિની, શબ્દદેહ અને વિચારતત્ત્વની, દૂંકામાં શેડીની, તથા આત્માને સત્યનું દર્શન થાય તેવી દષ્ટિની -સત્યતાના ક્રાંતદર્શનની-તીવ્રતા-ઉદ્દામતા એકીવખતે કવિ-માનસમાં જાગ્રત થાય ત્યારે મંત્રનો જન્મ થાય છે.

આ રીતે જાગ્રત થયેલો મંત્ર શબ્દદેહ અને છંદની ગતિ સહિત આવે છે એટલું જ નહિ પરંતુ જે સત્યને તે વ્યક્ત કરે છે તેનો સાક્ષાત્કાર પણ તે દ્રષ્ટાને કરાવે છે.

‘વંદેમાતરમ્’ એવો મંત્ર એ અર્થમાં છે કે એ મંત્રની શક્તિએ ખંકિમને દિંદની રાષ્ટ્રીય જાગૃતિના રહસ્યનું દર્શન કરાવ્યું એટલું જ નહિ, પણ એ મંત્રે પછીથી લાખો હિંદીઓને જાગ્રત કર્યા, અને સફળતાપૂર્વક એ મંત્રની સિદ્ધિમાં જોડ્યા. એવી પ્રેરણા આપવાની અખૂટ શક્તિ એ મંત્રમાં હોય છે. અત્યારે સારી પેઢે પ્રચલિત સમાજવાદના આઘપ્રચારક કાર્લ માર્ક્સે ‘Rise, will of life in brothers’ કે એવું કાંઈક કહેલું યાદ છે. વર્તમાન મજૂર અને શ્રમવર્ગની જાગૃતિનો એ મંત્ર ગણાય તેવું વાક્ય છે.

પરંતુ બધી ભાવિ કવિતાનું એ જ સ્વરૂપ હશે એમ માની લેવું ભૂલ ભરેલું છે જ્યારે મંત્રની શક્તિ માનવમાં જાગ્રત થઈ હશે ત્યારે પણ પુષ્કળ કવિતા સૌંદર્યલક્ષી, ઘણી યે ઊર્મિપ્રધાન અને જીવનની વાસ્તવિકતાને લાગતી હશે. ઘણી તાત્કાલિક માનવમાનસની પરિસ્થિતિ, લાગણી ને ઈચ્છા, આકાંક્ષા અને વાંછના પ્રગટ કરનારી હશે. અને એમ થાય એ જ ધબ્બ છે. કોઈ પણ સૌંદર્યસ્વરૂપમાં ભરેલે કવિ જીવનના કોઈ પણ ક્ષેત્રને કવે!

જ્યારે સમગ્ર માનવજાતિમાં એ બુદ્ધિથી પર ચેતનાની અસર થતા માંડી દશે ત્યારે ઉપર જણાવેલા પ્રકારની કવિતામાં પણ પ્રાપ્તો વિપુલ સંચાર આપણને દેખાશે. એમાં પણ માનવજનનું જે દર્શન થશે તે વિશ્વમાનવની દૃષ્ટિએ કરાએલું હોય એમાં બિહટમેનની પેઠે કુદમાં પણ બૃહત્તને, અણુમાં પણ વિરાટને, સાંનમાં અનંતને તે જોશે, —તોષ શકશે — અને દેખાડશે.

૧૧૦

વળી એ અસિદ્ધિમાં ભાવાનું જંધારણ, પ્રજા તથા વ્યક્તિની પ્રતિભા, સંસ્કાર, માનવજાતિના વિકાસની રિયલિટી — ધવતા — વગેરે પણ અગલનો ભાગ બજવશે, ભાવિ કવિતાનું સ્વરૂપ નિર્માણ કરશે.

એ મંત્રશક્તિથી પ્રેરિત કવિતાનાં અનેક રૂપોમાં બિહટમેન વિષે તો આગળ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો જ છે. રૂપની દરકાર કર્યા વિના જ પોતાના દર્શનને વ્યક્ત કરવા મથતો આ આદિ કવિ—આધુનિકોનો આદિ કવિ—આપણને માનવનું સંગીત ગાઇ સંભળાવે છે. માનવના વિરાટ સ્વરૂપને તે જુએ છે, તેના શાશ્વત આત્માને તે નિહાળે છે, અનુભવે છે અને કહે છે. માનવીની સ્વતંત્રતા, તેની મહત્તા અને બલ્યતા તે જુએ છે અને આપણને બતાવે છે.

Passage indeed O soul ! to Primal thought,
Not lands and seas alone, thy own clear freshness
The young maturity of brood and bloom,
To realms of budding bibles,
To reason's early paradise,
Back, back to wisdom's birth, to innocent initiations,
Again with fair creation.

...

...

કાંઈ હુકાળી દીપ્તિ કે પ્રજ્ઞાના રૂપમાં ફેરવી નાંખ;
 બીજાંમાં ન રહે—એક પાસે આવ, મને તારા હૃદયની સમીપ
 લે અને તારાં સર્વે રહસ્યોમાં—અંતરતમ રહસ્યોમાં લાગીદાર
 બનાવ, કોઈ માનવરૂપ ધારણ કરીને વ્યક્ત થા!—આ વાણી
 કોઈ પ્રાચીન સમયનો દ્રષ્ટા બોલતો હોય એમ માનીએ
 એમાં વિસંવાદ મને જણાતો નથી !

બીજા આધુનિક ગુજરાતી કવિઓમાંથી વળી કોઈ
 બીજા વાર આ લાવિ દિશાનાં સૂચક વલણો બતાવવા ઇચ્છા
 રાખું છું. એટલું જ નહિ પરંતુ અસારે ઈર્ગાંડમાં છેલ્લા મહાયુદ્ધ
 પછી સર્વે કળાઓ પેટે કવિતામાં પણ જે પડતી ભેડી છે
 તેમાં પણ છૂટાછવાયા વિરલ ઉદ્ગારો કવિના અંતરત્તમાની વૃત્તિ
 સૂચવે છે. અને આખા યે કળાક્ષેત્રમાં કાંઈક નવું કરી નાંખવાની
 નવા જ રસ્તાઓ, નવી કેડીઓ શોધવાનો આગ્રહ, નવાં જ
 રૂપો સર્જવામાં, કેવળ રૂપનાં આણ તરતો ઉપર જ નજર ફેરવવી,
 આ બધા શૂલભરેલા ખ્યાલો અને પ્રયત્નોની પાછળ પણ
 અસલ તો એ જ યૌક્તિક પ્રેરક તરવો આપણને કાર્ય કરતાં
 જણાશે. એક પ્રાણની અવચેતન ભૂમિકાને,—તેમ જીવનના
 અધઃરતરોને—તથા તેની ક્રિયાઓને કવિતામાં રજૂ કરવાની
 વૃત્તિ, એ રીતે કાવ્યક્ષેત્રને વિશુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા; બીજું,
 —કાંઈ બીજાં તરવને પ્રગટ કરવાની અસાધ ઇચ્છાનું દખાણ.

પ્રાણની અવચેતન ભુમિકાની વૃત્તિઓ, વૃત્તિબીજો,
 અંધિઓ વગેરે પોતે આકારવાળી નિશ્ચિત રૂપવાળી લાગે જ
 હોય છે—એટલે Sur-realism જેવા, ભુધિધર્મી ન સમજાય
 તેવી કવિતાને ઉપયુક્ત સિદ્ધ કરવા મથતા માર્ગો આપણે
 લેવાતા જોઈએ છીએ. શા મારે કવિતા સમજાવી જ જોઈએ ?

જેમ આવે, જે આવે, જેટલું આવે તે રજૂ કરી દેવું નહિ શા માટે ? અને એમાં જે જાતીયવૃત્તિનાં વિવિધ સ્વરૂપો, કામ-વાસનાજનિત મૂર્ખાઈઓ, વિકૃતિઓ વગેરે પ્રત્યે એક પ્રકારનો પક્ષપાત અને આકર્ષણ આપણને જણાય છે. વિષયના સંબંધમાં કવિના માનસમાં થતા ક્ષોભના સંબંધમાં, આ જમાનો બેદરકાર જેવો લાગે છે. ગમે તે વિષય લઈને તેની સામાન્યતાને રજૂ કરવામાં એને વિશિષ્ટતા-નાવીન્ય દેખાય છે !

પણ આ તો હું આડો ચાલ્યો !—એ વળી કાંઈવાર તમને અવતરણો—અદ્યતનમાં અદ્યતન અવતરણો સહિત બતાવવા ધારું છું. કાણ જાણે ક્યારે !—

*

*

આધુનિક કવિઓની કૃતિઓના નમૂનાઓ સારી રીતે જોવામાં આવ્યા છે. શ્રી અરવિંદે પણ જે વર્ષમાં તે બધા જોઈ નાખ્યા છે. અને જ્યારે ભવિષ્યમાં Future-Poetry — ‘ભાવિ કવિતા’ * છપાશે ત્યારે તેઓશ્રી એક જે નવાં પ્રકરણો આ આધુનિક યુગની કવિતાની સમાલોચના કરવા માટે અને ભાવિ સૂચન માટે ઉમેરે પણ ખરા એવો સંભવ છે.

દરમિયાન મારા વિચારોની રૂપરેખા તમને જણાવવી અનુચિત નહિ ગણાય. (૧) આધુનિક કાવ્યમાં જે વિષયની કવિતાના ક્ષેત્રની નૂતનતાનો દાવો કરવામાં આવે છે એ ખરું જોતાં વિવાદાસ્પદ છે. (૨) કાવ્યના બાહ્ય સ્વરૂપમાં નવીનતા અલગતા લાવવામાં આવી છે, એનો સ્વીકાર કરવો જ પડે. પ્રશ્ન એ છે કે એ નવીનતા પ્રતિભાજન્ય છે ખરી ?—ખીલું એ નવીનતા સૌંદર્યપોષક નીવડે છે ?—નીવડી છે ? કેવળ નવીનતા

* Future-Poetry પ્રસિદ્ધ વર્ણ ગયું છે.

કાંઈ હુકાળી દીપ્તિ કે પ્રમાણ રૂપમાં ફેરવી નાંખ;
 બીજાંમાં ન રહે—છેક પાસે આવ, મને તારા હૃદયની સમીપ
 લે અને તારાં સર્વે રહસ્યોમાં—અંતરતમ રહસ્યોમાં ભાગીદાર
 બનાવ, કોઈ માનવરૂપ ધારણ કરીને બ્યક્ત થા!—આ વાણી
 કોઈ પ્રાચીન સમયનો દ્રષ્ટા બોલતો હોય એમ માનીએ
 એમાં વિસ્તવાદ મને જણાતો નથી !

બીજા આધુનિક ગુજરાતી કવિઓમાંથી વળી કોઈ
 બીજા તાર આ ભાવિ દિશાનાં સૂચક વલણે જતાવતા ઇચ્છા
 રાખું છું. એટલું જ નહિ પરંતુ અત્યારે ઈંગ્લાંડમાં છેલ્લા મહાયુદ્ધ
 પછી સર્વે કળાઓ પેટે કવિતામાં પણ જે પડતી ખેડી છે
 તેમાં પણ છૂટાછટાયા વિરલ ઉદ્દગારો કવિના અંતરાત્માની વૃત્તિ
 સૂચવે છે. અને આખા એ કળાક્ષેત્રમાં કાંઈક નવું કરી નાંખવાની
 નવા જ રસ્તાઓ, નવી કેડીઓ શોધવાનો આગ્રહ, નવાં જ
 રૂપો સર્જવામાં, કેવળ રૂપનાં આલેષ તરતો ઉપર જ નજર ફેરવવી,
 આ બધા બૂલભરેલા ખ્યાલો અને પ્રયત્નોની પાછળ પણ
 અસહ્ય તો બે જ મૌલિક પ્રેરક તરતો આપણને કાર્ય કરતાં
 જણાશે. એક પ્રાણની અવચેતન ભૂમિકાને,—તેમ જીવનના
 અધઃસ્તરોને—તથા તેની ક્રિયાઓને કવિતામાં રજૂ કરવાની
 વૃત્તિ, એ રીતે કાવ્યક્ષેત્રને વિશુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા; બીજું,
 —કોઈ બીજાં તરવને પ્રગટ કરવાની અજ્ઞાન ઇચ્છાનું દયાણ.

પ્રાણની અચેતન ભુમિકાની વૃત્તિઓ, વૃત્તિખીળો,
 પ્રંથિઓ વગેરે પોતે આકારવાળી નિશ્ચિત રૂપવાળી ભાગ્યે જ
 હોય છે—એટલે Sur-realism જેવા, શુદ્ધિથી ન સમન્વય
 તેવી કવિતાને ઉપયુક્ત સિદ્ધ કરવા મથતા માર્ગો આપણે
 લેવાતા જોઈએ છીએ. શા માટે કવિતા સમન્વયી જ જોઈએ ?

જેમ આવે, જે આવે, જેટલું આવે તે રજૂ કરી દેવું નહિ શા માટે ? અને એમાં જે જાતીયવૃત્તિનાં વિવિધ સ્વરૂપો, કામ-વાસનાજનિત મૂર્ખાઈઓ, વિકૃતિઓ વગેરે પ્રત્યે એક પ્રકારનો પક્ષપાત અને આકર્ષણ આપણને જણાય છે. વિષયના સંબંધમાં કવિના માનસમાં થતા ક્ષોભના સંબંધમાં, આ જમાનો ખેંદરકાર જેવો લાગે છે. ગમે તે વિષય લઈને તેની સામન્યતાને રજૂ કરવામાં એને વિશિષ્ટતા-નાવીન્ય દેખાય છે !

પણ આ તો હું આડો ચાલ્યો !—એ વળી કોઈવાર તમને અવતરણો—અદ્યતનમાં અદ્યતન અવતરણો સહિત જતાવતા ધારું છું. કાણ જાણે ક્યારે !—

✱

✱

આધુનિક કવિઓની કૃતિઓના નમૂનાઓ સારી રીતે જોવામાં આવ્યા છે. શ્રી અરવિંદે પણ જે વર્ષમાં તે બધા જોઈ નાખ્યા છે. અને જ્યારે ભવિષ્યમાં Future-Poetry — ‘લાવિ કવિતા’ * છપાશે ત્યારે તેઓશ્રી એક જે નવાં પ્રકરણો આ આધુનિક યુગની કવિતાની સમાલોચના કરવા માટે અને લાવિ સૂચન માટે ઉમેરે પણ ખરા એવો સંભવ છે.

દરમિયાન મારા વિચારોની રૂપરેખા તમને જણાવવી અનુચિત નહિ ગણાય. (૧) આધુનિક કાવ્યમાં જે વિષયની કવિતાના ક્ષેત્રની-નૂતનતાનો દાવો કરવામાં આવે છે એ ખરું જોતાં વિવાદસ્પદ છે. (૨) કાવ્યના બાહ્ય સ્વરૂપમાં નવીનતા અત્યંત કાવવામાં આવી છે, એનો સ્વીકાર કરવો જ પડે. પ્રશ્ન એ છે કે એ નવીનતા પ્રતિભાજન્ય છે ખરી ?—ખીલું એ નવીનતા સૌંદર્યપોષક નીવડે છે ?—નીવડી છે ? કેવળ નવીનતા

* Future-Poetry પ્રસિદ્ધ યર્થ ગયું છે.

નવીનતાને જ કારણે-સર્જકતાનું સ્થાન, સાચી સર્જકતાનું સ્થાન, નક્ષ-સાકે ખરી ?

છતાં, એમની નિષ્ફળતાના ઉપર મદાર બાંધીને આધુનિકોને અન્યાય કરવો એ પણ જરાબર નથી, એટલે આપણે શોધવું જોઈએ કે તેઓ શેની શોધમાં છે? આ બધી અસ્પૃશ્ય પ્રવૃત્તિ કરીને ક્યું લક્ષ લેઓ વીંધવા માંગે છે, પણ વીંધી શકતા નથી-(નિઘન આપણને તો લાગે છે કે નથી વીંધી શકતા).

એ લક્ષમાં મારી નજરે પ્રથમ આવે છે મુકિત-આ મુકિતની તૃપ્તિ જન્મવાનાં અનેક કારણો છે. તેમાંનું એક તો જગતની પલટાયેલી પરિસ્થિતિ છે. આધુનિક કવિ વાંછે છે સર્વ સંસ્કૃતિને પોતાના ક્ષેત્રમાં લેવા. દેશનાં, જાતિનાં, સંસ્કૃતિનાં બંધનો તે તોડવા માંગે છે. માનવ તરીકેનો જે હક્ક વર્ષો પૂર્વે વૈદ્ય વિદ્યમેને (કવિનો) ઉચ્ચાર્યો હતો તે આજે એ સાચો કરવા માંગે છે, તેને આચારમાં ઉતારવા, કૃતિમાં રમૂ કરવા વાંછે છે. કરી શકતો નથી એટલે ખીચડો કરી મૂકે છે,-સુશ્રિયજ્ઞતા સાધી શકતો નથી, કારણ કે મનની સુશ્રિયજ્ઞતા હજી એને લાધી નથી. જ્યાંજ્યાં, જેટલે અંશે તે તેને લાગી છે ત્યાં ત્યાં એણે અસાધારણ સર્જકતા વડે સૌંદર્યસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન પણ કરી છે. આનાં ઉદાહરણો (અન્નેનાં) હું તમને કાઢી વખતે આપી શકીશ.

(૨) તે અણુમાં વિરાટ જોવા અને દેખાડવા માંગે છે;- છત્રનના અપરિચિત, અભદ્ર અને ઉપેક્ષિત ખૂણાઓ,-લાગે,

*-આને માટે જુઓ Study and approach to Savitri Ch.
III Trends in Modern English Poetry.

અવ્યયવેદનું તે દર્શન કરાવે છે તે જીવનની સમગ્રતા સિદ્ધ કરવા માટે. તે કહેવા માગે છે કે તમે બધા આદર્શોનાં સુવર્ણ સ્વપ્નાંઓ રચો છો અને જીવનમાં સ્વપ્નો લાવવા યત્ન કરો છો પણ તમે તો જીવનને જ સ્વપ્નું બનાવી રહ્યા છો. જુઓ! તો ખરા આ રહ્યા જીવનના ખૂણાઓ, વિશાળ પ્રદેશો જ્યાં તમારાં સ્વપ્નાંની ગંધે પહોંચી નથી”-ખડુ. પરંતુ એ બિચારો એટલું જ બતાવે એથી શો અર્થ સરે? અણુમાં વિરાટ તો ઘણીવાર તે નથી દર્શાવી શકતો-કારણ કે, કદાચ, તેને પોતાને વિરાટતાં દર્શન કરતાં અણુની તીવ્ર અણુતાનું સંવેદન વધારે સ્પષ્ટપણે થયેલું હશે-એટલે પછી અણું જ આલેખી રહે છે, અપરિચિતને જ ઘેરા રંગમાં રંગ કરે છે, અભદ્રને જ તે જીવનનું સર્વસ્વ હોય તેમ બતાવે છે, અને ઉપેક્ષિત વસ્તુઓને અસાધારણ યોગ્યતાવાળાં રંગે છે.

કદાચ આમ થયું શરૂઆતમાં સ્વાભાવિક ગણાવું જોઈએ.

(૩) ત્રીજું, મુશ્કેલી એને લાઇને ઝીલી થાય આધુનિક કવિ નવીનતા અને પ્રતિભા બન્નેને એ નાવીન્યમાં જ કાંઇક અપૂર્વ સર્જકના રહેલી માનવાની ભૂલ કરીને તે નાવીન્યમાંથી ઘણીવાર લપસી પડે છે. પોતાની વિનિયમ અપૂર્વતા રહેલી છે એટલું જ નહિ પરંતુ હો એમ તે માને છે ને મનાવવાનો આગ્રહ કરે ‘યુલિસિસ’,—જેમ્સ જોઈસનું.

અને આ નવીનતા પાછુ મોટે ભાગે તો કાવ્ય બહિરંગને જ સ્પર્શે છે. એને લાગે છે કે કાવ્યને અને તેનાં અસાર સુધીનાં બંધનો

આત્માને જકડી રહ્યાં છે. જો કાંઈ ઉપાયે એ બંધનો તોડી નાખવામાં આવે તો પુરાયેલું કાવ્યપંખી આકાશમાં પહોંચી જાય ! એ કાવ્યનાં બાહ્યાંગનાં બંધનો છેદે છે અને આશા રાખે છે એટલું જ નહિ પરંતુ માને છે કે કાવ્યપંખી-ના, કાવ્યગરુડ—છેક આકાશને ચંદ્રવે જમને અડકશે ! અને જુઓ ત્યારે !!—જિયારું કાવ્યપંખીકું કોકકું થઈને જમીન પર પડે છે !!

અલગત, અહીં આપણે આધુનિકોને જરા પણ જશ નહિ આપવાની કૂરતા ન આવરવી જોઈએ. એના અંતરમાં તો એ વાંછના છે કે મારે જે કાંઈ નવું કરવાનું છે, તેને મારે આ ઢાળ, આ બાહ્ય દેહ બરાબર નથી, પૂરનો નથી. પણ એને પ્રછો કે “ભાઈ, તારે જે કયવાનું છે તે તારા મનમાં વિચારપણે તું જાણે છે, મા તો પ્રેરણામાં કે પ્રેરણા વડે તેને અનુભવે છે ખરો ?” તો ઘણીવાર ઉત્તરમાં જણાશે કે “કાંઈક” કહેવાની અમૂઝણ સિવાય બીજું કાંઈ રપષ્ટ નથી હોતું. અને જે કાંઈક તે કહેવા માટે છે તે કેવળ કાંઈક જ હોય છે ! પેલું “નવીન” પેલું “મહાન” એવું અત્યાર સુધી અવ્યક્ત રહેલ કિમિયિ તો તે ભાગ્યેજ નીવડે છે.

જ્યારે તેને સમજશે કે આ પ્રયોગો આ બાહ્ય દેહના સાંધાની પુનર્ધટના અને તેમને ભાંગવાની ક્રિયા નવીન કાવ્યદેહના નિર્માણની પ્રયોગદશા જ કેવળ છે ત્યારે તે પ્રથમ પ્રેરણાની સાચી છુટ્ટીની શોધમાં લાગી જશે. ત્યારે તે કમૂઝ કરશે કે શણગારેલો અને સુંદર દેહ ભણે હોય પણ તે મૃત હોય તો શા કામનો ?

અને આ વસ્તુ કેવળ સાહિત્યમાં જ જની રહી છે એવું નથી. સમગ્ર કલાના ક્ષેત્રમાં-ચિત્રમાં, સિદ્ધમાં સર્વત્ર—એ જ

ખાંખાખોળાં, અસ્પષ્ટ લેહેંકા, અધીર ઉત્સાહ, આગ્રહી વિધાનો, નવીનતાની વિચિત્રતાઓ, બેખરેતોની પૂન, આદિ યુગને ફરીને પ્રગટાવવાની મૃગતૃણાં, સુશ્લિષ્ટતાની સગ; સંયમનો ત્યાગ, ઔચિત્યનો અનાદર, કુરૂપને સુંદર બનાવવાનો અને મનાવવાનો દુરાગ્રહ, સુરુચિના લંગને 'સ્વાતંત્ર્ય'નો હક્ક ગણવાની વૃત્તિ વગેરે આપણે જોઈએ છીએ.

આ વૃત્તિનાં તીવ્રતમ સ્વરૂપોમાં તો તે બુદ્ધિને તિલાંજલિ આપવા માગે છે ! સરરિયાન્નિઝમનો—“વાસ્તવિકતાથી પર” —થવાનો દાવો તો આપણને લગૂલગ ગાંડપણના દરવાજા સુધી લઈ જાય છે ! કવિના “સમજનય” —બુદ્ધિ વડે સમજી શકાય—એવી શા માટે હોવી જોઈએ ? સમજવાની માગણી એ જ શું કવિતાદેવીને બંધનરૂપ નથી. બધું જ સમજવા માટે નથી—ન હોવું જોઈએ. કવિમાનસનું પ્રતિબિંબ જોવા માટે તમને હિતમ તક કાબ્ય આપે છે. એ માનસમાં ક્ષણે ક્ષણે જે કાંઈ પસાર થાય તેની રજુઆતમાં ખોટું શું છે ? અને એ વ્યાપાર સમજનય નહિ તેથી કંઈ તરીકે ઓછો મટી જાય છે ? કોઈ સ્વપ્નનો અશક્યવત્ લાગતો ટુકડો, કલ્પનાનો કોઈ કુક્ષો, મગજનો કોઈ બુટ્ટો કે ફાંકો, કેવળ અસંસ્કારમયની—અનુપ્રાસ જેવી કે બીજી—કોઈ કલ્પને ગલગલિયાં કરે એવી ભાત...આ બધાં કે આમાંના કોઈ જેમ આવે તેમ સાથે ચોંટાડી દેવામાં શો બાધ ?—

બાધ તો કાંઈ નહિ...પણ...પણ—બાધ તો કવિના મગજમાં છે તેનું શું ?

વળી જીવનની — સામાજિક જીવનની — પુનર્ધર્ટનાની મીમાંસાના પ્રચાર માટે પણ આ કલાઓનો સાધનો તરીકે ઉપયોગ થતો જોવામાં આવે છે. જ્યાંસુધી સાચી

સાચકતાના ચિરસ્થાપી નિયમોનું પાલન કરવામાં આવે છે અને સાથે સાથે પ્રચાર પણ કરવામાં આવે છે ત્યાં સુધી તો કોઇને કોઇ જ કહેવાનું હોય નહિ. અથવા તો “પ્રચાર જ કરીએ છીએ” “કલા સર્જન નહિ” એમ ખુદખુદ કરીને કાર્ય કરનારનો પણ કોઇ વાંક નહિ કાઢે. વાંધો ત્યાં આવે છે જ્યારે એવા પ્રચારિયા લેખકો ઉત્તમોત્તમ સર્જકો હોવાનો દાવો કરે છે અને બહુમતીના જોરે સંસ્કારના ક્ષેત્રમાં પણ પોતાનાં દટવાંને અરજીથી ઘોડા તરીકે પંકાવે છે અને અંકાવે છે. અને એથી પણ વધારે વાંધો તો જ્યારે કોઇ રાજ્ય-અધારણ કે બળવાન રાજકીય પક્ષ “ઉત્તમ” અને “કનિષ્ઠ” એવી છાપો પોતાની મરજી પ્રમાણે, મીમાંસા પ્રમાણે, પક્ષના કાર્યક્રમની દૃષ્ટિએ-કે સર્જકતા સિવાય બીજી કોઇ પણ દૃષ્ટિએ મારવા માંડે છે ત્યારે ઝોઢે છે! ત્યારે આપણને એમ પણ થઈ આવે ક્ષણભર કે શરીરનું જીવન ટકાવવા માટે રોટલો આપનાર આ વ્યવસ્થા એના સ્થળ કાર્યના બદલામાં માનવની માનસિક સ્વતંત્રતા જ હંમેશાંને માટે લઈ લેવા માગે છે કે શું? તમને રોટલો, ભૂગડાં અને ઘર;-કામ, રોજ અને આરામ વગેરે વગેરે આપીશું પણ અમે કહીએ તે પ્રમાણે વિચાર કરતા થઈ જાઓ. જો બીજા વિચારો કર્યા તો તમે સલામત નથી!!

છતાં બાવિ કાલ્પસર્જન વિષે આપણે નિરાશ થવાનું કારણ નથી એમ મને લાગે છે. આ બધા ઉધામાની પાછળ તેમને પ્રેરી રહેલી વસ્તુ સાચો છે એ તો આપણે જોઈએ. ઉપરાંત, યુરોપની સંસ્કૃતિના આ પ્રવલ્નો અને પ્રયોગો તેની રૂક્ષાંતિની દસામાં થયેલા હોય એ ખતરા જોય છે. પરંતુ જગતની બીજી સંસ્કૃતિઓ, અથવા તો પશ્ચિમની અસર નીચે આવેલી સંસ્કૃતિઓમાંની કોઈ એ પ્રવલ્નોમાં

વધારે સફળતા નહિ મેળવે એમ માની લેવાને કાંઈ કારણ નથી. જગતની પુનર્ધર્ટના કરવા તરફ બળપૂર્વક કાર્ય કરી રહેલી શક્તિઓમાં જેમ સામાજિક અને આર્થિક સુવ્યવસ્થા, ન્ય.થી વ્યવસ્થા કરવા તરફ ઝોક છે તેમ અંતરની બાબતમાં પણ વધુ ઉચ્ચ સ્તરે તરફ જવા પ્રત્યે પણ દૃષ્ટાણુ છે. માનવ મુક્તિ વાંછે છે તે કેવળ રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક અર્થમાં જ કે ક્ષેત્રમાં જ નહિ પરંતુ ચેતનાના ક્ષેત્રમાં પણ, અને આધ્યાત્મિક અર્થમાં.

એટલે એના કળા સર્જનનાં ક્ષેત્રોમાં અત્યારે બલે આ બાલ્ય વલણો અને વૃત્તિઓ પ્રેરકબળો તરીકે અપૂર્ણ સફળતા સાધે, આખરે તો તેની પ્રેરણા કોઈ ઊર્ધ્વલોકમાંથી આવવાની છે. એટલું તો નક્કી—પછી તે પરિણામ માનવ ઊર્ધ્વલોકમાં આરોહણ કરવાને કે તે ઊર્ધ્વલોક માનવચેતનામાં અવરોહણ કરશે તેને પરિણામે આવે.

સંવાદની, સૌંદર્યમય છંદનાં સ્વરૂપોની, જનની—કોઈ દિવ્ય સૌંદર્યની ભૂમિકા—ઊર્ધ્વમાં છે. માનવ અહીં તેનું પ્રતિબિંબ પામે છે, યા તો તેની કોઈ અપૂર્ણ કે તૂટક સૂરાવલિનું શ્રવણ કરે છે,—ભાગ્યે જ તે આદ્યંતપૂર્ણ સર્જન એ લોકમાંથી અહીં ઉતારી શકે છે. પરંતુ એવો સમય આવશે જરૂર જ્યારે એના કલાસર્જનમાં, તેની અણુની કે અક્ષરની અભિવ્યક્તિમાં પણ એ ઊર્ધ્વ, સંવાદમય લોકની સુવાસ જ કેવળ નહિ પરંતુ સમર્થ પ્રેરણા, અને સર્જક શક્તિ પણ હશે અને એ સર્જન આપણા અભ્યારના અપૂર્ણ પ્રયત્નો વડે શક્ય બનશે, એવી પણ આશા રાખવી વધારે પડતી નથી.

[આ પત્ર પરની શ્રી. બલવંતરાય ક. ઠાકોરની નોંધ તથા અનુસંધાનનો શ્રી અંબાલાલ પુરાણીનો પત્ર આપતા અંક.]

મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ - 'કાન્ત' [૧૮૬૭-૧૯૨૩]

સુખ્ય કૃતિ :- પૂર્વાધાપ.

સંખ્યાના પ્રમાણમાં તો તદ્દન અલ્પ પણ ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ તો અનેકગણા સમૃદ્ધ કાવ્યો આપી જનાર કવિ કાન્તજી શુભરાત્રી કાવ્ય-સાહિત્યમાં હરહંમેશાં 'માટે' નિશ્ચિત રથાન છે. એમણે નાટકો લખ્યાં, સંચોટ અને રસપ્રદ સંવાદો અને રસજતાં યત્રો લખ્યા, છવનચરિત્ર પણ લખ્યું અને ભાષાંતરો પણ કર્યાં. પણ કવિતાએ જ કાન્તને જરા અપાન્યો અને એમાંથી એમનો કવિયશ સવિશેષ તો નિર્ભર છે એમનાં ખંડકાવ્યો પર જ.

ખંડકાવ્યો પણ આમ તો માત્ર સાતેક જ છે. અને એ પણ સમજી શકાય એવું છે કે જ્યાં જ ખંડકાવ્યો એકસરખાં એજ ન હોઈ શકે, પણ એમાંના ત્રણ ખંડકાવ્યો 'વસંતવિજય' 'ચક્રવાકમિથુન' અને 'દેવધાની' તો નિર્વિવાદ રીતે એજ જ છે. એમનાં બાકીનાં ખંડકાવ્યોમાં કલાની દૃષ્ટિએ કાંઈકે કાંઈકે ઊણપ વરતાયા વિના નથી રહેતી પ્રકૃતિને પદ્માદ્ભૂમિકામાં રાખી કક્ષાત્મક રીતે નિરૂપાયેલું કથા વસ્તુ એ એમના ખંડકાવ્યોનો ટેહ છે, તો એ દ્વારા પ્રકટ થતી સુખ્યત્વે પ્રણય-વૈષમ્યની એમની ભાવના એ એમના ખંડકાવ્યોનો પ્રાણ છે. ભાવને અનુકૂળ અને અનુકૂળ છંદોનો ઉપયોગ અને એ દ્વારા પ્રાપ્ત થતું છંદ-વૈવિધ્ય એમની આંતરસૂત્રને સાર્થકતા અર્પે છે. સંસ્કૃતની પચેસી અસરના પરિણામે એમના પદ્યમાં એક પ્રકારની તાજગી, દીપ્તિ અને પરિપક્વતા જણાય છે. એટલે જ કદાચ એમની પાસે વિનાની કાવ્ય-પંકિતએ આટલી જાંબી મુરેખ અને સફાઈદાર છે. એમાં નરી સરળતા નથી તો એમાં વાણીનો આઠ'જરે નથી, એમનાં કાવ્યો વાંચતાં સતત એક લાગણી એ થયા કરે કે જાણે જ્યાં જ અનિવાર્ય અને કાવ્યને અનેક રીતે ઉપકારક સારાં વસ્તુનાં યોગ્ય પ્રમાણમાં મિશ્રણ થયું છે. અને ખૂબ જ સમુચિત રીતે કાવ્યકલાનો પિંડ ખંધાયો છે. આત્મવશી પ્રણયકાવ્યોમાં પણ એમની કલમ ઊર્મિભરતામાં સરી નથી પડતી પરંતુ અસાધારણ સંયમ વડે હપ્તીકતનું નિવેદન એ ખૂબ જ ચોટદાર રીતે કરી શકે છે. આસાનીથી કુદરત ચિત્રકારની પીંછીનું સ્વરૂપ ધારણ કરતી

એમની કલમ માત્ર આબેહૂબ ચિત્રો જોતજોતામાં ખડાં કરી શકે છે એટલું જ નહીં પણ રાજદાનો કુશળતા પૂર્વક ઉપયોગ અને એતું સંયોજન કરી એ આપોઆપ લાવને ઉચિત એવો નાદ પણ પ્રકટાવી શકે છે. માધુર્યમય પદ્ય અને એ પદ્યદેહના આકારસૌષ્ઠ્યમાં થયેલી કવિતાના પ્રાણની પ્રતિષ્ઠા-અને રંગેરંગમાં વહેતું કવિની પ્રતિભાને જેમ આપે એવું કાવ્યમય ચિંતન;—આં બધાં તરવાને હીથે જ કાન્તની કવિતા ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન ભોગવે છે. પ્રાસની ચીવટ અને છંદોની શુદ્ધિ પણ ધ્યાન એવું છે. મરાઠીમાંથી ‘અંબની’ વૃત્તને લાવવાનું માન કાન્તને જ ફાળે લય છે;—અન્ય કાવ્યપ્રકારમાં સફળ થતી એમની કલમને ગીતનો પ્રકાર ફાવતો નથી એમ લાગે છે; અને એટલે જ કદાચ આપણને એમની કનેથી ઉત્તમ ગીતો નથી પ્રાપ્ત થયાં.

રમણલાલ તથા પ્રો. ઠાકોર વગેરેની મૈત્રી, એમની પ્રથમ પત્ની સો. નર્મદાનું અવસાન તથા એમણે કરેલો દિપ્તિસ્તી ધર્મનો સ્વીકાર અને ત્યાગ—આ બધી એમના જીવનની અનેક ઘટનાઓમાંની મહત્વની ઘટનાઓ છે. એમણે દિપ્તિસ્તી ધર્મ ગ્રહણ તો કર્યો પણ એ કરતાં પહેલાં અને કર્યા પછી એમના સુકુમાર ચિત્તતંત્રમાં દારૂનું મંથન ભમેલું.

એ સમયના અનેક અન્ય કવિઓની જેમ એમના પર પણ દલપતશૈલીની અસર પડી હતી પણ સદ્દલાગ્યે કાન્ત તો એમાંથી વહેલા છૂટી ગયાં, એટલું જ નહિ પણ એમણે તો પોતાની સ્વતંત્ર અને સફળ શૈલીની ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં આગવી અને અપૂર્વ છાપ ઉપસાવી. એાછાં પણ ઉત્તમ કાવ્યો આપનાર મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટમાં કવિ, કલાકાર અને કસબીનો સુલગ, સુખદ અને વિરલ સંગમ થયો છે. કવિને છાલે એવું સુકુમાર અને સંવેદનશીલ એમનું હૃદય જેને પરિણામે તીવ્ર અને ચોટદાર ઊર્મિપ્રણિત અસ્થિવ્યક્તિવાળાં કાવ્યો પ્રાપ્ત થયાં છે. કલાકારને છાલે એવી એમની કને દષ્ટિ, વિવેક અને સંયમ છે, અને એમનો તો કસબ પણ એવો છે કે એમની કાવ્યકૃતિ પ્રત્યે કયાંય આંગળી ચીંધવા લેવું નથી.

— સુરેશ દલાલ

પરિશીલન :—

તમારી પાસે તો કુચુમ સરખો કાંત મળ્યો !

ધીમે ધીમે છટાથી કુચુમરજી કંઈ ઢોલતો વાયું વાય,
 ચોપાસે વસ્ત્રોથી પરિભ્રમ પ્રસરે, નેત્રને તુલિત થાય;
 બેસીને કોણે ભણે કયલિં પરભૂતિના જ્ઞાન સ્વર્ગીય જાય,
 ખાળી નાખે હજારો રસિક હૃદયને વૃત્તિથી દાબ ભય !

પ્રણયની પજુ તુલિત થતી નથી;
 પ્રણયની અભિલાષ જતી નથી;
 સમયનું લવ જ્ઞાન રહે નહીં;
 અવધિ અંકુશ રનેહ સહે નહીં !

આ એકથે પ્રણયમુખની, હાય ! આશા જ કેવી !

આકાશે એની એ તારા;
 એની એ જ્યોત્સ્નાની પારા;
 તરુણ નિતા એની એ દારા—
 ક્યાં છે એની એ ?

જલધિજલદલ ઉપર દામિની દમકતી
 યામિની જ્યોત્સર માર્હિ સરતી;
 કામિની કોકિલા, કેલિ કૂચન કરે;
 સાગરે ભાસતી મધ્ય ભરતી;
 પિતા ! સપ્તિ સારી સમુદ્ગતાસ ખરતી !

પ્રાણો આપણાનો ત્યારે યોગ થયો,
 અંગેઅંગનો ઉત્તમ ભોગ થયો;
 અને આખર આમ વિયોગ થયો !
 મને સાંભરે આપણી રાત, સખી !

મુંદર રંગ માટે

એશિયનની બનાવટો

- મફદો
- બેલતેલ
- ધનેમલ
- પોરનીશ
- ડીસ્ટેમ્પર

બનાવનારાઓ :

એશિયન ઓઇલ એન્ડ પેઇન્ટ કં. (ઇન્ડીયા)
પ્રાઇવેટ લિમિટેડ

લાસ વેન્ગર્સ, ૧લે માળે, દલાલ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૧.

તાર : રેડલેડ

ફોન : ૨૫૫૬૭૧

ધિ રજીસ્ટ્રેશન ઓફ ન્યુઝ પેપર્સ (સિન્ટ્રલ)

ફેસ ૧૯૫૬ અન્વયે

કવિસોક પત્ર અંગેની માહિતી

ફોર્મ નં. ૪.

(જુઓ ફેસ નં. ૮)

૧ પ્રકાશન સ્થળ : ૩૮૦, ગિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨.

૨ તેના પ્રકાશનની સામયિકતા : દૈનિક

૩ મુદ્રકનું નામ : સુરેશ દલાલ

રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય

સરનામું : ૩૮૦, ગિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨.

૪ પ્રકાશકનું નામ

રાષ્ટ્રીયતા

ઉપર મુજબ

સરનામું

૫ તંત્રીનું નામ : સુરેશ દલાલ, રાજેન્દ્ર શાહ, જયભાઈ શાહ.

રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય

સરનામું : ૩૮૦, ગિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨.

૬ જે વ્યક્તિઓ અખબારના

માસિક હોય અથવા કુલ

થાપણના એક ટકાથી વધારે

થાપણ રોકનારા બાગીદારો

અથવા રોરહોલ્ડરોનાં નામ

તથા સરનામાં.

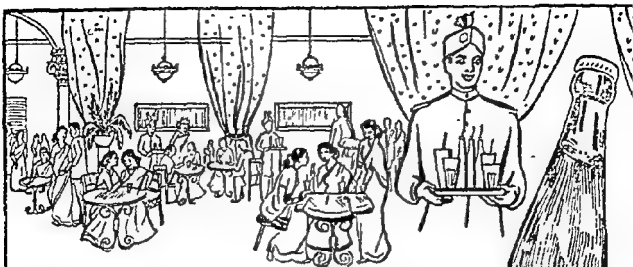
કવિસોક

હું સુરેશ દલાલ આથી જાહેર કરું છું કે ઉપર
આપેલી વિગતો મારી વધુમાં વધુ જાણ અને માન્યતા મુજબ
સાચી છે.

સહી : સુરેશ દલાલ

તા. ૨૭-૨-૫૬

પ્રકાશક

લક્ષ સમારંભ કિંવા પાર્ટી પ્રસંગીં
દેખ્યાલાયક મધુર પેય, હેં સર્વાના
સમાધાનકારક આહે...

"ઓરંજો"

Seal of Quality ...

કવિલોકનું પ્રથમ પ્રકાશન

શ્રુતિ

લે. રાજેન્દ્ર શાહ

ધ્વનિ અને આંદોલનનો અનુગામી

અભિનવ કાવ્યસંગ્રહ.

‘વિકસની આધુનિક ગુજરાતી કવિતાની પ્રયોગશીલતાની
અને નવીન સંવેદનાભિન્યક્તિની ભાત એમાં ઝીઠે છે.’

પ્રા. અનંતરાય રાયળ.

કપુરાકર

સિદ્ધક્ષા

કેવી , આહો ચેતનની સિદ્ધક્ષા
પ્રત્યક્ષ જેનો નીરખું અનુક્રમ !
આ ખોરડે મંડન - મગ્ન - યુગ્મ
પ્રસન્ન હૈયે શું કરે પરિશ્રમ !
સળી : સળીના ખિસતંતુઓ ને
રૂ ચીંથરાતું રચી વજ્રખંધ,
આ નીડનું પદ સુરેખ ખીલવી
પૂરી રહ્યાં સ્વપ્ન તણી સુગંધ !

અમે ય જે સ્વપ્નમહીં નિમગ્ન
હતાંઃ ગૂંથી એ ગ્રલણું રહી'તી,
આકાર દેતી નવદો ક્ષણેક્ષણ
અદીઠને — રે પણ સ્વપ્ન ભગ્ન !
ઉત્પત્તિ સીધી લયમાં સરી ગઇ...
પુનઃ સિદ્ધક્ષા અવ હ્યાં શરૂ થઇ !

પ્રજ્ઞરામ

ચરિત્રેતિ

મને નથી થયું વર્ષ :
જન્મ્યો છું બસ એનો અંતરે અપાર હર્ષ !
પૃથિવીની પ્રદક્ષિણા કરવાની મારે;

એક ડગલું ચાંદ્ર જી સરવાનું ભારે !

માંડ માંડ પગ લાંબો કરું, ભાર મૂકું, ત્યાં તો
પૃથિવીમાતાને થાય સાષ્ટાંગ જ નમસ્કાર,
વાર વાર !

આશ્ચર્ય ઘણું ચ મને :

ચારે બાજુ કેટલાં ચ આલ્યાં જાય !
કોઈના ચ લથડે ન જરી પાય !
અકુંઠિત ગતિ આવી મારીયેય ક્યારે બને !

ચાલવાને ઊગ્યાં ચરણને બસ ચાલવું છે :
દિવસે સૂરજતેજે,
રાત્રે ચંદ્ર-તારાહેજે
મહાલવું છે.

ચાલી તો શકાય બસ ધરા પરે અહીં
— નલપથે ચાલી તે શકાય કયહીં ?
સુંવાળા એ સુ-વિશાળ પથો પરે
સ્કેર્ધર્ટીંગ થાય ખરે !

કાનમાં અવાજ આવે રાતદિન, દિનરાત,
'ચૈવેતિ ચૈવેતિ..'

ઉર મારું રાચે,
મન નાચે,
ચલો, ચલો લાઈ,
નીકળી જઈએ ક્યાંય.....

ચિન્તા મને મોટી એક :

પૃથિવી આ ઘણી મોટી

— વાત રખે ઠરે જોડી !

— નાની તો હશે ન છેક !

પૃથિવી જો ખરેખર મોટી હોય,

તો તો પછી મારે ખીન્નું શું જોય ?

આલ્યા કરું ખસં દિનરાત, રાતદિન ખસ

આલ્યા કરું, આલ્યા કરું;

પદેપદ, પળેપળ, અનન્તમાં મ્હાલ્યા કરું, મ્હાલ્યા કરું ?

‘તુષાર’

પ્રભાતતણે પહોર

ખીલ્યું પ્રભાત અવ નિર્મળ ચિત્ત જેવું

ને ચેતના મરડી આળસ જાગતી આ.

હું નીકળું ઘરબહાર, ત્યજું શહેર.

મેદાન આ — તૃષ્ણતુષારથી સ્ફૂર્તિવંત.

ત્યાં ધૂંધળાં સહુ મકાન, દીસંત સુખ.

ધીમે હવે બધુંય તેજથી દશ્યમાન.

જાણે લૂછયે મલિન ધૂળ હીરા પરથી

આભા રહે પ્રગટતી અતિ સ્વચ્છ તેમ.

હાં જાગતું હૃદય, ઉપર આભ નીલ,

નીલોત્પલે ગગનના મૃદુઆલ સૂર્ય

કો' ણિહુ ઝાકળનું હોય સુરમ્ય જાણે!
 હ્યાં અંતરે પરમ ચેતન સર્વ સોહે.
 હું વિશ્વમાં લઘુક કો' પરમાણું જેવો,
 તેથે રહું અહીં અગી શુચિ, સર્વ તેજે.

જ્યંત પારેખ

દિનાન્તે

એકાન્ત

શય્યા

મૃદુકંપ હૈયાં.

પ્રકાશ.... ....

તારાં દગની ઉષા

ને

અંગાંગ સોહાવતી સ્વર્ણિમા આ

પ્રકૃદલ મારા ઉરપન્નને કરે.

એકાન્ત

શય્યા

મૃદુકંપ હૈયાં.

અંધાર.... ....

સર્વાંગ લસંત તારે

લાવણ્યની મહેક

રહસ્ય જેનું

ઉકેલતા રે' અવ હસ્ત મારા
સંસ્પર્શ માત્રે.

લાવણ્યની કેવલ મહેક
મહેક.... ....

મંગેશ પાડગાંવકર

ભૂલી શકું નહીં

ભૂલી શકું નહીં હું તો
રક્ત ઉછાળને બાથ
દષ્ટિ થઈ પાંખ પાંખ....

ભૂલી શકું નહીં હું તો
પ્રાણુભરતી નો સાદ
વમળે વચન - વાત....

ભૂલી શકું નહીં હું તો
અંધ રૂબકીને વેગ
ક્ષણે થતું વ્યોમ ગેબ....

ભૂલી શકું નહીં હું તો
નસે નસે અંજાવાત
ઓશીકાની તળે હાથ....

ભૂલી શકું નહીં હું તો
પાય જેઝી રહે પાપ
થતો હું જ મારો શાપ...

મરાઠી પરથી અનુવાદ : સુરેશ દલાલ

કવિતાનું મંત્રરૂપ અંબાલાલ પુરાણી

(ગયા અંકમાં છપાયેલા લેખ પર સ્વ. બલવંતરાય ક. ઠાકોરની નોંધ તથા એના અનુસંધાનનો શ્રી અંબાલાલ પુરાણીનો આ સામયિકના તૃતીય પરનો પત્ર)

બુદ્ધિથી પર એવી ઊર્ધ્વમનની ભૂમિકામાંથી મંત્ર ઉદ્ભવે છે (=અવતરે છે.) Its the poetic expression of the deepest spiritual reality' 'possible only when the 3 highest intensities of poetic speech meet. rhythmic movement verbal mastery and thought substance, and vision of highest Truth.' જે સત્ય તે વર્ણે છે તેનો સાક્ષાત્કાર સાધકને કરાવવાની શક્તિ પણ તે ધરાવે છે.

Vision સાથે અં soul શબ્દ વાપરે છે.

‘વદેમાતરમ્’ મંત્ર લાખો હિંદીઓને માતાના સાક્ષાત્કાર દ્વારા જાગ્રત કર્યાં. (Slogan, proverb, muktaka, મંત્ર વચ્ચે ફેર ખરે? શો?)

‘Workers of the world unite’ એ Marxનો મંત્ર!

‘બુદ્ધિ’થી પર એતનોત્થ પ્રાણના વિપુલ સંચારે રચાતી કવિતામાં મંત્ર નહીં એવી પણ પુષ્કળ હોય. તે હ્રુદમાં બૃહત, અણુમાં વિરાટ, વિરલમાં સામાન્ય, સામાન્યમાં સુંદર, સ્થૂલમાં સૂક્ષ્મ વગેરે દેખાડવાનો કવિતાધર્મ સારી રીતે બજાવે.

Whitman માં રૂપની કદર ઓછી તથાપિ આવું પુષ્કળ. તે માનવીના શાશ્વત આત્માને તથા વિરાટ વિકાસને તેની

સ્વતંત્રતા મહત્તા લક્ષ્યતાને જુવે છે. કેટલાક ફકરા, સુંદરમ્ના
છંદોમદ્ધ (ધણુખરું મિશ્રગતિ) સાથે ટાંક્યા છે.

Romantic obscurity repetitions diffused light more hazy than clear અં.પુ. ઉમેરે છે.
વાંચતાં હિપનિયદની પંક્તિ પર પંક્તિ સાંભરી આવે છે.

‘રૂપનિરપૂઢ લગભગ ગામઠી ખેલીમાં લખનાર’ (એના
શબ્દ છે ‘માપા’)

J. A. Chadwickની કૃતિ, Unicorn Uncreated ટાંકે છે. (Whirling words & boundless aspiration સાદશટે કરેલો (નિર્ધોષ) -સુંદરમ્નો તરજુમો પણ.

એની જ The Errant Life ટાંકી છે. સાનુવાદ

‘સહુધનાં અંતરમાં સદશ આદોલનો ડોલતાં કરવાની
શક્તિ, તો તમામ કવિતામાં હોવી જોઈએ: મંત્રનું આ
નિરુપણ બૂલ ભરેલું. માત્ર આદોલન નહીં, તે સત્પ્રદક્ષ
તે સાક્ષાત્કાર પણ કવિતા હિપજવે તે પરથી આ તો અદ્ભુત
મંત્ર એમ તેની પ્રશસ્તિ ગાવી એ પણ બૂલ છે.

એનાં મૂળ કવિતાથી જુદાં કહપવાં (જિડો આત્મા,
પર અને જીવન મનોભૂ) એની જરૂર નથી.

ઐહિકને ‘ભોગવિલાસ’ નામે ‘ક્ષણિકતા’ કારણે
‘અચરિતાયેતા’ માટે નિંદ્યું વગેરે એ શુદ્ધોનાં આનુષંગી
પરિચામ-ભૂલપરંપરા.

વિગ્રહોત્તર ઈંગ્રેજી કવિતા અને કવિઓનાં કેટલાંક
વલણો જેવાં કે surrealismને પોતાની દૃષ્ટિને અનુકૂલ રીતે
સમજાવવા મૂલવવા પણ લેખક મથ્યો છે.

નવીનતા છે પણ તેથી શું? એ સુંદરતામૂલક કે
પોષક છે ખરી? માત્ર નવીનતાને સર્જક કૌણ ગંભીર?

કલાઓના તમામ પ્રદેશમાં અત્યારે તો ‘ખાંખાંખોળાં’
અને કંઈક કશાક પેલાં-પેલાં માટે બાથોડિયાં જ દેખાય છે.

સામાજિક જીવનની પુનર્ઘટનાના પ્રયત્નો પણ અત્યારે
તો પ્રધાનપણે આવા જ જણાય છે.

રાજસત્તા જીવનના નિમ્ન પ્રદેશોમાં વ્યવસ્થા બને
સૌને રોટલો વસ્ત્ર અને છાપરું તો આપી શકે પણ બદલામાં
માણસનું વિચારસ્વાતંત્ર્ય એની માણસાઈ જ તેની ભાવિ
ઉન્નતિની શક્યતા જ મચડી મારે તેનું શું!

પરંતુ આ ગર્જરતા અને આ ઉધામાઓ અને આ
મૃગતૃષ્ણાની પાછળ ગ્રેરક વસ્તુ છે શી તે તેઓ નથી
જાણતા, અમે જાણીએ છ, અમે તેની શક્તિ પણ અઘાગ
જાણીએ છ અને અનુભવિએ છ માટે જ અમે આવી
ધોરણિધોર પડતીમાં પણ આશાવાદી શ્રદ્ધાળુ અને માનવી
રહ્યા છીએ અને ત્હમેય તેવા થશો જ થશો એવી ખાતરી
ત્હમને દષ્ટ શકીએ છ. ધીરજ રાખો.

સૌથી ઊંડો આત્મા: શુદ્ધિથી પર જીર્ણમનોભૂ: આવે
છે જ મંત્ર આપતી તીવ્ર પ્રવૃત્તિએ. સાદી કવિતાય આપતી
પ્રવૃત્તિ સામાન્ય પ્રવૃત્તિઓ(ચિત્તંત્રની)માં ભળે ત્યારે
અને તેટલી: આ સિવાય આ વિષયમાં કશું જ નથી અને
ઉપલાં બે અસ્તિત્વ માત્ર શ્રદ્ધાળુને માની લેવાયલાં છે.

૧૯-૪-૪૮

પ્રિય ભાઈ ...

૨૧. બ.ક.હા. અભારે એમણે નોંધમાં રજૂ કરેલા વિચારોની વિસ્તાર પૂર્વક સમજૂતી આપવાને હાજર નથી એ પરિસ્થિતિની અનિવાર્ય અપૂર્ણતા સ્વીકારીને હું આ સ્પષ્ટીકરણ લખું છું.

પ્રથમ તો બ.ક.હા. 'વિચાર-પ્રધાન' કવિતા જ કવિતાઓમાં 'દ્વિજ' પંક્તિની એમ માનનારા રહ્યા.

અમે તો માનસિક ચેતના અને એની બધી ક્રિયાઓની મર્યાદાઓ જાણનારા અને મનથી જીર્ણમાં રહેલ ચેતનાની શક્યતાઓનું પ્રયોગાત્મક અનુશીલન કરનારા રહ્યા.

એટલે અમારો બેનો પાટો ભાગ્યે જોસે.

તેમાં એમણે મારા લેખની દલીલોના ઉત્તર નથી આપ્યા. ફક્ત મારા મુદ્દાઓમાંના એકમે પોતાની રીતે રજૂ કરીને એ તો 'શ્રદ્ધાને જો સ્વીકારેલા છે' એવું કેવળ વિધાન કર્યું છે. મતલબ કે દલીલો તો એમણે મારી જોઈ નથી અને પોતાની આપી નથી.

મુદ્દાઓ રજૂ કર્યા છે તેમાં પણ જે જ એમને શ્રદ્ધાને જો સ્વીકારાયેલા જણાયા છે. બાકીના વિષે એમણે મૌન જ સેવ્યું છે.

બધા મંત્રો કવિતા નથી હોતા—પરંતુ કવિતા મંત્રતા સ્વરૂપમાં પ્રકટ થઈ શકે છે.

એ બાબત 'એનાં મૂળ કવિતાથી જુદાં કદપર્યાં'— એમ બ.ક.હા. લખે છે. પણ એ જ પ્રશ્ન છે ને! કવિતાનાં મૂળ ક્યાં છે? કવિતાનાં મૂળ એક જ ચેતના જોમમાં છે?

કે તમે હિંમતપૂર્વક કહી શકો છો : ‘ગિંડો આત્મા, ગિધ્વં મનોભૂ’ એની જરૂર નથી !!

કોઈ પણ નવી દૃષ્ટિનો અસ્વીકાર કરનારી આ મનોદશા મને તો લાગે છે. એમણે દલીલ નથી આપી, કેવળ વિધાન કયું છે.

કવિતાનાં મૂળ કવિની ચેતનામાં—એટલે માણસની ચેતનામાં છે.

માણસની ચેતના અર્થાત્ એનો પ્રાણ, આવેગો, વાસનાઓ, ઊર્મિ, સ્વપ્નો, કલ્પના, વિચાર, આદર્શો—વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ જીવનના, જીવનની અનુભૂતિ—અનેક દિશામાનવાળી વસ્તુ છે. માનવચેતના ચડતી ઉતરતી અનેક શિખરમાલામાં ગતિ કરનારી વસ્તુ છે. તે અધમમાં અધમ—ધોર—નર્કમાં ઊતરી જઈ શકે છે, જીવનના ઘોંઘાટલયાં જ્વલનમાં વિચરતી હોય છે, પોતાના આવાસની અગાસીમાંથી બહાર દૃષ્ટિ કરતી હોય છે, ભૂતકાળને જીવતો કરીને તેમાં, યા તો વર્તમાનને પોતાના પ્રકાશથી રસીને તેમાં તે જીવી શકે છે, તે ભાવિને કલ્પે છે અને સર્જી શકે છે.

આ બધી પ્રવૃત્તિમાં એનું મુખ્ય લક્ષ સૌંદર્ય અને આનંદ હોય છે,—અર્થાત્ આનંદપ્રેરિત સૌંદર્યસર્જન.

બ.ક.ઠા. કહે છે તેમ ‘ઐહિકને ભોગવિલાસ’ કે ‘ક્ષણિકતા’ કહીને મેં તેની નિંદા કરી જ નથી. એમના જેવા વિચક્ષણ પુરુષ આવી મોટી ભૂલ શી રીતે કરી શક્યા તે હું સમજી શકતો નથી. (કારણ કે ઐહિક મુખ્ય વગેરેનો ઉલ્લેખ તો અમલકિરણની Errant Life ના વિવરણમાં આવે છે, સ્વતંત્ર મારા વિચાર તરીકે નહિ.)

વળી કવિતાનું કવિતા તરીકેનું મૂલ્ય એના મૂળથી સ્વતંત્ર છે. ચડતી ઊતરતી ચેતનાની શ્રેણી સ્વીકારતાં અને પ્રત્યેકમાંથી કવિતાસર્જન શક્ય છે એમ સ્વીકારતાં પણ પ્રત્યેક ભૂમિકાની કવિતા 'ઉત્તમ' કવિતા હોઈ શકે છે. શ્રેષ્ઠ ભૂમિકામાંથી ઉદ્ભવેલી કવિતા કવિતા તરીકે ઉત્તમ ન હોય તો તે નિમ્ન ભૂમિકાની ઉત્તમ કવિતાથી ઊતરતી હોઈ શકે છે.

વળી બ.ક.હા.એ ક્રાંતદર્શનની શક્તિ અને સાક્ષાત્કાર એ બેની વચ્ચે ગોટાળો કર્યો છે.

શ્રી અરવિંદે બંકિમચંદ્રને 'ઋષિ' કહ્યા છે તે એમનો લેખ વાંચવા જોવો છે ('Rishi Bankimchandra'). ઋષિની વિશિષ્ટ શક્તિ 'ક્રાંતદર્શન' છે. જગત ઉપર જે સત્ય આવી રહેલું હોય, જે સત્ય જગતમાં સક્રિય બનવાનું હોય તેનું અનેક વર્ષો પૂર્વે દર્શન કરે તે ઋષિ. ઋષિ પોતાના સમયને ધર્મ-યુગધર્મ-આપે છે, ઋષિ મનવજાતિને ભાવિમાં પ્રકટ થનાર સત્યનું દર્શન કરીને કરાવે છે અને એ સત્યને જીવનમાં જિતારવાનો માર્ગ—પોતાના જમાનાનો ધર્મ—તે બતાવે છે. ઋષિ સંસાર સાથે જોડાયેલો હોય છે. ઋષિ સત્યને અને તેના સક્રિય સ્વરૂપને શુદ્ધે છે અને વાકમય દેહમાં તેને વ્યક્ત કરે છે.

મંત્રમાં સાક્ષાત્કાર કરાવવાની શક્તિ હોય છે એવું વિધાન પણ બ.ક.હા.એ કર્યું છે એમાં પણ અધિકાર તો અધ્યાદાર રહેલો જ છે. એમ તો મંત્રો સુવિદિત—સુપ્રકાશિત અને મુદ્રિત પણ—છે. વાંચનારાઓને સાક્ષાત્કાર કરાવવાની શક્તિ એ મંત્રોમાં છે એવું નથી. 'તત્ત્વમસિ'

વાંચનાર કે બોલનારને એના સત્યનો સાક્ષાત્કાર થાય જ એવું નથી.

મંત્રની શક્તિ માનસિક ચેતનાથી ઉપરની ભૂમિકામાં જે સત્ય છે તેનું દર્શન અધિકારીને કરાવી શકે. સામાન્ય માનવને તે જ સત્યનું દર્શન તેની ભૂમિકા અનુસાર કરાવે કારણ કે, મનથી ઉપરની ભૂમિકાનું સત્ય મનથી નીચેની ભૂમિકાઓમાં પણ સત્ય જ રહે છે—ફક્ત એનું સ્વરૂપ જૂદું દેખાય છે. ટૂંકામાં, મંત્ર સૌને અસર કરે પણ સરખા પ્રમાણમાં નહિ.

મંત્ર અને slogan તથા proverb વચ્ચેનો ભેદ બ.ક.કા. જેવા પણ ન જોઈ શકે તો ખીજાઓ પાસેથી શી આશા રાખવી ?

Slogan પ્રચારિયા બોલ કે પ્રચારનું સૂત્ર હોય છે. એમાં કાં તો, અમુક કામ કરવા માટે—જેમકે હડતાલ પાડવા કે જેલમાં જવા કે કાયદો ભાંગવા માટે—સંબોધન હોય છે. અથવા તો એક જ વિચાર કે અભિપ્રાયની પુનરુક્તિ હોય છે. કાંઈ વાર તો અમુક નિર્ણય જ ફરી ફરીને જનતાને કાને નાંખવામાં આવે છે. એમાંના ઘણા તો સત્યથી ઘણા વેગળા હોય છે. હિટલરે જર્મન પ્રજાને એવા જુદા પ્રચારિયા બોલો સંભળાવી સંભળાવીને અવનતિને માર્ગે દોરી. લોકમાનસને ઘણીવાર એ પ્રમાણે જોટે માર્ગે દોરી શકાય છે.

મંત્રની શક્તિ તેનામાં પ્રકાશતા સત્યમાં તથા સત્યે ધારણ કરેલા વાહન્ય દેહની સુંદરતામાં રહેલી હોય છે.

‘proverb’ — સુભાષિત કહેવત વગેરે મંત્ર !
 કહેવતમાં ધણીના (જીવનના) અનુભવનો સાર યાદગાર
 શબ્દોમાં વ્યક્ત કરેલો હોય છે. અને એમાં જે સત્ય હોય
 છે તે વ્યવહારનું સત્ય, ધણું ખરું, હોય છે. કહેવત મોટે
 ભાગે જીવનના અનુભવોમાંથી કે મુદ્દમ અવલોકનશક્તિમાંથી
 જન્મે છે, એને ને સુંદરતાને સીધો સંબંધ હોવો જ
 નોંધ્યો એવું નથી. કહેવતની વાણી મોટદાર હોય,
 આકર્ષક હોય, વ્યવહારુ પણ હોય (અને ન પણ હોય),
 ટૂંકા સત્તાત્મક સ્વરૂપમાં હોય (પણ પ્રત્યેક ટૂંકું કે સત્તાત્મક
 વાક્ય કાવ્ય નથી હોતું)

પ્રચાનના મારા લેખમાં ઐક જરૂરનો મુદ્દાનો કરવાનો
 છે: ‘Workers of the World, unite’ એ વાક્ય મને
 ખોટું વાદ્ રહી ગયેલું. ખરું વાક્ય આ પ્રમાણે છે:—

Rise, will of life in brothers.

‘વંદેમાતરમ્’ કે ઉપરનું વાક્ય Slogan - પ્રચારિયા
 જોક્ષના વર્ગમાં ભાગ્યે જ મૂકી શકાય. જ્યારે ‘વંદેમાતરમ્’
 પ્રકટ થયો ત્યારે (૧૮૭૨માં) એ પ્રચારિયા જોક્ષ બને એવી
 પરિસ્થિતિ જ ક્યાં હતી?

ખીચું, હિંદની રાજકીય મુક્તિ અને સર્વાંગી
 ઉત્થતિનો એ મંત્ર ઘોતક છે. ભાવિયુગની અનેક પ્રકારની
 શક્યતાઓને તે પોતાના વાક્યમય દેહમાં વ્યક્ત કરે છે.
 જીવનમાં એનો પ્રયોગ કરનાર અને એને સાંભળનારના હૃદયમાં
 તે એક ચેરણા જાગ્રત કરે છે—હિંદમાતાને પ્રજ્ઞામ કરવાની,
 ભારતમાતાને ચરણે સર્વેવ ધરવાની.

અને ક્રાંતીને માંચડે હસતે મોઢે ચડનાર ખુદીરામ
ખોજમાં તે ક્રાંતિનું ઝનૂન જાગ્રત કરે છે તો જગદીશચંદ્ર
ખોજમાં શોધખોળની અને ટાગોરમાં કવિતાની પ્રેરણાને
જન્મ આપે છે.

કોઈ સ્થૂત આલંબનનો આધાર લઈને એ મંત્ર
કામ કરતો નથી; એ તો એક વિરાટ સત્ત્વને, ભારતમાતાની
દિવ્ય અમર મૂર્તિને અંતરમાં જાગ્રત કરે છે અને
શ્રોતાના અંતરમાં એ દેવની લકિત પ્રગટાવે છે. વિચાર
કરી જુવો કે સૈકાઓથી છિન્નભિન્ન, રાજકીય ગુલામીમાં
પડેલી, અનેક વાડાઓમાં વહેંચાઈ ગયેલી, દેશલકિતતા કે
સ્વતંત્રતાના આદર્શ વિનાની આપણી પચરંગી વિરાટ પ્રજાની
મનોદશા ક્યાં અને રાજકીય એકતા અને સ્વતંત્રતા મેળવવાનું
તથા ભારતની સંસ્કૃતિની વિજયપતાકા ધારણ કરવાનું
જોતું મહાન જીવનકાર્ય ક્યાં ! અને જતાં પ્રજાની ચેતનામાં
તે સમયે અપ્રકટ દશામાં પડેલી સ્વતંત્રતાની ઝંખનાને અને
ભારતશક્તિની મહત્તા અને દિગ્વિતાને ‘વંદેમાતરમ્’ કેવું
સચેટ વાહન સ્વરૂપ આપે છે ! પ્રકટ થયા પછી
કેટલેટલાને એણે પ્રેરણા આપી છે અને આજે રાજકીય
સ્વતંત્રતા હાંસલ થયા પછી પણ તે પ્રેરણા આપી શકે છે.

Slogan - પ્રચારિયા ખોલ કે સૂત્ર આજે કામ ન લાગે
(જે અમુક સમયે કામમાં લેવામાં આવ્યા હોય).

વંદેમાતરમ્નું છે તેવું જ Rise, will of life
in brothers નું છે.

એમાં દલિત અને શ્રમવર્ગમાં માનવજાતિનો જ મોટો
ભાગ છે તેને જાગ્રત થવા માટે ઉદ્દેશ્ય છે, — એમાં સર્વની

સમાનતાનો ભાવ છે પણ તે શ્રાતૃભાવની ભાવના ઉપર પ્રતિષ્ઠિત છે. જીવનમાં એ વર્ગને અન્યાય થાય (યવા છે) તે દૂર કરવા માટે જાગૃત થઈ શ્રાતૃભાવપૂર્વક સંગઠન કરવાની એમાં પ્રેરણા છે અને એ પણ ખ્યાનમાં રાખો કે એમાં સામ્યવાદી વર્ગવિમુક્તિ સૂચન પણ નથી. એમાં તો સમગ્ર માનવજાતિ શ્રાતૃભાવે પોતાનું જીવન માણવાનો શુભ સંકલ્પ કરે એવી પ્રેરણા છે.

આમાં Romatic obscurity કે repetitions ક્યાં છે તે જ મને તો સમજતું નથી.

વળી હું 'વદેમાતરમ્' વગેરે ઉદાહરણ ન આપત. પણ 'મંત્ર' એટલે જાણે કંઈ ચમત્કાર કરવા માટેનું સાધન, એનો જીવન સાથે કંઈ સંબંધ હોય જ નહિ, 'તમને કદાચ ગમે પણ માનવજાતિને એનો શો ઉપયોગ?', 'ઉચ્ચ અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ પણ સામાન્ય અનુભવ માટે એમાં શું રહેલું છે?'—એવા એવા કુતૂહલમાંથી પ્રકટતા સવાલો ગ્રાહ્ય કરીને મૂળ 'મંત્ર'ની ઉપયોગિતા અને સચોટતા એ વાત ઉઘાડી દેવાનો પ્રયત્ન ધણી કરે છે તેમ વાંચનાર—અને બ.ક.ઠા. પણ—કરી શકે નહિ માટે જ એ ઉદાહરણ વર્તમાન જીવનમાંથી આપ્યાં છે.

બાકી લોકો એનો ઉપયોગ કરે ન કરે એથી સ્વતંત્ર 'મંત્ર'નું પોતાનું અસ્તિત્વ છે અને એ મંત્ર કવચિત્ કવિતાનું સ્વરૂપ પણ ધારણ કરે છે.

બ.ક.ઠા.ને Diffused light more hazy than clear દેખાયું હોય તો મને તો એમાં એમની દૃષ્ટિનો દોષ લાગે છે કારણ કે વસ્તુ પૂરતી સ્પષ્ટ છે અને અનુભવ પ્રતિષ્ઠિત છે.

કદાચ મારાં અને બ.ક.હા.ના ઉત્તમ કવિતા વિષેના —જેને એ કોઇવાર ‘દ્વિજ્ઞેતમ’ કહે છે—વિચારોમાં ઉત્તર અને દક્ષિણ દ્વિજ જેટલું અંતર છે એમ મને લાગે છે. ઉદાહરણ તરીકે, અમલકિરણના The Errant Life ને હું વર્તમાન જમાનાના એક ઉત્તમોત્તમ કાવ્ય તરીકે ગણું છું.

‘વિગ્રહોત્તર કવિતા’ વિષે બ.ક.હા.એ પોતાનું મંતવ્ય આપ્યું નથી. એમ, મારો મુદ્દો—દલીલ સહિત રજૂ કરેલો મુદ્દો—ખોટો છે એમ તેઓ કહી શકતા નથી.

‘અનુકૂળ રીતે સમજાવવા લેખક મથ્યો છે’—એ ટીકા તો કોઇપણ લેખકને માટે—કરવી હોય તો—થઇ શકે, બ.ક.હા.ને માટે પણ.

પછી તો એમણે મારા લેખના મુદ્દાઓ જ ગંભીરતા છે, તે ખોટા છે એમ નથી કહેતા પણ ‘શ્રદ્ધાના બળે માની લીધેલા છે’ એમ કહે છે.

પણ ‘નવીનતા મુદ્દરતાને પોષક છે કે નહિ’ ‘માત્ર નવીનતા પ્રતિભાની નિશાની નથી, — એ વિધાનો ખોટાં છે એમ તો તેઓ કહેતા નથી (હું ધારું છું કે કહી શકે તેમ નથી).

અને હવે તો બ.ક.હા.ની ટીકાને પણ દશ વર્ષ અને મારા લેખને ૧૭ વર્ષ થયાં. એટલે મારા લેખના જે મુદ્દા બ.ક.હા.એ પોતાના શબ્દોમાં તારવ્યા છે તે સાચા હયાં છે કે નહિ તે નક્કી કરવા માટે આપણે આજે વધારે સારી સ્થિતિમાં છીએ.

ઉ. ત. ‘આ બર્બરતા અને આ ઉધામાઓ...ની પાછળ પ્રેરક વસ્તુ છે’—નાક્ય લો. આજે માનવજાતિની આંતરરાષ્ટ્રીય એકતા, પ્રજાઓના આત્મનિર્ણયના સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર,

વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, પ્રજાસત્તાક રાજ્યવ્યવસ્થા વગેરે આદર્શો આગળ વધ્યા છે અને ઈંગ્લાંડ અને ફ્રાંસ જેવી એક વખતની સામ્રાજ્યવાદી માનસવાળા સત્તાઓને પણ એણે શસ્ત્રસરંગમ સાથે સ્વેચ્છ નહેર પર લશ્કરો ઊતાર્યા ત્યારપછી લડ્યા વિના તેમને પાછા ખેંચી લેવાની કોઈ અશરીરી શક્તિએ ફરજ પાડી છે એટલું તો આત અનિરપેક્ષ છે.

ઇતિહાસવેત્તા તરીકે બ.ક.કા. એ ધટનાને ‘પોતાની દૃષ્ટિને અનુકૂળ રીતે સમજાવવા’ પ્રયાત્ન કરે એ એમને માટે સ્વાભાવિક છે અને એ એમનો દુક પણ છે. પણ તેથી ‘ઇતિહાસમાંથી એક સિદ્ધ થાય છે કે મણુસ ઇતિહાસ પરથી કશું જ શીખ્યો નથી’—એ સૂત્રને બાધ નહિ આવે.

એટલે એમની ટીકામાં ‘અમે શ્રદ્ધાળુ અને આશાવાદી રહ્યા છીએ’—એમાં જે કટાક્ષ છે તેનો અર્થ સરતો નથી કારણ કે અમારી શ્રદ્ધા અને આશાવાદ સકારણ હરે છે; કાંઈ નહિ તો, અને તો આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ પરથી એમ લાગે છે.

બ.ક.કા. સ્વર્ગે ગયા એટલે એમને વિષે કડવું વિશેષણ વાપરતાં સંકેતીય થાય એ સ્વાભાવિક છે નહિ તો ‘લુદ્ધિથી પર મનોભૂ માત્ર શ્રદ્ધાને બળે માની લેવાયેલી વસ્તુ છે, એમ કહેનાર પ્રયોગમાં અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણમાં નથી માનતો અને નથી માનવા માગતો એટલું તો, ઓછામાં ઓછું, કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે.

લુદ્ધિથી પર મનોભૂ કેવળ શ્રદ્ધાનો વિષય! તો રામકૃષ્ણ પરમહંસની અનુભૂતિ તદ્દન કલ્પિત! ખોટી ?

આ તો પાશ્વર્ય ઇન્દ્રજાળમાં ફસેલા હિંદી માનસો ખુદ ધુરોપીય માનસ કરતાં પણ વધારે દયાને પાત્ર છે! જે

સંતાનને પોતાના વારસાની જ કિંમત નથી તે એને ક્યાંથી મેળવે અને વધારે ? એ બધા તો પારકી મૂડી લેવામાં માનનારા લાગે છે અને માનવજાતિની મંડળીમાં કેવળ ખાલી હાથે નહિ પણ માગણુ તરીકે જનારા છે.

મને લાગે છે કે બ.ક.કા.ને આ વિષયમાં આપણે ગંભીર ભાવે ભાગ્યે વિચારી શકીએ. એમની આવી ટીકાઓ રૂઢ થઈ ગયેલાં મૂંઝવેના પુનરાવર્તનથી વધારે કિંમતની નથી એમ મને લાગે છે.

એમની ટીકામાં દલીલોનો ઉત્તર નથી. મારા લેખમાં મુદ્દાઓ અને તેના સમર્થનમાં ઉદાહરણો છે તેના રદિયા નથી. વળી મારા લેખમાં બધા મુદ્દાઓ આવી જતા નથી એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

શ્રી અરવિંદનું ‘સાવિત્રી’ને છેડે આપેલું પરિશિષ્ટ જુઓ. એમાં એમનો પત્ર વાંચવા જેવો છે.

ઉપરાંત પ્રો. ગોકાકનું Overhead Asthesis ના શિર્ષકવાળા સાત પત્રો પણ વાંચવા જેવા છે. એ ભાષ ત્રાહિત છે, ઓકસફર્ડના ડૉક્ટર ગોફ લિટરેચર છે, એમણે પોતાના તરફથી દલીલો અને મુદ્દાઓ (આ જ દૃષ્ટિબિંદુના) રજૂ કર્યા છે. એ લેખો Mother India માસિકમાં છપાયા હતા.

નવી વિચારધારા કે સમાજોચ્ચનાની નવી દૃષ્ટિથી ગભરાઈ જવાનું કાંઈ કારણ નથી. એના ગુણદોષો પરત્વે દલીલો હોઈ શકે પણ ‘આ તો અશક્ય’ એ તો પેલા શાહમૃગની પેઠે રેતીમાં ચાંચ નાખીને શિકારીથી બચવાના જેવો પ્રયત્ન લાગે છે,

હું ધારું છું કે આથી તમને વિચાર કરવાનું સાધન મળી રહેશે.

● ●

સુરસિંહજી તખ્તસિંહજી ગોહેલ-‘કલાપી’

[૧૮૭૪-૧૯૦૦]

સુખ્ય કૃતિ :- કલાપીનો દેકારવ

વચના પ્રમાણમાં તો અત્યંત વિપુલ સાહિત્યનું સર્જન કરનાર કલાપી ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યના લોકપ્રિય કવિઓમાંના એક છે. અલગત, લોકપ્રિયતા એ એક માત્ર જ સાહિત્યની કસોટી નથી; પણ ત્યારે કલાપીને આટલી જાણી લોકપ્રિયતા એમની કવિતાને કીધે વરી છે ત્યારે આપણને સહેજે એમ થાય છે કે એમની કવિતામાં એવું તે શું છે જેથી એ આટલા જાણી લોકપ્રિય થયા? આમ તો ગણ્યેતરને પણ એમણે કોરું નથી રાખ્યું. સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ લાગણીઓને પ્રકટ કરતા પારદર્શી ખેત, રસિક પ્રવાસવર્ણન વગેરે એમની કલમમાંથી કીતરી આવ્યાં છે; છતાં પણ કલાપી યાદ તો રહે છે માત્ર કવિ તરીકે જ! અને તે પણ પ્રણયભાવોના ગાયક તરીકે જ!

એમણે એમની કવિતામાં માનવહૃદયના સતતન ભાવ-પ્રેમ ને સમજી શકાય એવી સરળ લાણીમાં ગાયેલાં, કલાપીનું જીવન અને કવન એ જન્મે એટલાં જાણી જાણીએતર થઈ ગયાં છે કે એમના જીવનની રોમાંચક પ્રણય-ત્રિંગણની ઘટનાએ પણ એમની કવિતાની પહેલાં જ ‘કલાપી’ના નામને લોકજાણે રમવું કરી મૂકવામાં કદાચ ધોડાક ભાગ જાન્યો હોય એવો ઘડીજર તો આપણને વહેમ નય.

આત્મલક્ષી અને પારલક્ષી કાવ્યો લખનાર આ કવિના પારલક્ષી કાવ્યોમાં પણ રહેલું આત્મલક્ષીપણું ખૂબ જ સહેલાઈથી પ્રકટ થાય છે. મહદંશે એમના કાવ્યોનું બીજું એમના જીવનની અંગત ઘટનાઓમાં છે. તત્કાલીન સાહિત્યકારોની-જગલગ પ્રત્યેકની-અસરને કલાપી જીણે છે, પણ પોતાનું સ્વતંત્ર ગુમાન્યા વિના એને રજૂ કરે છે. એમણે અનુવાદો પણ કર્યાં છે, નરસિંહરાવની જેમ એમણે પણ નર્મી પ્રકૃતિકાવ્યો લખ્યાં છે અને એમાં એમને નરસિંહરાવ કરતાં પણ વિરોધ સહનના મળી છે. ખાલાસંકર અને મલિલાલના અનુકરણમાં ગજલો લખી તેમજ કાન્તનાં

અનુકરણમાં ખંડકાવ્યો લખ્યાં. મહાકાવ્ય લખવાની હોશમાં એમણે ‘હમીરજી ગોહેલ’ લખ્યું ખરું પણ એ મહાકાવ્ય તો ન જ બની શક્યું. એમના ખંડકાવ્યોના પદ્યબંધમાં અકલાત્મક રીતે વ્યાપેલું કથાવસ્તુ અને વિગતપ્રચૂર એકસૂરીલું પ્રકૃતિવર્ણન ખંડકાવ્યના આકારસૌષ્ઠવને હણી નાખતું હોય છે અને કવિતાને રુંધી નાંખતું હોય છે. ખંડકાવ્યોના આલેખનમાં ઉતાવળ થતી હોય એમ લાગે છે. પ્રસંગોની ક્રમબદ્ધ અને તર્કશુદ્ધ સંકલના નથી થતી હોતી. મંથનયુક્ત પ્રસંગોની જમાવટ પણ નહીં લેવી જ અને મંથન પરાકાષ્ટાએ પહોંચે એ પહેલાં શમી જવું હોય છે.

દારસી સાહિત્યના અભ્યાસીને તરત જ ખૂંચે એવી રીતે એમણે ગઝલના બંધને ભળવો લેખે એ રીતે ઘણીયે વાર ભળવો નથી અને સહેલાઈથી નિવારી શકાય એવી એ છૂટછાટો એ પ્રકાર સાથે લીધી છે. આ પ્રકારમાં કલાપીનું પોત સંવિશેષ પ્રકારો છે. ઊર્મિના આવેશને સાકાર થવાની અહીં વધુ સરળતા પ્રાપ્ત થાય છે. વ્યક્તિપ્રીતિની ગઝલો સાથે સાથે જેમાં આપણને અદ્વૈત અને સૂરીવાદના પણ ભણકારા વાગે એવી ગઝલો એ એમણે આપી છે.

ઊર્મિ કરતાં ઊર્મિલતા અને ઊંઘાણ કરતાં વિરતાર વિશેષ. કલાત્મક સૂચનો તો વિરલ જ; પણ એને સ્થાને પ્રવેશેલી બોધાત્મકતા. અર્થની સ્પષ્ટતા ખરી પણ શબ્દોના ઉપયોગમાં કે એની યોજનામાં એક પ્રકારની ચોક્કસાઈ કે સફાઈનો અભાવ પણ ખરો. અરર, અરે, ખાપુ, હાય, હાય વગેરે શબ્દોનો ફંટાળો આવે એવી રીતનો નિરર્થક અતિરાગ ઉપયોગ. ઉપલક્ષ દષ્ટિએ પણ ભુટ્ટી તરી આવે એવી આ બધી કલાપીની કવિતાની મર્યાદાઓ છે. અને સમય જતાં એમની કવિતામાં વધુને વધુ પ્રોળી અને પરિપક્વતા આવે એ પહેલાં તો એમણે વિદાય લીધી. પરિણામે એમની કવિતાનો કલામય વિકાસ નિહાળવાનું સફળાગ્ય પ્રાપ્ત ન થયું.

કલાપી રનેહી કે કવિ (કેમ ભણે જાને એકમેકને છે ન ઉકાડતાં હોય!) એવી રીતની અનેક નિરર્થક ચર્ચાઓ આપણે ત્યાં

યઈ છે. સાચી વાત એ છે કે એમની કેટલીક કાવ્યકૃતિઓ કે એમાંની પંક્તિઓ એટલી બધી હૃદયવેધક, માર્મિક, અને પારદર્શી હોય છે કે કોઈપણ સહૃદયને એમ જ લાગે કે ભણે પોતાનું જ કોઈ નિકટમાં નિકટ સ્વજન પોતાના અંગત વિવાદમય સ્નેહની વાત જ કહેતું હોય ! છવન, મરણ, સ્નેહ, સૌન્દર્ય, કુદરતનો ક્રમ, સુખદુઃખ, આશાનિરાશા, વૃત્તિતૃષ્ણા, વિષેનું એમનું ઊર્મિયુક્ત ચિંતન એમની સમગ્ર કાવ્યકલામાં વણાયેલું નજરે પડે છે. શુભ, સહજ અને આયાસપ્રુક્ત-હૃદયમાંથી સીધી જ ચાલી આવેલી અને સદાય ચાલ રહી ભય એવી ચોટદાર ઊર્મિના ઉદ્ગાર સમી કાવ્યપંક્તિઓ તો કલાપી જ આપી શકે.

— સુરેશ દલાલ

પરિશીલન :

હવે તેનું હૈયું કમલસરજી કામલ અને
હતો તેમાં દૈવી પ્રભુચરસ ખીટો રૂપકોતી

પ્રેમને કારણે સાથે સંબંધ કાંઈએ નથી,
કારણ પ્રીતનું પ્રીતિ ! પ્રેમીને લક્ષ્મી તે બધી.

રામ ને ત્યાગની વચ્ચે હૈયું એ જૂથનું હૃદય !

હવે એવા ચાલ્યું જિમરે મુજ સાક્ષાત હરિને;
તહીં તેની કોઈ પ્રતિકૃતિ કરો શો રસ પૂરે ?

ખાણ્યું તેનું રમરણ કર્યું એય છે એક સ્હાણું !

હા ! પસ્તાવો વિપુલ ઝરણું સ્વર્ગથી ઊતર્યું છે,
પાપી તેમાં દૂબણી દધને પુણ્યસાળી બને છે.

ખુવારીમાં જ મરતી છે ! તમે ના સ્વાદ આજ્યો એ;
હમોને તો જગત ખારું થઈ ચૂક્યું ! થઈ ચૂક્યું !

મને એ જવાબની ખુશખબર, મને એ સોળતી મારો,
મને એ હાથનો પ્યાલો, ફરી કે એક દિન આપો !

મને તે આ શાને ફધિર, નસ, અસ્થિમય ઘડ્યો ?
અરે ! એવામાં શું રુદન કરતો આ રસ કયો ?
ન જાણું ક્યાં જોયું ? સમજાણુ નહીં, ક્યાં શિર ધરું ?
અદેરે ! ના જાણું કયમ, શું કરણું આ ઉર તણું ?

(મૂળ અપભ્રંશ દુહો હેમચંદ્રના વ્યાકરણમાં ઉદ્ધૃત)
હૈડાં ! રસકેલિ

હૈડા ! તૂટ તડાકે
વાર લગાડે કરી તૂટનાં ?
પછી દેખું જરા કે
હન ત્રિધિ ધરંએ સો સો

દુઃખ ક્યાં ?

આલિંગ્યું ના અંગને અંગ
ના અધરને અધરનો સંગ
બસ મુખકમળ નિરખી રહી
પ્રિયતું હું ઘેરી
ને થઈ પૂરી એમ. સખી,
મોરી રસકેલિ !

ચોર પગલે

‘પ્રિય આવ્યો’-મુણી વાત
ને જેવી એ કંઠસ્વર-રણક
(હા ! એ જ)
મુજ શ્રવણ પેઠી
સાં જ તો ગાભરો વિરહ
શો ચોર પગલે ગયો સરકી
કે ધૂળ પણ ઊડતી ક્યહીં
ન દીઠી !

નીંદ ખોળું

‘વિરહરાત ! નીંદ ક્યહીં ?’
‘મિલનરાત ! નીંદ અહીં ?’
આમ ટળા, એમ ટળા
નીંદ ખોળું વળી વળી.

મઈ છે. સાચી વાત એ છે કે એમની દૈનિક કાન્યકૃતિઓ કે એમાંની ખંડિતઓ એટલી બધી હૃદયવેપક, માર્મિક, અને પારદર્શી હોય છે કે કોઈપણ સહૃદયને એમ જ લાગે કે બધું પોતાનું જ દોષ નિકટમાં નિકટ સ્વજન પોતાના અંગન વિષાદમય રોહની વાત જ કહેતું હોય ! જીવન, માર્ગ, રોહ, સૌન્દર્ય, કુદરતનો ક્રમ, સુખક્રમ, આશાનિરાસા, વૃષ્ટિવૃષ્ટા, વિંધેનું એમનું ઊર્મિયુક્ત ચિંતન એમની સમગ્ર કાન્યકલામાં વસાયેલું નજરે પડે છે. શુધ્ધ, સદૃશ અને આયાસશુકલ-હૃદયમાંથી સીધી જ વાકી આવેલી અને સદાય વાદ રહી નય એવી ચોટદાર ઊર્મિના ઉદ્ગાર સમી કાન્યખંડિતઓ તો કલાપી જ આપી શકે.

— મુરેશ દલાલ

પરિશીલન :

હવું તેનું હૈયું કમગ્રસરણું કોમલ અને
હતો તેમાં દૈવી પ્રણયરસ ઓઠો દખલતો !

એમને કારણે સાથે સંલગ્ન કાંઈએ નથી,
કારણ પ્રીતનું પ્રીતિ ! એમાંને લક્ષ્મી તે બધી.

રાત ને ત્યાગની વચ્ચે હૈયું એ જૂલનું હવું !

હવે એવા ચાલ્યું જિગર યુગ સાક્ષાત હરિને;
તહીં તેની દોષ પ્રતિકૃતિ ક્યો ચો રસ પૂરે ?

આક્યું તેનું રમરણ કર્યું ક્યય છે એક લહાણું !

હા ! પસ્તાવો વિપુલ ઝરણું સ્વર્ગથી છીત્યું છે,
પાપી તેમાં દૂબડી દઇને પ્રુથ્વસાળી બને છે.

ખુવારીમાં જ મસ્તી છે ! તમે ના સ્વાદ ચાખ્યો એ;
હમોને તો જગત ખારું થઈ ચૂક્યું ! થઈ ચૂક્યું !

મને એ જવાબતી ખુશખો, મને એ સોળતી મારો,
મને એ હાથનો પ્યાલો, ફરી ફો એક દિન આપો !

મને તે આ શાને રૂધિર, નસ, અસ્થિમય ઘડ્યો ?
અરે ! એવામાં શું રુદન કરતો આ રસ કર્યો ?
ના જાણું ક્યાં બેસું ? સમજણ નહીં, ક્યાં શિર ધરું ?
અરેરે ! ના જાણું કયમ, શું કરવું આ ઉર તણું ?

(મૂળ અપભ્રંશ દુહો હેમચંદ્રના વ્યાકરણમાં ઉદ્ધૃત)
હૈડાં ! રસકેલિ

હૈડા ! તૂટ તડાકે
વાર લગાડે કરી તૂટનાં ?
પછી દેખું જરા કે
હન વિધિ ધરમે સો સો

દુઃખ ક્યાં ?

આલિંગ્યું ના અંગને અંગ
ના અધરને અધરને સંગ
બસ મુખકમળ નિરખી રહી
પ્રિયનું હું ઘેલી
ને થઈ પૂરી એમ. સખી,
મોરી રસકેલિ !

ચોર પગલે

‘પ્રિય આવ્યો’—મુણી વાત
ને જેવી એ કંઠસ્વર-રણક
(હા ! એ જ)
મુજ અવણ પેઠી
ત્યાં જ તો ગાભરો વિરહ
શો ચોર પગલે ગયો સરકી
કે ધૂળ પણ ઊડતી કયલી
ન દીઠી !

નીંદ ખોળું

‘વિરહરાત ! નીંદ કયલી ?’
‘મિલનરાત ! નીંદ અલી ?’
આમ ટળા, એમ ટળા
નીંદ ખોળું વળી વળી.

Phone:
86419

Estd. 1947

Grams
PARCOFIL

THE CHAMPION ENGINEERING WORKS PRIVATE LTD.

Ghodbunder Road, Goregaon, Bombay 44

*Manufacturers & Exporters of
High Class Umbrellas and Frames of all kinds
Umbrella Ribs and Accessories.*

● SOLID ● FLUTED ● FLEXUS

*for Gents, Ladies & Children
in all sizes*

ENQUIRIES SOLICITED

Champion Umbrella Ribs are manufactured on the most-up-to-date automatic and precision machines and are of a quality as good as the best in the world.

કવિલોકનું પ્રથમ પ્રકાશન

શ્રુતિ

લે. રાજેન્દ્ર શાહ

ધ્વનિ અને આંદોલનનો અનુગામી

અભિનવ કાવ્યસંગ્રહ

‘વિકસતી આધુનિક ગુજરાતી કવિતાની પ્રયોગશીલતાની
અને નવીન સંવેદનાભિવ્યક્તિની ભાત એમાં ઊઠે છે.’

પ્રા. અનંતરાય રાવળ

(૨) યૌવનને આંતે

મને ફક્ત જન્મ નહૈ, રમકડું'ય વારુ મળ્યું !
 મળ્યો ખખડતો વિશાળ ઉડુનો નલે ધૂધરો !
 છયે છ ઋતુનો નટંત નટ રંગ બહુગરો,
 પ્રસન્ન કરવા મનેજ અશું રૂપ પૃથ્વી ધર્યું ?
 અને વિકસતાં કળી વયની ફૂલનો ઉત્સવ,
 રહી રમકડું'જ ના તું નિખરી રૂપે પ્રેયસી,
 બુદ્ધા મરકડે રહ્યો અવ હું તારી સામે હસી,
 અદોષ રતિ તે ખટાઈ થઈ કેફી કેા આસવ !
 અકારણ જ લાગતી અવ અમસ્તી સ્વપ્ને રહો,
 અકારણ મને ય તેમ ગતિ કેંક હૈયે મળી !
 થયો હું હઠધૂત, તો ચગી ય પ્રીત આલે વળી,
 ક્યહી' જગની ઠોકરે, ત્રુટિત કલ્પનાના ગઢો.
 પરંતુ મુજને સદા ય રહ્યું કે હું મેળાન્તરે,
 પડેલ મન પે મુદા તણી જ છાપ એકંદરે

અનવર આગેવાન

અદમ્ય આગ

વાયુ લણેા સ્પર્શ' ન પામતાં લગી
 લારેલ અંગાર પડેલ લીતરે
 કેાનો ગયો પાલવ આ ફૂફી
 અદમ્ય લાગી ગઈ આગ અંતરે ?

સંધ્યા નમે

સંધ્યા નમે : ઝાંખી થતી દિનપ્રભા :
અંધારું રાત્રિતણું આછું ઊતરે.
પ્રકાશ—અંધાર તણો રથાથ
પૃથ્વીપરે નિત્ય પવિત્ર સંગમ
ગંગાની સાથે યમુના સરીખો.

હું ક્લાન્ત સારા દિનનો, નિરાંતે
આરામખુસી પર દેહ લાંબવું.
ને દષ્ટિ ફેંકું મુજ ખારી બહાર.
અને થતું જીવન અન્ય મારું
શરૂ, બતું સાવ વિલિન માનવી.
—શું જાત મારામહિં ખેવસી રહી !

મુજ એક જાત

સારો દિ' સૌ માનવકેરી સંગે,
સસાર ધારામહિં આ ઉમંગે
વહંત, આદાનપ્રદાન કેં કરી.
પોઢી જતી એ ઉરમાંહિં મારા,
સંધ્યા સમે; એ જગ સારું જાણે
પોઢી જતું એની જ સાથ સાથ.

ને અંતરેથી મુજ અન્ય જાત
ધીરેથી ખેડી થતી, નીરથી શું !

ને શાન્ત નેત્રે નિરખી રહેતી
 ખારીયકી ખહાર; ઢળેલ આભ,
 ઝાંખી થતી આ પૃથિવી, દિશા બધી,
 પ્રકાશ — અંધાર તણું સુમૂક
 વિશાળ વિશ્વે મિલન પ્રગાઠ.
 ને આભ, ને આ ધરતી, દિશાઓ,
 પ્રકાશ-અંધાર હવા પ્રશાન્ત
 સાથે થતો એ મુજ અન્ય જાતનો
 સંબંધ આદાન પ્રદાન કેરો.
 ને માણતો અંતરના ય અંતરે
 સંવાદિતા કોઈક સૂક્ષ્મ સૌ સહેઃ
 સૌમાં ઘર્ષ એક હયું વહે....વહે....

ઇન્દ્રિયન્દ્ર ભટ્ટ

સ્થૂલધી સૂક્ષ્મમાં

લીની, ભવ્ય હિમાલયે શરદની, જ્યોત્સ્ના ઝડી વર્ષતી,
 ઢંકાઈ ગિરિકંદરા ધુમસથી, ભાસંત કાસાર શી.
 નંદાદેવી ત્રિશુળ શૃંગ ચળકે, પૂર્ણેન્દુનાં તેજમાં,
 એાદી આદર શીતથિત રહતાં, યોગીન્દ્રના ધ્યાનમાં.
 છાયા તેજતણી અગમ્ય રચના, માર્ગે ત્યહીં નાયતી,
 ગૂંથી રાગવિરાગ તંતુ છલના, માયા નદી રાયતી.
 ઘેરા પા'ડ સુહાય શુભ્રવલયે, જિંચે શશી પીત ને
 રાતો મંગલ, ચારુ કાવ્ય ઝરતું, ત્રૈશુલ્યના રંગનું.

હાવાં વર્ણાતીત ગૂઢ ગગને, વ્યાખ્યું મહા તત્ત્વ કો,
 વાણી ચિંતનથી અગોચર સદા, નિષ્કંપ નિર્લેપ જે.
 આરોહી શુભ મુકિતદા નિસરણી, રંગીન સોપાનની,
 આત્મા સ્વસ્થ પ્રયાણ ઉદ્ધર્ કરતો, રે સ્થૂલથી સૂક્ષ્મમાં.
 *સ્તંકા જાડયતણી ગળે ભ્રમ દ્વિધા, આનંદની પર્વણી,
 હસ્તી ભૂમિ પરે છતાં અનુભવું, ધારા સુધા વર્ષિણી.
 *માયાનું સૂક્ષ્મ બંધન; બેઠી

નકુલ દેસાઈ

ગાત્રી

તું ચૂપકી ક્યાં લગી જારી રાખશે ?
 સુવાસ જેવી સરી જાય વેળ આ
 મિલાપની....એ બચશે ન રહેજે.

તું ગાય એની વળી વાટ જોઈને
 મારે જ ખોટી થવું ક્યાં સુધી હવે !
 એ ખીજ તો ક્યારની ચે સરી ગઈ
 તારાં ભર્યાં લલિજત નેણ આંજી,-
 જો, રાત્રિગંધા સમું આલ પાંગરું !
 આ ક્યારનો મંદ વહે છ વાયરો
 વર્ષા તણી ફરફર જેમ શીતળ
 ને

વેણી મહીંની કળીઓ ય ખૂલતી.
 -થઈ ગયાં બંજન મૂર્ત ગાલમાં !

છે મૌન એવું તુજ આ ક્ષણોનું કે
 હૈયાનું પીયૂષ બધું જશે થીંછ.
 તે
 તમિસ્ર આંગે નવ સાથવી શકે
 એવું તું એકાદ વહાવી ગાન દે....
 ને તાલ દેને થપકી દઈ મને !

સુરેશ દલાલ

નિયતિ

તારી ન, હે નિયતિ ! ચાલ કળી શકું હું !
 આયુષ્ય ફેરી રણભૂમિ પરે મને તું
 ન્યાળી રહી વિષમ વ્યૂહ રચે અનેક;
 ના હું તને લહું રહસ્યમયિ તથાપિ
 ઝૂંઝી રહું છ વણસંગ અથાક તારી !
 તારા અચિંત ઝીલતો કંઈ કરી ધાવ,
 ને ગર્વગર્જન પ્રકાંડ ચ અદ્વિહાસ્ય;
 જો તું નહીં પ્રગટ સન્મુખ આવતી તો
 શી તારી શક્તિ!-ફટ રે ! ધિક્ક એ પ્રતાપ !
 તું સર્વ કેં નિરખતી પણ તે છતાંય
 તારો પરાલવ નહીં નિરખત કયાંય ? !

કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

કાશ્મીરા

રૂપ તણા લાલે અંકાયું
તેની ઉપર જામે યુદ્ધ;
લગ્ને લગ્ને રૂપ કુંવારું
પરણેતરમાં રહેતું શુદ્ધ.
જીતનારના ભાગ્ય લખાઈ
રૂપરાણીની પાસે હાર;
કાશ્મીરાના પગમાં પડતી
વિજય વરેલી સૌ તલવાર.
સ્નિગ્ધ ખરકને લાલ ખરડવા
રકત નથી પૂરું જગમાં;
એક કિરણની અંગુલિ અડતાં
શરમ લાલિમા હિમ-ગઢમાં.
ચિનારના ખેરેલા પર્ણો
શાલિમારમાં ઢગલા થાય,
પ્રણય ઉપર તેની પાથરતા
કડકડ મૌન તણું સંલગાય;
બંધ પોપચાંના પડદા પર
ત્યારે વિરાટ દર્શન થાય.
પ્રેમીના ચક્ષુથી મોટી
સ્વતાંત્ર તારી સુંદરતા;
આ લયલાને મજનુ કેરી
આંખ તણી છે ના પરવા.

કાશ્મીરા ! હું ગ્રેમી તારો.
 રૂપ રૂપ તણો અંબાર :
 પોપતાર સમી ટટાર
 બિલી તું પાતળી પરમાર :
 ગ્રેમ પારણું શબનમ ભીતું,
 સ્તન વચ્ચેની ખીણ ઠંડી :
 પાંપુરને કેસર મહેકેલી
 વેણી કેશતણી વંડી :
 દ્રૌપદી શી અભાગરી વાઘણ
 જંગલ-મંગલ ડાચીગામ,
 હવન-આહુતિ બનતા બનતા
 લોથ પડ્યો પોતે છે કામ :
 એનેકનિષ્ઠ તું સૌંદર્ય !
 સઘળાનું પીતું શૌર્ય !
 લટકાં લેતી જેમ શીકારા
 તેમ ચાલતી ચપલા નાર,
 જેમ પલકતી હસતી આંખે
 તેમાં રકઝક ભારોભાર :
 વુલાર સરની ભુરકી આંખે,
 શાલીમારના પીળાં હસ્ત,
 અણુમાંજેલી, અણુધોયેલી
 તારી. કસ્તૂરીથી મસ્ત :
 બળબળતા ઝરણામાં પામું
 તારું દડતું સરતું હાસ્ય :
 વનમાં સંતાકુકડી રમતા
 સમિર મહીં છે તારું હાસ્ય.

પ્રિયકાન્ત મણિયાર

હાથી

અચિંત કયાંથી

અહીં આમ હાથી ?

તે વૃદ્ધ

કેા પર્વતના સરીખો

વહ્યું જતું કયાં વટવૃક્ષ ઝૂંટતું ?

રિક્ષા અને મોટરની વચે વચે

સરી જતી સાઈકલથી લપાઈ

પોચા પડ્યા ડામર પંથની પરે

સૂકાયલાં કેાઈકે હાડકાં શી

ચૂના સમી આ ઉડતી બપોરમાં

ધીરે રહીને પગલું શું પોચું

ધરે ?

હવામાં દ્રવ દંતુશૂલે

છિદ્રો પડે, આંખ અતીવ ઝીણી

મકાનને માણસની છળીને

ઝીલે,

અરધી ઉઘાડી વળી બંધ કેટલી

દુકાન ઢાંકે, ખસટ્ટી સૂકી,

નિરાંતથી લેમન લોક પીતાં

હોટેલમાં, ને લજ્યાં તળાતાં,

નિશાળમાં તો સહુ છોકરાંઓઃ

સિગારના ધૂમ્ર સમો વહી ગયો.

જયંત પાઠક

કેમ છો !

કેમ છો ?

સામે મળેલા મિત્રને પૂછું—

અને ઉત્તર મળે :

સારું છે, આનંદ છે — ને સ્મિતની રેખા રુકુરે
પળ એક રહેરે

ને પલકમાં ઓસરે.

-જાણે અચાનક માછલી પાણી ઉપર

આવી જરા પડખું ગતાવે

ને ચળકતી ચાંદી એ પળમાં ગહન જળમાં ગળે-
રે માછલીને આ ચળકતી

પાણીથી અળગી કરી

જો જિવાડી શકાય તો !

તો.....

ગુલામમોહમ્મદ શેખ

દેખતો રહું

ગામને કેડે નાનકી એવી ઘોલકી મારી

રોજ ઉઘાડી બેસતો હું એની ઉપલી ખારી

બેઠો બેઠો બસ દેખતો રહું.

નળિયા નીચે લૂમતી લીલી

(હુંઠવાયેલ હયાને

અણુજાણી કોઈ આશના ભાંઠે શેકતો રહું.)

આંખલીની કાતરાળવી ડાળી

હેતથી એને હડસેલા છે શીતળ કે' લેરળી નખરાળી.

નાળમાં બેઠાં પારેવડાંના ધૂધૂવાંટે

જાળના દાણા સાથે હું મારી

જળતી જાળને ફેંકતો રહું

બેઠો બેઠો બસ દેખતો રહું....

ખીલે ખાંધ્યાં ગાડરાં પેલાં

આસટિયાને આવતાં કેવાં !

એક આ પાડરાં ભૂલશે કે'દિ

આખો યે દિન ભાંભરવાની ભૂંડી હેવા ?

નીચે કાતરા વીણતાં લોળાં ભૂલકાં ભેળું

મનહું મારું માંડતો રહું, છેકતો રહું....

બેઠો બેઠો બસ દેખતો રહું.

ફરના પેલા લીમડિયાળા ભમ્મર ફૂલે,

હળવા હાથે ઢાળતી પાણી ગરીબડી કો'કની ઘરવાળી

લૂગડાં ધૂલે....

અહિંયાં કેવી અટક્યાળી-શામળી છોકરીઓ નખરાળી

ચારે કોરે જાડવે ઝીડે

ખાવળના લઈ સોટા કરતી ઝુડમઝૂડા

કેરડાના કાંટડાય તોડે ને

ખરવે ખાખરેથી અહો લખલૂટ કેસૂડાં

આવું આવું કાંઈ જાતવે મને નાનકી ખારી,

બેઠો રહું, બસ દેખતો રહું.
 ઝૂમતી ચોલી આંબલી કેરી
 આખતો ખાટી બકાશ ખુમારી
 (એથીય ખાટું મનડું મારી)
 ઠાલો ઠાલો કોઈ કારણ વિના
 મૂંગી મૂંગી કોક મીકાશે મ્હેકતો રહું
 ઉડી ઉડીને આવતી કોક'ની ઉડી યાદ ઉવેખતો રહું....
 બેઠો બેઠો બસ દેખતું રહું....

•

જશવંત લ. દેસાઈ

વિયોગ

જ્યારે થઈ વિવશ સાવ પડ્યાં વિખૂટાં,
 ત્યારે ફરીથી મળવાની કહી તું વાત,
 લાચારીને વહી જવા મથતી દગોથી
 ને રૂંધી જેહ રહી હું મૂકી કાળમીંઢ-
 તેને તું માર્ગ અતુકલ ન દે જરા કરી.

ગાંડા, શું આવવું હવે સહુ પાસ? અંતરે
 હાવાં મુકામ નિજ ત્યાંજ ખસેડી દેને
 કીધો નિવાસ તહીં કાયમનો અને દો
 જાણે ન તેમ રહું વેઠી વિયોગ તારો
 પૂર્વે કદી ન લહી ઉત્કટતાથી મુગ્ધ !

•

માણ્યું ઘણું સુખ પ્રીતે ભરપૂર વેણું,
 આકંઠે અમૃત પીધું છલકંત નેણું,
 બાકી હતાં પણ વિયોગવ્યથા તણાં વિષ,
 તે એ પીવાનું ચદિ આવી પડ્યું નસીબ,
 તો ઘૂંટ એ ગટગટાવી જઈશું એવા -
 કે નાખી દે સુખમહીં નિયતિ ચ આંગળાં!

૦

પ્રધુમ્ન તન્ના

જાણુ

એકલડી આજ હું તો ભરવાને નીસરી'તી
 કુંડળિયા ફૂવાનાં નીર,
 ઊભી બજારે તંબ એવાં અચિંત મુ'ને
 વાગ્યાં કેં નજરના તીર
 મીં તો શરમાઈ ઓઢણ સંકેત્યું
 ને જાણ્યું કે જોવનિયું અંગ અંગ મ્હોત્યું!

તડકે તપેલ ઝળહળતી સવાર હતી,
 નહોતી પૂનેમની રાત
 કીચો તે આંદ તંબ દેખી,
 ગરગડીએ સરતી મેલી ન હજી માટ,
 કાંઈ ઉછળી આવી રે જલ છોળ્યું!
 ને જાણ્યું કે જોવનિયું અંગ અંગ મ્હોત્યું!

હલમલ હલમલ થતું જોવડું ભરીને જઈ
 આવી ઊભી ખડકી વચાળ,
 ઝૂકી ઝૂકી વાસંતી વામરે હિલોળતી
 ખાખરાની અટકી ગૈ' ડાળ,
 ફટ લાલ રે ચટાક ફૂલ ફોરું
 ને જાણ્યું કે જોવનિયુ અંગ અંગ મહોરું !

રાજેન્દ્ર શાહ

સ્વપ્ન

જે સ્વપ્ન જોયું, અહિં જાગૃતિ સંગ જોનું
 સંધાન પામું, પ્રિય હે, રમણીય કેવું !
 હું એકલો કહીં મહાનદને કિનાર
 ઊભો વિદોષી રહું દૂરની અદ્રિકુંજઃ
 કોઈ અગમ્ય લહું કર્ષણ હર્નિવાર,
 આલાપ સાદ સુણ સંતત મંદમંદ,
 ત્યાં નીરખું નિકટ આવી રહેલ નાવ
 વેગે, પ્રકુલ-સદ, તોરણ ને પતાકા
 કેરે અલંકરણ, વૈભવને પ્રભાવ,
 રે કિંતુ માનવની કોઈ મળે ન રેખા !
 કેા પૂર્વ નિર્ણયથી સન્મુખ આવી ઝૂકી,
 સંકેતથી રહી નિમંત્રણ દેતી, હૃદય;
 આનંદની સહજ ભિમિની પ્રેરણાથી
 ત્યાં હું ય તૂતકની ઉપર જાઉં સદ.

શી ત્યાં અદર્શ હિલચાલ થતી લહાય !
 ઘેરો હવાની મહીં કેા જયઘોષ ગાજે !
 મોરો ફરે ત્વરિત ને દ્રુત વેગ ધાય
 છૂટેલ તીર સમ કેવળ લક્ષ્ય કાજે !

હિલ્લોળતા જલ-તરંગની કંઠરાથી
 સંગીત કેાઈ વહતું મધુ-મૂર્છનામાં:
 વિદ્યાધરીની મૃદુ અંગુલિના સુહાગી
 સ્પર્શે સકંપ ળીન અંકુત સંમુદામાં ? !

એનું રહસ્ય ધરવા લહું નિર્નિમેષ
 ત્યાં, વારિ કયાંય નહિ, ઝોઘ પ્રકાશ કેરો:
 ને વીચિ વીચિ પર હીરકની વિશેષ
 રંગીન અંચ-મહીં યે પણ સૂર પેલો !

માધુર્યમાંહિ મન લીન બન્યું સંકેજે :
 ને શૂન્યની સ્થિતિ, ન જ્યાં ધ્વનિતું ચ ભાન.
 ત્યારેજ લાઘી ફરી જાગ્રતિ, નવ્ય દેશે
 હોડી થઈ સ્થિર, જયહીં વિરમેલ ગાન.

એ શૈલ-ભૂમિ પર પાય ધરું અને જ્યાં
 પાછો વળી લહું, ન કયાંય જણાય નાવ !
 હું કેંક વિસ્મયથી દૂર વિલોકતો ત્યાં
 કેા અદૃહાસ્ય ઉઠતું ભયને વિલાવ.
 કયાંયે ન કેાઈ દિસતું, રવહીન શાન્તિ
 વ્યાપી બધે, પણ હવામહિં ભાર ભૂર.

ના દષ્ટિની શ્રવણનીય ન લેશ બ્રાન્તિ,
 રે કોઈ ગોપન રહી રમતું અદ્દર !
 શેવાળનીલ તટ લેખડ ઠેકી થોડે
 આગે જતાં નિરખું માનવ અસ્થિમુંડ
 વેરાયલાં અહિં તહીં બહુ જેની સોડે
 કે અબ્રશ્વેત વળી ન્યાણું હું ભરમપુંજ !
 કયાં અદ્રિકુંજ તણી સુંદરતા અને કયાં
 એકાન્ત નિજન અહીં અવ રકત શ્યામ !
 ચોમેર-કાશ તરુ અંતરિયાળ-થી છાં
 મંડાય ભૂખી શત આંખ અદીઠ આમ.
 આછેરી ડંપ-લહરી વહી રોમ રોમ,
 એને પ્રભાવ નવશક્તિથી સ્ફૂર્તિવંતઃ
 મારેજ તેજ સહુ ઉજ્જવલ ભૂમિ વ્યોમ
 ને હાથમાં નિયતિનેા લહું ભાગ્યદંડ !
 મેં ભાલમાંહિં ક્રીધ લેપન ભરમ કેરુંઃ
 ને પ્રેત-અસ્થિ-અવશેષ પડેલ સર્વ
 એને ધરી ઈધ વહેણીમાંહિ, હેરું
 તો વાયુમંડલ કશું હળવું પ્રકુલ્લ !
 હું મંદ મંદ ગિરિકાનનની દિશામાં
 ચાલું, ત્યહીં નકુલ કેા ખડ પુંજમાંથી
 ડોકાઇ, બીજી ગમ વેલ છવાઈ તેમાં
 બતો અનાકુલ પદે રમતો ત્વરાથી.

એના જવે અચલ મૌન યન્યું વિદોલઃ
 ઉદ્ધાસપૂર્ણ ટહુકે ઉડતાં વિહંગઃ
 ના કોઈ પૂર્વ-પરિભાવન-ચાદ તો ય
 હાવાં અહીંનું સહુ તે લહું અંતરંગ !

ખડોળો કંઈક તટ પૂર્ણ થતાંજ ગાઢ
 આવ્યું અરણ્ય તરુગુંફથી દષ્ટિ-રમ્ય.
 આછી સુગંધ સહ કો પ્રસરંત ગાન
 જેની ન કર્ણશ્રુતિ, જે પણ વૃત્તિગમ્ય.

એમાં પ્રવેશતણી ન્યાળી ન કોઈ કેડી
 મેં આમતેમ બહુ જોજ કરી છતાં યઃ
 એવી અડોઅડ વનસ્પતિ વિસ્તરેલી
 જે છેદી લેદી કરીનેજ ધરાય પાય.

મેં ચાર-છાતી ઊંચી-એડી નીચે દળાવી,
 ત્યાં તો કશી ખળલળે વન વ્યગ્ર થાતું !
 ચિત્કાર સંગ શત વાનર આંહિ ત્યાંથી
 ડોકાયે, ધાય, મુખ જેમનું ક્રોધરાતું !

મેં જ્યાં ધર્યો પગ ત્યહીં અટકું ઘડીક,
 નિસ્તબ્ધ ત્યાં સકલ વૃક્ષની ડાળ ડાળઃ
 જે જ્યાં ત્યહીંજ સ્થિર એ કપિનું અનીક,
 એકાગ્ર, તત્પર ક્ષણે ભરવાજ ફાળ !

શાં નેત્ર નીલ દ્યુતિથી ચમકે બધાંનાં
 જે તીક્ષ્ણ તીર સમ વેધક (દર્શનીય):

પરિશીલન :—

હવે હાથે તે નાથ ! મહિલાં બહોળને;
મહિલાંની રીત હોય આવી રે લોલ.

એકલાં ઊગરું, સહેણું, એકલાં આથમી જરું;
રનેહથી છલકાતા આ સંસારે એમ શું થયું ?

મહારાં નયણાંની આળસ રે, ન નીરખ્યાં હરિને જરી;
એક મરકું ન મહિયું રે ન હરિયાં ઝાંખી કરી.

છાયા તો વડલા જેવી, બાવ તો નદના સમ;
દેવાના ધામના જેણું હૈહું જાણે હિમાલય !

આપના મૃત્યુએ તાત ! આછાં નીરે ઊંડા ધીધાં.

જયકલગીએ વળજે, પ્રીતમ ! બીજું કાજે ચીર;
નહીં તો પીરને આશ્રમ મળ્યું હો ! સુરમંગાને તીર:
મહારાં દેસરબીના કન્ય હો ! સિધાવોલ રણુવાટ !

ઓ રસતરસ્યાં પાળ ! રસની રીત ન ભૂલશે;
મૃગ્યુએ બાંધી પાળ રસસાગરની પૂણ્યથી !

ચન્દન છાંટી ચોક સમાર્યાં બ્યોમનો,
રજની રસીટી હસતી લક્ષિત વર હાસ લો !
ચાંદલિયો ઉર બરી બરી રસ કંઈ દેણતો,
આપણુ થણુ રમતાંતાં વિરલ વિલાસ લો !
એવા થે દિવસો પણુ, પ્રિયતમ વહી ગવા !

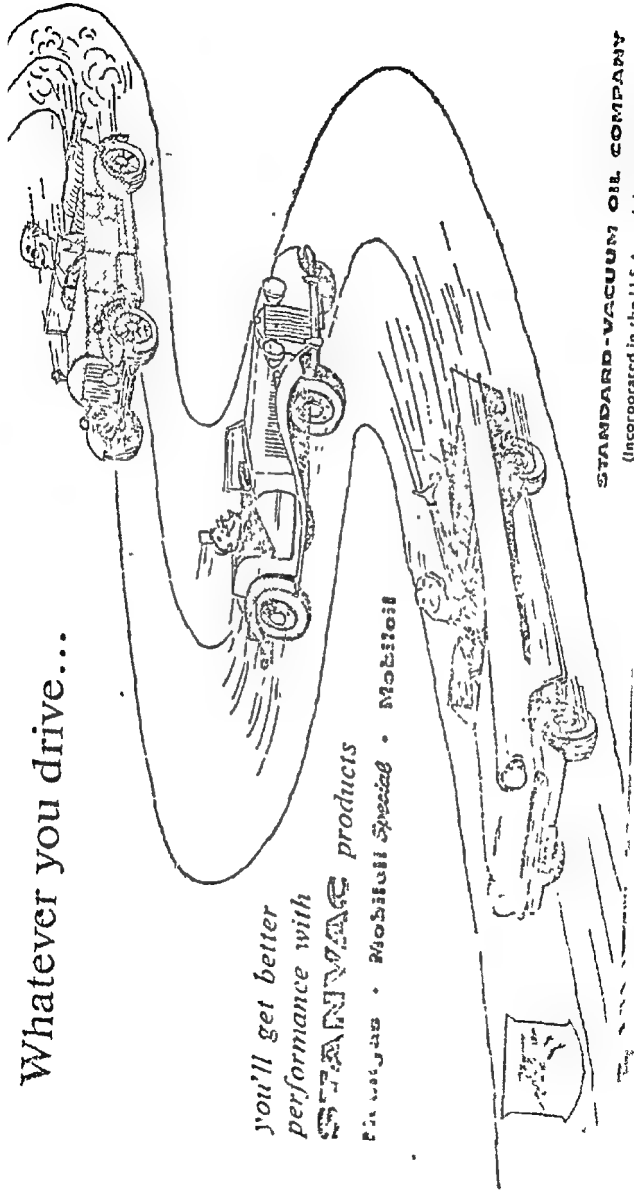
આ ચન્દરવો કરે ચન્દની, હરિ ! આવોને;
વેયાં તારલિયાનાં ફૂલ; હવે તો હરિ ! આવોને !
આ જળમાં ઊધડે પોયણું, હરિ ! આવોને;
એવા ઊધડે હૈયાના બાવ; હવે તો હરિ આવોને !

Whatever you drive...

you'll get better
performance with

STANVAG products

Fuller • Mobilul Speed • Mobiloil

STANDARD-VACUUM OIL COMPANY
(Incorporated in the U.S.A. with Limited Liability)

હરીન્દ્ર દવે

પ્રેમનો પંથ

એ પ્રેમનો પંથ હોતો, પ્રિયે જે
 પૂરો થયો? શેષ છતાંય શ્વાસ !
 ‘ભૂડી જાણે’ એ તવ શબ્દ નાવનો
 સ્મૃતિ તણા સાગર માંહી ઢાસ.
 ‘સંબંધનું અભિમ આ’ કહી તે
 અશ્રુભરી આંખડી લીધ- ફેરવી;
 સંધાન શબ્દાર્થનું કયાં હવે રહ્યું
 તરી રહે ચિત્ત મહીં જ એ છવિ.
 વિયોગની એ પણ, એ જતાં જતાં
 પાછા વળી એક જ વેળા ભેટું;
 ઉપજા વિના ઊપજતા પગો અને
 એ નેત્રથી અશ્રુતું બિંદુ લહોવું!
 છે પ્રેમનો પંથ હજી પ્રલંબઃ
 અન્યોન્યનો કિંતુ રહ્યો ન સંગ.

અનવર આગેવાન

આગિયો

પ્રેમ એ તો દિલજલ્લો છે આગિયો,
 આવરી હો અંધકારે તો ય શું ?

પવન-પાંખે

હો વિકસર્તુ કૂલ ઢાંકે પાંદડી;
 ગંધ તો ભીડી પવન-પાંખે ચડી.

મકરંદ દવે

ઠહાણું લાગે

શું રે થયું છે મને, હું રે શું જાણું
મને ઠહાણું લાગે છે તારું મુખ,
જેઠ, જેઠ, જેઠ તોય જોતાં ધરાઈ ના

સવ સવની હાય, જળી ભૂજ.

યાં રે જિયો ને કયાં આથમ્યો દન મારો
કયાં રે ઢળી મધરાત !
તારી તે મૂરતિને કે'તાં ને કે'તાં મારી
પૂરી ન થાય હજી વાત.

કો'ક કો'ક વાર તારી કાયા હવાઈ બને
કો'ક વાર જાહુમાં કેદ
જોગ ને વિજોગ હવે કયાં રે જોખાણું મારાં
નેણાં ભૂલી ગયાં સેદ.

આ રે અવતાર સલે વાદળિયો વહી જતો,
કેવાં તે મુખ ને દુઃખ ?
આખો જનમારો તને આંખોમાં રાખું
મનેઃ ઠહાણું લાગે તારું મુખ.

ગીતા પરીખ

તવ સ્પર્શ

તવ સ્પર્શ લહું ચોપાસ.
કિરણોની અંશુલિયો તું મુજ
નયન ઉઘાડે - ઢાળે,

મંદમંદ મૃદુ અનિલ-લહરથી
હળુ હળુ પંપાળે;
ક્ષિતિજેના બાહુમાં માણું
મધુર તહરે પાશ....તવ૦

વર્ષાનાં પાયલ ઝણકારે,
વસંતને શણગારે,
ઉજ્જવલ શુચિમય શરદ દષ્ટિમાં
તું નિત-નવ રૂપ ધારે;
એક છતાં વિધવિધમાં વ્યાપક
સંજીવક તવ વાસ....તવ૦

ઝરણાંનાં ધનગનતાં જલમાં
તાન સૂણું હું તારી,
ને તલની સ્થિરતામાંહે પણ
સુરીલ થાંતિ ન્યારી;
તવ ચેતનને સ્પંદન રણકે
રે મુજ પ્રવાસે શ્વાસ....તવ૦

માટીની કાયાને કણકણ
તવ કૂલમાળ સુવાસ,
ચિર-મિલનને વેણુ-સ્વરે તું
ખેલે રસમય રાસ;
જીવન-મરણમાં, મૃત્યુંજય, તવ
સંગ મળ્યો અવિનાશ....તવ૦

સિતાંશુ યશશ્વંદ્ર

અંધાર અમાસ રાત્રિનાં

અંધાર ઘેરાય અમાસ રાત્રિનાં

દશે દિશામાં જયચૂડ લેતાં ! !

ભાંડી ભાંડી આલ કેરી ગુફામાં

છૂપાયલી ધૂવડની જમાતના

હા ! ભક્ષ્યભૂખ્યા સળગંત લુખ્યા

ડોળા સમા વેધક....

તારલા આ

ફંફોળતા વિશ્વતણા ખૂણે ખૂણા !

એકાદ તે વાયુ તરંગ ઉબળ

ધીમે ધીમે ફર ફરે સરે શો

કો રોગીના અંતિમ શ્વાસ જેવો

મુંઝાયલો ! !

ને ફરની પર્વતમાળ કેરે

ઢોળાવ ધીમે સરકંત આગિયા

ભભૂકતી અંતર જવાળ લૈ ને

— એકાંત શોધી....અસહાય, મુંગા !

પરાજિતોની અસહાયતા ચે

શાં અટ્ટહાસ્યે

આ મૌન ગાળે

આ વિશ્વજેતા જયમત્ત ગાત્રિનાં

અંધાર ઘેરાય અમાસ રાત્રિનાં ! !

પ્રજ્ઞરામ

વિજ્ઞાનની શોધો

કયમે પ્રકૃતિ લક્ષ્યને પહુંચશે સમારોહતી ?
નહીં જ લથડંત, મંદ અતિ માનવી બુદ્ધિથી,
મથ્યા કરતી જે સમસ્ત નિજ શક્તિથી દેખવા;
પરંતુ, નિરખંત સ્પષ્ટતર આત્મની દૃષ્ટિથી.

દરિદ્ર અતિ આપણી સકલ બુદ્ધિસામગ્રી આ :
ગણિત મનકેરું; ઇન્દ્રિયતણી વળી ચોજના :
ઉડાણવિણ, પાંખહીણ જ પ્રતીક લાખા; અને
બહિર્જગની વસ્તુઓનું કંઈ કમંકૌશલ્ય, હા !

મહાનતર સત્ય છે; પથ વિશેષ જિંડા ચહે :
સમસ્તનું રહસ્ય એક પકડી જ લેતી સમજ;
પ્રકાશમય સ્વયં કેા સઘન; સોંસરું દર્શન;
વિચાર જગજગમાંથી બસ મુક્ત ઊડી જતો;
સમસ્ત જગ સાથ મૈત્રીમય હૈયું કેા શાન્તિનું;
વિશાળ, બસ એક અગ્ર સમ્રાટ સંકલ્પ જ.

મીનપિયાસી

સાપણ મળી

ઊભી રહે, રે ! કેટલે તું જઈશ ?

સાપણ અલી ?

આ દિલને તેં દંશ લીધો કારમો.

હું કેમ બાવા દઈશ ?

જોયું હવે!

મારી નજરના સાણસે સપડાઇને

પૂરાઇને કરે પિંજરે ?

કાં સળવળી ?

છૂટી જવા ? શી વાત છે ?

આ સાણસો સાબૂત છે,

ને પિંજરું પોયું નથી,

ને - દંશની આ દાઢ મેં કાઢી પછી,

ફૂટકારથી ફફડી ઉઠિ, તે હું નહીં.

છોને હવે-અંગાંગને, ભરડો લઈ ભીંસે મને

તો તો બિચારાં ક્યારનાં કેવાં કળે,

એને ચ છોને કળ વળે.

લે ચાલ ઝડ,

આ હોઠનો મહોરો લગાવી

ઝેર'લે ચૂસી બધું

ને દે ઉતારી ઘેન

જોતી નથી ? હું ક્યારનો બનતો જતો બેચેન ?

આંખો છલી ?

રે ! શું થયું ? ચૂસી લીધું ?

હાં.....દર્દનું આખ્યું અમી

કાં - વેદના કેવી ગમી ?

તાકે છ શું ? તીખી નજર તીરછી કરી,

ધાયું છ શું તે ક'ઈશ ?

પાંપણ ઢળી ?

જાણ્યું હતું-મારી મીઠી મહોળતતણી

મહુવર વગાડું રોજ હું-

તો કાળજીને કંઠિયે તું ર'ઈશ
નહોતું કશું ? કે કેટલે તું જઈશ ?

•

લાભશંકર રાવલ

મૃત્યુ અભિસરણે

હૃદય ! હસી લો પ્રિયા જિન્દગી

તણા મૃત્યુ - અભિસરણે.

બ્રહ્મપત્રનાં ખૂદ્યાં ચતદલ ખૂદ્યાં બ્યોમ વિરાટ
સંગોપિત તિમિરવૃત ઉઘડી અનંત ઉજ્જવળ વાટ

સુરતા ચાલી સ્વયંવર મંડપ

બણી ઠણી પ્રિ ચરણે:

હૃદય, હસી લો પ્રિયા જિન્દગી

તણા મૃત્યુ - અભિસરણે.

હૃદય વધાવો પ્રયાણ મંગલ, નયન ભરો ના સાવન,
સાજન રહ્યો સજવી વગડે મિલન તણું વૃન્દાવન,

થું જોવું કૃત ધર્મ કાયના

સફલ ચૂપ અધિકરણે;

હૃદય, હસી લો પ્રિયા જિન્દગી

તણા મૃત્યુ - અભિસરણે.

અનંત આ બ્રહ્માંડ મોકળાં, રૂપ જનમતાં શ્મતાં,
અનહદની આ હદની શાને જરીય ખોટી મમતા !

ખુંદ ખુંદનાં સવન, સરી જા
ઝાકળમાંથી ઝરણે:

હૃદય હસી લેા પ્રિયા જિન્દગી

તણા મૃત્યુ - અભિસરણે.

હૃદય, હસી લેા રુદન સભર જગમાંથી પ્રગટયું હાસ,
એકલતાને અનંતતાના મળ્યા રમણના રાસ

હૃદય ! હસી લેા અગણ લહરમાં

સફળ એકતા તરણે

હૃદય ! હસી લેા પ્રિયા જિન્દગી

તણા મૃત્યુ - અભિસરણે.

એક પલ

આલની પ્રશાંત છાંય,

ચૂમતી હતી પ્રતપ્ત પૃથ્વીની પ્રગલ્ભ કાય.

આંખ ચાર

રોકવા ઘણુંય ચાહતી હતી અખંડિત

પક્ષમનાં વિલોલ સ્પંદનો મદિલ લન્બિજત

લાખ લાખ વેણુ - વાત

ખોલી સર્વ આગળા

ચહી રહેલ જૂમવા હૃદય સંભર્યાં પ્રવાત

મૌનનું પરંતુ ત્યાં અચાનક અપ્રિય રે

ગયું ઝમી કેા' છિદ્રથી રે નીરનું રસાયન:

વાત વેણુની બધીય શર્કરા બની ગઈ

ખીજળી, સુમિષ્ટ ને સુધા સમાન દ્રાવણ !
 આલ શું કરે બિચારું, શું કરે વસુંધરા ?
 સ્વન્ધ વૈશાખ ને ય કયાંય ઠેલતો, મદિલ
 ઝમરી ખડો રહ્યો
 અપાઠ મોયં શ્રાવણ !
 ને વાત કાંઈ બોલતાંય જીભને ન આવડી
 માવ બે ધબક તણી પ્રકંપિતા સૂરાવટ
 ક્ષિતિજ રહી સાંભળી પ્રગૂંચને કો' ગીતિમાં
 પળ મળી....પળ સરી
 મૌનની વિરાટ છાંય આંતરી બધું ઢળી.
 આલ વીજ વાદળ
 ભીંજતો હતો સુમુગ્ધ પૃથ્વી પ્રાણ આંચલ !

અમૃત ધાયલ

જનમ થઈ ગયો છે

ઇશારો ય કેવો મલમ થઈ ગયો છે !
 અગમ થઈ ગયો છે, નિગમ થઈ ગયો છે.
 દુલવણું એ દુનિયાનો કમ થઈ ગયો છે;
 તડપણું એ દિલનો નિયમ થઈ ગયો છે.
 ફરી દિલનો ઘેરો જખમ થઈ ગયો છે;
 ચલિત પ્રેમ સાબિત કદમ થઈ ગયો છે.
 હવે ગમ હકીકતમાં ગમ થઈ ગયો છે;
 સરલ કોયડો બહુ વિષમ થઈ ગયો છે.

અમે એક ફાટેલ ખ્યાલો પીધો'તો;
 નવાઇ છે એ પણ હજમ થઇ ગયો છે.
 નજર એમણે ફેરવી શું લીધી છે !
 જીવનમાં ઘણો કેફ કેમ થઇ ગયો છે.
 અમારા જ હાથે અમારા જ માથે
 ઘણીવાર ભારે સિંતમ થઇ ગયો છે.
 જવાનીના સોગન જવાનીના મદમાં,
 જવાની ઉપર પણ જીલમ થઇ ગયો છે.
 ઘણીવાર વેરણ દયા થઇ ગઇ છે;
 ઘણીવાર વેરી ધરમ થઇ ગયો છે.
 નથી આંખમાં છાંટ સુદ્ધાં શરમની;
 જમાનો ચ શો ખેશરમ થઇ ગયો છે !
 નહીં ચાલવા દે એ અંધેર આવું;
 નવા માનવીનો જનમ થઇ ગયો છે.
 ન હો કેમ દહીંલી ઘાયલની વાણી;
 દરદમાં જ પાગલ ખતમ થઇ ગયો છે.

સુરેશ દલાલ

વિમૂઢ હે !

તું ભિન્ન મૌનની આડમાં ભલે
 સંગોપને સલજ રાખી રહે, વિમૂઢ !
 રે ભાવ તારા ઉરના વિચંચલ
 ડોકાય અર્ધ બિઘડયાં દગને ગવાક્ષ !

ત્હેં રેશમી કેશતણી લટોને
 ના કુંદને કુસુમ લેશ કરી અલંકૃત;
 છતાંય શી સૌરભકેરી મત્ત
 માણી રહું મધુરિમા અનભિજ્ઞ, હૃદય !
 વાચાળ તારું સુણી મૌન, મારી
 વાણી બની રે' સ્વયમેવ મૌન !

જતીન્દ્ર આચાર્ય

તને હું ચાહું
 ફરી ફરીને કથવા હું આવું
 પંચાક્ષરી એ ત્રણ શબ્દની કથા;
 અનેક આડીઅવળી કરીને
 છૂટો પડું વ્યર્થ વધારીને વ્યથા.
 એકાન્તમાં આ ઉરને પટાવું,
 વહું, રિઆવું, લખ પ્રાર્થના કરું
 મનાવવા, સર્વ પ્રયુક્તિઓ વૃથા:
 તે પાસ તારી પળતું પુનઃપુનઃ !
 ફરી ફરી આવું હું તારી સન્મુખે,
 ફરી કરી મૂક વળાવતી અરે !
 અશબ્દ ગાથા મમ વાણીને જૂલે
 થશે ન શું લોકિત તાહરે કરે !

રૂમાલ રંગ રસિયાનો

એક જવાલમની લટકાળી ઠહાલી, રૂમાલ રંગ રસિયાનો		
શે'ર સિધપુરના મેળામાં ઠાલી.	„	„
એણે સરખી સૈયરનો સાથ લીધો,	„	„
મેળે મહાલવાનો મનસુખો કીધો.	„	„
લીની કેરી કુંવારકાની રેતી,	„	„
ઠોણ અંદર લગીર ખહાર ઠેતી.	„	„
ઠહાલી મેળાની લીડ ઘણી લાળી,	„	„
“કે” લી મનનો મળે જો આજ માળી”	„	„
વાતો લંકાની લાડી શી કરતાં,	„	„
મેળે કૈંક કૈંક ઠોરતાં ફરતાં.	„	„
ચાર પારણાંનો ચકડોળ ભાંચો,	„	„
સામે ઘેઠો એની માંજરી મૂછો.	„	„
આંખ આણીયાણી, મૂછનો દોરો,	„	„
રામ સીતાનોઃ ખાલડે ગોરો !	„	„
એ તો વાલમના વાવડ પૂછે,	„	„
કૈંક ચાવે ને શેરડી ચૂસે.	„	„
લોળી સૈયર સવાલ સામે પૂછે,	„	„
“વીરા ધીમું હસો છો કેમ મૂછે?”	„	„
“મને વાલમનું નામ ઘણું ઠહાલું,	„	„
આજ એંધાણી એટલી આલું;	„	„

કે'ક દા'ડાની વીતેલી વાતો, રૂમાલ રંગ રસિયાનો		
અમે આવ્યા'તા એક બે રાતો.	„	„
ઓલ્યા ઓપટાની આઘમણી શેરી	„	„
અમે આવ્યા'તા કાચ-ખેશ પે'રી.	„	„
ગામ ગોરજનો રામશંગ રાણો,	„	„
એતો પોતે હું પ'ડે પરમાણો !”	„	„
વાલી નીરખે નીરખે ને નેણુ ઢાળે,	„	„
કેવાં પ'ખી મળ્યાં બે એક માળે ।	„	„
મેળો વાલીને રામ રામ વ્યાખ્યો,	„	„
રાણે રંગી ૧ રૂમાલ ભેટ આપ્યો.	„	„
માંઘ ચીતયાં ચકોર મોર મેનાં,	„	„
બાણે ટહુકે રેલાય સૂર એતા ।	„	„
ધોરી મારગ બે પંથને વિસામે,	„	„
છૂટાં પડતાં બેઠાં સામ સામે.	„	„
ચાર ચૌટાનો ચેવડો ખાતાં,	„	„
વાતે વાતે આનંદનીર ન્હાતાં.	„	„
સૈયર સીધો સવાલ હોઠ આણે,	„	„
“બહાલી પૂછે આવો ન કેમ આણે ?”	„	„
એને આણાંની ઝંખના ઝાઝી,	„	„
માંએ કહેતાં મરે છે એ તો લાજ !”	„	„
“હીનો શ્રાવણ ને કારતક કોરો,	„	„
આસો આઘો ને માગસર ઓરો” ।	„	„

“માણેકઠારી પૂનમનો લહાવો, રૂમાલ રંગ રસિયાનો
તમે મનગમતા લેરું હૈં આવો.”   ”   ”

આલ આથમણે સૂરજ નમતો,   ”   ”

રહેજ તગતો ને સેજ લાલ રમતો.   ”   ”

ચાંદ પૂનમનો જોઈ ગાંઠ વાળે,   ”   ”

મીઠી કોયલ ટહૂકતી માળે.   ”   ”

ગાંઠ નવમી ને શ્રાવણ વરસે,   ”   ”

ઠરી ધરતી, બહાલીનો જીવ તરસે!   ”   ”

લીલાં ખેતર હિલ્લોળ લહેર લેતાં,   ”   ”

કોના પદરવના સંદેશાં દેતાં?   ”   ”

૩૫ રેલી નવરાતની રાતો,   ”   ”

એને હૈયે હરખ ના માતો.   ”   ”

ઘેરી ઘેરી ધુધરવેલ ધમકે,   ”   ”

ઘેરા ધૂંધટમાં ચાંદની ચમકે!   ”   ”

* વાલમ : વિસનગર પાસેનું એક ગામ

રમેશ જની

‘શું જોઈ જ રહ્યો છું તું?’ ‘કંઈ નહીં’

‘તો ચે?’ ‘તને?’ ‘આજ ચે?’

‘હા!’ ‘વિદો!’

.....પણ જોલતાં નજર તો લોંચે જડાઈ ગઈ!

‘સામે જો!’....નહિ!’ માત્ર શીર હલવી કીધું

—અને કાય શી

સંકોચાઈ રહી ! — અરે, વસન પે આછાં જડપી રહ્યાં!!

—ને રોમાંચિત રાત્રિ તે દિવસની આજે કરી જાગતી

ઓચિંતા સ્પર્શે ધળી મધુર ને અંગાંગ ઊઠી હતી:

દીવીના મૃદુ કંપ પૃઠળ સખી, તું ગાત્ર સંકોરતી

ઊભી લાજ-લળી !....અને નયનના મારા દહાશ્લેષથી

હૈયાને વળગી રહેલ નમણું આરકત ચીનાંશુક

પ્રત્ય દે ધબકી રહ્યું !...પ્રિય, તપ્પી સાયુજ્યના મૌઘ્યમાં

પ્રીડાનાં સરકી ગયાં ઉર થકી રે આપણાં ઓઢણો

કયારે ? કેમ ? ન લાન કે ?

મિલનની એ રાત્રિની સંસ્મૃતિ

જાગે, ને રતિ પ્રાણમાં પ્રગતી વિશ્રંભ-વિશૃંખલ.

રાજેન્દ્ર શાહ

વિખડંબ વેદના

ઉરની વિખડંબ — વેદના

સહવી કેવળ બંધ હોઠથી :

જીવને ખલ કેતી જે હવા

નહીં નિશ્વાસથી એની વિક્ષતિ.

નયને મુજ પ્રવેત અગ્નિની

શત જવાલા જલતી અહર્નિશ,

ખલ — લીપણ કાલરાત્રિની

સહીં, તેજે નિજ શુક સદશ.

પરિવર્તન શીલ સર્વ કૈં,
નહિ છે શાશ્વત કોઈ શાસન:

નહિ મૃત્યુ કહીં ય જાણી લૈ
નવ સંક્રાંતિનું હેતું વાહન.

સખી, વસંતે

તુષાર

તે સ્વપ્ન શા જગત રમ્ય સૂર;
ને રંગનાં દ્વાર ખૂલે અપાર.
વસંતની વ્યાપૃત મહેક મહેક.
ઝૂકી ઝૂકી વૃક્ષનાં ઝુંડ પેલાં
ગુંજ રહ્યાં કોઈ સમૂહગાન.
ને વાયરો ચિત્ર સુગંધ ફેરાં
આંકે વળી બૂંસી નવાં જ માંડે,
ચૂમી લિયે બહાલથી મંજરીને.
તારી લટો નર્તન આદરી રહી
(જાગી ઊઠી જોલતી સુખ ભર્મિ.)
મૃણાલના દંડ સમા સુકોમળ
તારે કરે અંગુલિને પરાવી
રાચી રહ્યા અંતર ભાવ મારા:
વસંતની માદક આ હવામાં
હું પી રહ્યો નેત્રથી નેત્ર તારાં.

વિઘ્ન, વાદળ અને વર્ષા

(ચોડાંક અપભ્રંશ મુક્તકો)

વિઘ્ન

મૂળ (શુદ્ધીકૃત)

અનુવાદ

પનિયાણુ જીવઅં પુડનિઆ	પ્રાન્ય - પ્રાણ પીત્તી
પંવઆણુ મત્યઅં દલનિઆ	અદિ - રીશ ચીરની
સિન્ચણુરસ કદિઆ લુલનિઆ	ને જી! વીજ ભભૂકતી
પેરછ ભીરે વિજગુલા વલનિઆ	(આજ-જલ લપકતી!)

(૨)

મૂળ (સ્થાનલક્ષેણ)

અનુવાદ

પેરછ વિજગુલકા પહ-પત્તી	દીડી સ્થામલ ધનની કારે
કાથ-મેધ-પરિઅન્ત-ભમન્તી	ઘડી અહીં ઘડી તહીં ભમતી
દૃઢ-સે-ગિરિ-સાણુ-પએન્વ	અગમ્ય વીજલ-રેખા અગતી
દિઢ-ચુઢ - જલણાવસિઅન્વ	સ્થામલ ધનની કારે.
	જાણે કે કુંગર પર લીએ
	દેવે બળેલ શિખર તથી ટાએ
	ઘડી વરતાતી, ઘડી અગપાતી
	અગમ્ય અગન-શિખાઓ જલતી
	સ્થામલ ધનની કારે.

* મૂળ રચનાઓ નવમી શતાબ્દી પહેલાંના મહાકવિ સ્વયંભૂત પિંગળવ્રંથ સ્વયંભૂતદેવમાં ઉદ્ભૂત થયેલી છે. અનુવાદ શબ્દલક્ષી કરતાં વિશેષ તે ભાવલક્ષી કરવાનો પ્રયાસ રહ્યો છે.

વર્ષા

મૂળ (અંગારગણ)

પેચ્છ ધણાણું ગદ્દણું
લોલ - યલાઆ - ડસણું
પતિથઅ - સત્ય - ગસણું
કાલ - મુંહું વા કસણું

અનુવાદ

હોય એ ન ધન - ગહનઃ
વીજ - જીભ, બગ - દશન
પાન્થ - લોક - જીવ - ઝસન
એ જ કાળું યમ - વદન !

●

૨

મૂળ (કાદંડ)

વાસારત - રઉદ - રાધણા
દેધન્દાઉદ - ચાવ - પાણિણા
પિજ્જ - ભીસણ - ભદિલ - ભિણ્ણઅં ને સઘ વિદુત્ - શર તીક્ષ્ણ સાંધ્યું
કન્દંતં પડધ વ્વ અબ્ભઅં કંદંતં અબ્ભ - હરણું પડ્યું મર્મવીધ્યુ!

અનુવાદ

ને ! રૌદ્ર વર્ષાઋતુ રાજ ધાયે
હરતે મહા ઈંદ્રધનુ ઉઠાયે
ને સઘ વિદુત્ - શર તીક્ષ્ણ સાંધ્યું
કંદંતં અબ્ભ - હરણું પડ્યું મર્મવીધ્યુ!

●

૩

મૂળ (બહીં)

કુસુમિઆ કલમ્બુલ્લઆ
રમણિઆ દુરેહુલ્લઆ
પરિમલોહઆ મુચ્છિઆ
મહિઅલં ગઆ પન્થિઆ

અનુવાદ

મધમધી ઝીઠ્યા કદંબો
મધુગાન ગાય ભૂંગો
મૂર્છિત ગંધ - ગાને
પથ દળત પાન્થવૃંદો

●

૪

મૂળ (શુભધર)

સક્કયાવ-વંકલાવ-મૂલયા - ભયંકરાઈ
ગરુમાણ-રાઅહંસ-દીહ-પન્તિ-ભાસુરાઈ
વિપ્પુરન્ત-વિજ્ઞુલા-લલાવિઅગ્ગ-અહઆઈ
પન્થિઆણુ ધાવિઆઈ પાઉસબ્બ-રકખસાઈ

અનુવાદ

વક સકયાવ-મૂલતા ધરી ભયંકર
દીધે રાજહંસ-પંકિત-રૂપ દંત ભાસુર
વિરુરન્ત-વીજ-અભ ભૂલપન્ત કકેદા
પાન્થ માળી ધાય અધેર અગ્ગ-રાક્ષસ

હરિવલ્લભ ભાયાણી

અળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

‘સેહની’ [૧૮૬૯-૧૯૫૨]

મુખ્ય કૃતિઓ :- ભણકાર, ગોપીહૃદય

કવિ, કાવ્યજ્ઞ અને વિવેચક પ્રો. અળવંતરાય ઠાકોર આમ તો પંડિતયુગના; પણ એમનો સંબંધ વિશેષ ક્લદાયી નીવડ્યો. ગાંધીયુગ અને તે પછીની પેઢી સાથે. ઇતિહાસ અને રાજકરણના આ ઊંડા અભ્યાસીએ નાટકો લખ્યાં છે; નવલિકાને પણ વિસારે નથી પાડી, અનુવાદો પણ કર્યા છે, છતાં પણ એ યાદ તો રહેવાના વિવેચક તરીકે, કવિ તરીકે, “ઉછરતા વછેરા”ઓના કાવ્યગુરુ તરીકે. વિચારપ્રધાન(એટલે ભિર્મિશૂન્ય નહીં) પણ ભિર્મિરસિત) કવિતાઓ લખી ગુજરાતી કવિતાને લાગણીવેદા અને શબ્દાણુતાને લપસણે માર્ગેથી વાળી લીધી; અને આ રીતે નવી દિશાનું દર્શન કરાવી સાચા રાહ પર મૂકી. કવિતા વિશેની આ સૂઝ અને સમજ દ્વારા એમણે ગુજરાતી કવિતાને દીક્ષા આપી. એમની વિચારસરણીની છાયા આપણા કાવ્યસાહિત્ય પર પથરાઈને પડી છે. બ. ક. ઠા. દ્વારા થયેલી આપણા સાહિત્યની આ અનન્ય સેવા છે.

એમનું માનસં અખતરાખોર. એક સાચા અને સમર્થ સર્જકને જાણે એવી ભગરૂકતાથી એમણે સતત પ્રયોગો કર્યા. જ્યારે આવા કોઈ ચિંતનપરાયણ સર્જક પ્રયોગો કરે ત્યારે એમાં સરવાળે સાહિત્યને તો લાભ જ થાય છે. જંદ, વિષય, કાવ્યપ્રકાર-એટલેકે કાવ્ય-સમગ્રને એમણે પોતાની વિશિષ્ટ મુદ્રાથી અંકિત કરી દીધું. બાહ્યદેહની અતિશય ચીવટપૂર્વક ટાપટીપ કરવાને બદલે કવિતાના આંતરિક સૌન્દર્ય પ્રત્યે ઠાકોરે દૃષ્ટિ ઠેરવી બ્લેન્કવર્સ જેવો જંદ એમને મળી ગયો. ‘પૃથ્વી’માં. એક બાજુ પર પડી રહેલા અને ઉપેક્ષા સહન કરતા ‘પૃથ્વી’ જંદનો ભણે કે ઠાકોરના સ્પર્શ માત્રથી ચહેરોમ્હોરો ફરી ગયો. પછી ‘પૃથ્વી’ જંદ તો અત્યંત કવિપ્રિય થઈ ગયો. આજે પણ આટલા ઉંજો ચહેરે ‘પૃથ્વી’ જંદ કાવ્યસૃષ્ટિમાં મ્હાલે છે તે ઠાકોરને જ પ્રતાપે. ‘ગુલબંધા’ જંદનો પણ એમણે કરેલો ઉપયોગ ધ્યાનપાત્ર છે. ચતિનો ત્યાગ કરી જંદનું પ્રવાહીત્વ એમણે સિદ્ધ કરી આપ્યું. ચતિ ન આવે એમ નહીં :

પણ જે કાંઈ આવે તે અર્થાનુસારી. ઠંડોરની કવિ તરીકેની આ એક લક્ષણિકતા છે. કાવ્યનો ઉપાડ, મધ્ય, અંત બધું જ અર્થાનુસારી હોયું મટે. અર્થની દૃષ્ટિએ કાવ્ય કયાંય શિથિલ ન જતી ભય એની પૂરેપૂરી તકેદારી રાખી લખે. કાવ્યને ઉપકારક હોય એવી ભૂમિકા આપ્યા પછી એની રજુઆત પણ એટલી જ તર્કશુદ્ધ.

વિદેશી કાવ્યપ્રકાર સોનેટને આપણી ભાષામાં પગલર કરી આપવા માટેનો બધો જ જશ ઠંડોરને ફાળે ભય છે. આ પ્રકારે તો ભેલભેલામાં પ્રચલિત થઈ ગયો. પ્રચલિત થયો એટલું જ નહીં પણ સોનેટમાં ઠંડોરને અને એમની પછીના કવિઓને ગણનાપાત્ર સિદ્ધિ પણ પ્રાપ્ત થઈ. થયાર્થ મૌરવ લઈ શકે એવાં ગુજરાતી ભાષા કને સોનેટો છે. ઠંડોરે પોતે જ દોહસોથી થે વિશેષ સોનેટો લખ્યાં-એમાંના કેટલાયે સોનેટો માત્ર ઠંડોરના જ સંપ્રદાયમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે એમ નહીં પણ સમગ્ર ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યની એ નોંધપાત્ર કૃતિઓ છે.

ઠંડોરે ગેયકૃતિઓ - ગીતો નથી લખ્યાં એમ નહીં પણ એમને આ પ્રકારમાં નરી નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત થઈ છે. વિચારપ્રધાન કાવ્યોમાં સફળ થતી ઠંડોરશાહ સૈદ્ધી અહીં આ પ્રકારમાં વિમ્મકર્તા નીવડી. ઠંડોરનો કવિ તરીકેનો બધો જ એવો છે કે ગીત જેવો કાવ્યપ્રકાર એ અજમલે તો પણ લાખ પ્રયત્ને સફળતા ન પામી શકે.

આ ઉપરાંત એમણે ક્રોડ, આખ્યાનકાવ્યો, રૈખાચિત્રો, કથાત્મક કાવ્યો, પ્રસંગકાવ્યો, વર્ણનાત્મક કાવ્યો પણ લખ્યાં. ઠંડોરની કવિ પ્રતિભાનો જળકારો તો ઠેર ઠેર વરવાય છે. શ્રીમે ધીમે ક્રમશઃ વિકાસ સામર્થ્ય કથાવસ્તુ, કલ્પનાની સમૃદ્ધિ, જોડા પણ અોચિત્યપૂર્ણ અલંકારો, ચિંતન પરાયણતા, દૃષ્ટિની વિશાલતા તથા શબ્દરેખાઓ દ્વારા આંખ સમક્ષ ચિત્ર રચનું કરી દેવાની એમની શક્તિ હાલ માગી લે એવી છે.

ઠંડોર ખાસે વિષયોનું વૈવિધ્ય પણ પૂરવું છે. પ્રભુ, પ્રકૃતિ, પ્રેમ-વ્યવહારેમ અને સમાહિપ્રેમ - આ બધાય વિષયોને એમની કાવ્યકલામાં સ્થાન મળ્યું છે. આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી બન્ને પ્રકારનાં કાવ્યોમાં એમની ભમેલી હથોળીનો ખ્યાલ આપ્યા વિના રહેતો નથી.

અનુગાદોમાં ઠાકોર મૂળ કૃતિ પ્રત્યે વફાદારી તો પૂરેપૂરી લખવે છે પણ ગુજરાતીમાં ઉતારતાં મૂળનું સૌન્દર્ય પ્રસાદગુણના અભાવે નષ્ટ થઈ જાય છે. મૂળ કૃતિનું માધુર્ય પ્રકટાવવા એમની ભાષા અસમર્થ ઠરે છે.

પ્રથમ દર્શને દુર્બોધ લાગતી એમની કવિતા સમજાણપૂર્વકના વાચન મનનથી સદૃશ્યને વધુ ને વધુ રસદાયી લાગ્યા વિના નહીં રહે. સર્વાં એમની ભાષા કઠોર હોય છે એવું પણ નથી. ક્યારેક તો એ મધુર અને મુલાયમ પણ થઈ શકે છે. વિચારપ્રધાન કવિતાના પ્રણેતા અને કોઇની પણ શેઠ કે શરમમાં તણાયા વિનાનું આખાખોડું વિવેચન કરનાર વિવેચક એટલે ઠાકોર. ગુજરાતી ભાષાનું કોવત જાણે કે ઠાકોર દ્વારા જ પ્રકટ થાય છે એટલું બધું ઓજસપૂર્ણ એમનું ગદ્ય છે. આ બળ એમના પદ્યમાં પણ અચૂક પ્રકટ થાય છે. એમની ભાષા ભારેખમ હોવા છતાં પણ શુષ્ક તો નથી જ નથી.

—સુરેશ દલાલ

પરિશીલન

યયો છું સમસામથી દ્રવ પિદીતણે, થાઉં છું
હવે વળિ ત્રિછતણે પિદિ ત્રણે મહીં ને બલા
મ્હને, કવન માહરાં સહ, નિર્જાતરે દો જરા
જગા, “સ્વજન તે સહોદર વડા વળી તે ખરા”
તણે ચરણ આ ધરી પરમ દહાણુસુખ માણું છું,
—બલે સ્વજન ગાળ દે,

સ્વજનગાળ પણ હેતની ભાણું છું.

મ્હને મ્હાશો ? ના છું લલિત લલકારાવલિ તરલ;
નહીં મ્હાશો ? જૂં તો હૃદય ઉતરું તે પછિ સરલ.
મ્હને મ્હાશો ? ના છું પરિચિત પદાલંકૃત પટલ;
નહીં મ્હાશો ? હું તો મરમ સમઝાયે ધુતિ વિમલ.

પુષ્પ કવિતા માત્ર પોચડ, આંસુ 'સારતી
 ધણી કવિતાએ માત્ર ખોટા એવ, અસત્યભા,
 ધણી કવિતા તો માત્ર બલિહારી ભાષાતણી.

દૈવે જાણે જલમહનમાં ખેંચે લીધી હતી તે
 આણી રહેજે તટ પર ફરીને મહેને છોળેલે,
 ને આવીં તો પણ તર લઈ ક્યાં મધ'તરી રી આવી,
 છવાદોરી મૂઠિ ન મધ' તેથી રહું રીપ નાખી !

બેસી ખાટે પિયરધરમાં ઝિંદગી બેઈ સારી
 ત્યારે જાણી અનહદ મતી, નાથ મારા, ત્હમારી.

ચહૂં ઉપર હા ! સખે, વિકટ આ ચહાવે ત્હમે
 નહીં નિકટ ! કર ચહે તેમ ખમો જૂની'ટેવથી
 નથી પગથિયાં રમ્યાં; પધર ધારવાળા ક્ષિસા;
 અને અધિ'લ કંટકી નિખિલ કાઠિ આ કારમાં !
 પટે પદ વણું નિચો, ઉઝરડે વિખાતો વધું,
 ક્યહીં દમ ચહે વળી પદવિ વ્યાધિ ચિતાતણી.

જૂવો ઉપાડું છે કમાલ, ભવ જ્યાં રુચે;
 સ્વદમ બિંદુયે દયાનું ના ખરે હુને.

સુંદર રંગ માટે

એશીઅનની બનાવટો

● સફેદો

● બેલતેલ

● ધુનેમલ

● વૉરનીશ

● હાસ્ટેમ્પર

બનાવનારાઓ :

એશીઅન ઓઇલ એન્ડ પેઇન્ટ કં. (ઇન્ડીયા)

પ્રાઇવેટ લિમિટેડ

દાસ એમ્પર્સ, ૧લે માળે, દલાલ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૧.

તારિખ: ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૯, ક્રિ. નં.: ૨૫૫૬૬૧

કવિલોક

‘કવિલોક’નું દ્વિમાસિક પ્રકાશન

સંપાદક મંડળ

રાજેન્દ્ર શાહ

જયુલાલ શાહ

સુરેશ દલાલ

સલામત ભરવાનાં સ્થળ

શાંખલિકે, હટલ, ગિરગામ-રોડે, મુંબઈ-૨

મિત્રસે એન. એમ. ત્રિપાઠી-પ્રા. વિ., પ્રિન્સેસ વ્હીટ, મુંબઈ ૩
શ્રી. પિનાકિન્ કાદિર : એ. કાદિર બ્રધર્સ, જરમન સીલ્વર માર્કેટ,
રતનપોળ, અમદાવાદ

શિવકુમાર બેલી : C/O સુરેશ એન્ડ કં.

૧૨, પોર્ટુગીઝ ચર્ચ વ્હીટ, કલકત્તા ૧.

૦

સલામત

દેશમાં વિપિયા તાલુકા : પરદેશમાં શિવિંગ છ : છટકે નકલના જવાસ નવર જેસા

મુદ્રક અને પ્રકાશક : સુરેશ પરસોનમંદાસ દલાલ

અને પ્રકાશનસ્થાન : લિપિની પ્રિન્ટરી, હટલ ગિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨

કવિ લોક

પુસ્તક ૩ : અંક ૩

શરદ ૨૦૧૫

ઉશનસૂ

હેમન્તની એક અનુભૂતિ

પ્રભાત હજી દૂર સહેજ, વદ્યપદ્ય હેમન્તની
ઢળેલ હતી આંદની અલસ રાતની પાછલી,
ખડી તરુવરોની મૂક નીલછાંચ શી આવલી
જાંચનીચી યથા સુનીલ સ્થિત ખત્રીશી દંતની
વિકાસી મુખ ચાટતો કવલ કાળે શું વ્યોમનો!
અહો, પીગળી અંદ્રખંડ સ્ખલતો સુધાઅર્ણવે!
જતી ઊતરી આંદનીની ચઢી તે સપાટી હવે,
હું માણી રહું ચોટમાં ય મધુસંગ શો સોમનો!
ખધું અરવ શૂન્ય, માત્ર મુજ એક ચૈતન્યથી
વિરાટ વિજને થતી ખલલ? ત્યાં જ પહોં હલે
અનંત નલનો મુલાયમ, વિલોલ જ્યોત્સ્નાજલે
ઉકંત અમી છોળ; થાય: અહીં એકલો હું નથી;
નિગૂઢ અમીસીકરે કરતું કેઇ પ્રક્ષાલન,
વિરાટ દ્રવ છાલકે પિગળતો અંહુનો કણ.

હે નિગૂઢ !

(હરિયશ)

હે સુરમ્ય !

પૂર્વવત્ રહ્યો હજીય તું અગમ્યનો અગમ્ય !
હે નિગૂઢ !

પૂર્વવત્ રહ્યા અમે વિમૂઢના હજી વિમૂઢ !
તું અકલ્પ્ય, તું અતકચ, તું અમેય, બસ ?
કબૂલ છે અમારી હાર-તું અજેય, બસ ?
તે શસ્ત્રનો ઢગલો કરું તારે ચરણ, સંતુષ્ટ બસ ?
છું પરાજિત-લે હવે તો કંક હસ,
કંક ખોલ,

કંક તો રહસ્ય ખોલ.

કંક તો દે તવ પરિચય.

આથમી જાવા ય આવી દીર્ઘવય.

થા અચાનક તું સરલ,

એ અચિંત્યા વૃત્તને અદ્ભુત છલ

તારા ભણી ઊઠેટો વધી જાશે જ વિસ્મય

જેઠ રૂહેશે કીતુકે

તારી કૃતિ,

કે આય તારા બર તણી જ ચમત્કૃતિ

જે તું જ-ને હા તું જ કેવલ

કરી શકે.

હેમન્ત દેસાઈ

જોગદોલસ

ધરિત્રી હરિયાળી; નીલ નલ વિસ્તર્યાં નિઃસીમ
અહીં ખસ હર્યાં ભર્યાં, નયન જ્યાં ઠર્યાં ત્યાં ઠર્યાં !
પ્રભાત સુરખી વળી છ વીંટળાઈ આ યોગમ
સમસ્ત સ્થળને કશી વલય શી ! પ્રશસ્તિ ભર્યાં
કરંત મૃદુ ગાન પંખી તરતાં હવામાં, પછે
રહંત ખિસકોલી ખેલી શુભચ્છોરનાં તોરણે !
ધપે-ધસમસે પ્રવાસી-ખસ માર્ગને વીંધતી,
અહીંતહીં ભમંત દષ્ટિ મનને દિશા ચીંધતી-
અગાધ ગરિમા તણી મધુરિમા તણી, કૃત કૃત
થતું મન નિહાળી સર્વ સુખમાલીલા, જ્યાહરે
પહોંચી સમીપે પ્રચંડ જલરાશિ જોયો રચુત
થઈ પડત જોશથી શિખરથી તળેટી કને :
વિમુગ્ધ મન વિસ્તરે વિપુલ કલ્પનામાં ઘડી
અને ઢળી પડી જતું લઘુક સ્વલ્પતામાં ઘડી !

(૨)

વિમુગ્ધ મન વિસ્તરે વિપુલ કલ્પનામાં ઘડી,
અને ઢળી પડી થતું લઘુક સ્વલ્પતામાં ઘડી,
આહો પ્રકૃતિનું કશું પરમ ભવ્ય આ દર્શન !
કૃતાર્થ અનુભૂતિથી કરણ સર્વ થાતાં અહીં;
અપૂર્વ સહુ, દર્શ, સ્પર્શ, ધ્વનિ, ગંધ આસ્વાદન
હવાય જહીં ઘેરી ઘેરી ખસ બહાલ વેરી રહી !

તળેટી લગી ખેંચીનેય અવરોહણાન્તે—લહુઃ
 પ્રવાહ અફળાય અસ્ખલિત નિત્ય જલધોધનો
 કયાં વિષ્ટુ જરાય કયાંય કંઈ સામનો રોધનો.
 અહો પતનનુંય કેવું રમણીય ગૌરવ થયું !
 રમે મન, લમે યથા સરિત ડુંગરાથી ઢળી
 અનેક સ્થળ ઉચ્ચ નિમ્ન મહીં કિલ્કિલાટે વહી !
 અહીં સ્થિત; ન ઊપડે અરણ્ય માહરા વિશ્લથ
 અને મન કદે પરિક્રમણ—લાઘ્યું શું તીરથ !

કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

કાઠિયાવાડ

આવળ ખાવળ ખોરડી કેરો દેશ.

થોરીલો ખેસ.

ધૂળ લીડે ને ધગતા પાણી

અશોકના જ્યાં લેખ લી'પાણી

ગ્રીષ્મને કેસૂડાં લગાડે આગ.

સઘળું જ્યારે સુકાય

ગાંડો ખાવળ લીલમ થાય.

જન્મ્યો હૂંચે ત્યાંય.

[અરે કેસૂડાં ! અરે કેસૂડાં !

જમોર ખેલતા કાઠીની કમ્મરે

કુમકુમ કેરી છાંટ

રાણક દે'ની લોમની નાલિ શી કંકાવટીથી.
 અથવા લોહીના ટશિયા
 જ્યાં જ્યાં લૂચે ખાખરાને ડસિયા.
 અથવા વિશેષણો ભાટ-ચારણના
 જન્મદિને અક્રીણિયા નપુંસક રાણાના
 ફેગટ !]

ખાપરા કોડિયાનાં ભોંચરાંમાં
 આજ 'ખાપરા' કોડિયા ક્યાં ?
 મારું 'ખાખપણું' છે છૂખ્યું ત્યાં --
 છીછરા વીરડા જેવું સ્પષ્ટ
 એકકેય મૂર્તિ ન થાતી નહ
 નીચે પડેલા શંખલાઓની, છીપ તણી.
 અપૂર્ણ શાલિગ્રામ સમી.

સાંકડી શેરીએ ખોરડાં મારાં
 છાંયમાં મોટાં ખોરડાની, જે
 વહુએ વગોવ્યાં.
 ભંચેરા ગોખથી છટકી
 ભંચી સોટા જેવી પાલળી પરમાર
 છાંડીને કસૂંજો કરતા ઠાકોર; જેણે
 હોડો ફેડયો ઓલ્યીને દરબાર
 ચલમ ફેડી ચોકમાં રે:
 મેં ચ માયું ધૂણાવ્યું શોકમાં રે:

“પાતળા પ્રભુને રોક મા રે !
સિંહણ પાતળીનાં દૂધ પાતળાં રે !”

કૃષ્ણ પ્રભુને મરવા લાયક દેશ.
જીવવા માટે ત્યાગવા લાયક પ્રાંત
કોઈ દયાનન્દને, કોઈ મોહન ગાંધીને
થવું જેને ઉત્તરદેશે પ્રશાન્ત.

લીંબડા નીચે કોસ બપોરે, ધોમ બપોરે,
લીંબડે શુશ્રી પંચવટીમાં.

ધોરિયા ખેતર જાય.

વીરની યાદમાં પાણિયા ટટાર થાય.

હાથલા થોરમાં હાથ સતીના વરતાય.

[બહેનને મારતા હાથમાં ઊગે કાંટા,
સાંભરે માનાં વેણ.]

ખોડિયાર માતું ત્રિશૂળ, બણે

લોઢાનો થોર તરધારો.

કીચૂડ કીચૂડ કોસની ઉપર લીંબડા ઝૂમે,

વાગોળતી લેંશ; સ્તબ્ધ મથૂર;

ક્યારેક ક્યારેક કોયલસૂર

લીંબોળીમાં ભેઈ ન્હાની કડવી કેરીનાં નૂર.

કબરે કબરે સીતાફળની છાંય

મૃત્યુનોંધનો મધુપ્રભેહ જોમાં માય.

ભૂલી જઈને ધરતી નીચે ઊગવાનું, ત્યાં
લંટકે અનેનાસ.
કબ્રસ્તાનના સીતાફળોમાં વડવાગોળના ભાસ!

ગીરના કેસરી સિંહ
ભારતવર્ષના સર્વ જટાધરોનું
ગીર છે દંડકારણ્ય.
ગીરનો સિંહ ! મારો ય સિંહનો વંશ
Line of Least resistance
કેડિયો ગીરમાં ગોથાં ખાય;
કારભારીની પાઘડીમાંની આંટીધુંટીમાં
જેમ જતા અટવાઈ
પ્રતિસ્પર્ધિઓ.

એક ઊભો ગિરનાર.
ને એક છે શત્રુજય;
પ્રતીક આ ઉભય.
તેમ જ નાગરાણી ને રૂડી રખારણ.
માણસો તાકતા હાથી ચડેલા રાજવીને;
અંખાડીની હરોળમાં આવે ઝરૂંખો નાગરાણીનો
આંખ રાજાની ત્યાં.

ચણિયે, કપડે આલલા
જાણે નિતનિત નાથ્યો મોર;
ગામને ટીંચે જાય રખારણ,

કંથ ચરાવતો ઢોર;
 ત્રાંખાવણી બાઇને કાળજે નંદકિશોર.
 ગોપ મે ગોપી, ગોપ ને ગોપી
 રાસ રમતાં બહેતું મૂકે વર્તૂલ.
 સાંજનું કાઠિયાવાડ તે સો ગોકુલ.

કુ. જયોત્સ્ના મિલન

ચાંદલાની ઓથમાં

મુજ લાલનો આ ચાંદલો
 શાને નિહાળું આરસીમાં,
 હું ફરી ફરી આજ ?
 પ્રશ્ન થાતો,
 શું નહું છે આજના આ ચાંદલામાં ?
 એ જ કાળો, ગોળ, મોટો ચાંદલો જે
 લાલ નાના બિંદુથી વિંટાયલો
 છતાં કંઈ કંપ હયામાં,
 ને ગલડું હૃદય મારું,
 છૂપાવતું એ વદન બહાણું
 મુજ ચાંદલાની ઓથમાં.
 રખે આવી ચડે કે'
 એ વદનનાં આ સદનની શોધમાં
 (ને છૂપાવ્યું મેં શ્યામ એ વદનને ત્યાં)
 તેથી જ આજે ભેઠું છું,

હું ફરી ફરી ચાંદલો.

રહી રહી થાતું

ક્યાંયથી ડોકાઈ જાતું તો નથી ને

એ વદન વહાણું ?

નલિન રાવળ

કહીં જશે ?

પતાંગિયાની પાંખ મહીંથી પ્રગટી

પેલી સુવાર ક્યાં ગઈ ?

ફૂંકડાની કલગીના જેવી તોર ભરીને મોહક

પેલી ખપોર ક્યાં ગઈ ?

ધણુ-ધેનુની ખરી મહીંથી ઊડી રહી

રે મહેક ભરી એ સાંજ ગઈ ક્યાં ?

કહીં જશે

આ ફૂલ સરીખા ફૂટયા તારા ?

કહીં જશે

આ આલે ખીલી રાત, રાતમાં ખીલ્યાં જે

સૌ શમણાં મારાં ?

હરીન્દ્ર દવે

મહાનગર

કઠોર આ પથ પરે
મૂકયા જ્યારે પ્રથમ ચરણું;
મનની શી મુંઝવણ !

આજ એ તરંગ થયા શાંત.

કૃતજ્ઞતા કેરાં જલે
છલકી ઉઠેલ મન ઝીલી રહે
વિશાળ હૃદયી નિમંત્રણ.

ક્યાંયે ના મળ્યા જે સાર્થ મુખ
અહીં પળેપળ ન્યાણું;
સજીવ જે નેત્ર,
હોઠે ભાવ,
હૃદયે ઔદાર્ય,
— નગરની અધિષ્ઠાત્રી લક્ષ્મીનો આ વર ....
હવે માગું શું અવર ?

લીંસ આટઆટલા સરોવરોની
ઠવચિત સંગમ
કદી ભિન્ન પ્રવાહ;
આકુલ તરંગ તટ લીંસી પાછા ફરે

સ્થિતિચક્રની ગતિથી

વલ્લોવાતું જલ,

નજરમાં એનો સંકેત પ્રચ્છન્ન,

કિંતુ હોઠ પર સ્મિત પ્રસન્ન પ્રસન્ન.

પ્રકૃતિનો પામું પરિચય માત્ર સ્પર્શ વડે

પૂર્વનો આલોક અગોચર

વાયુની લહરે એનું લાન.

શિશિરમાં સમૂહે આનંદ

ગ્રીષ્મમાં આકુલ મન છેડે

એકલ અરવ છંદ

કળીમાંથી ફૂલ કેમ બને

રહસ્ય અબાણ;

વેલ પર ફૂલ કેવાં શોભે

એની પળેપળ મળતી પિછાણ.

સમુદ્ર કિનારે

રંગરંગનો પ્રવાહ

કયહીં બાંધ્યાં, કયહીં મુક્ત.

ગગનને ચુંબતા આલય,

સાથે ગંદકીના ઢગમાં પોસાઈ રહ્યા પ્રાણ.

મેળો મળે અહીં સ્થળે સ્થળે

એકાંત છવાયું પળે પળે.

આંખ ખોલું
 - સભર સભર ઘટા છાઈ;
 મીંચું નેત્ર
 મુજમાં વિસ્તરી અણિલાઈ.

મમત્વની કેડી અહીં આરંભાય
 અહીં પરાકાષ્ટા
 એનો અહીં લેાપ.

લોગી કેરો લોગ, યોગ,
 લક્ષ્ય, ભક્ષ્ય,
 મહાનગર મુંબઈ.

મુધાંશુ

આંખલો

અમરત આખ્યાં ને આંખલો ભિગિયો
 સમરથ ઘેઘુંળ ઘેરાવ,
 અજરા લહેરોની આવે લેરખી,
 વાસંતી નાખ્યા નેહપડાવ;
 અમરત રોખ્યાં ને આંખલો ભિગિયો.

અમરત આપીને આંખલો થાકિયો,
 આંખલાની એની એ અમીરાત:

સૃજન જમાવી સરણી રૂકી ગઈ,
હવે જોડી સંહાર મ્હોરની રાત;
અમરત રોખ્યાં ને આંખલો ઊગિયો.

એના એ સમદર એની એ ગગનંધટા,
એની એ સૂરજચંદર જાળ;
એના એ પવન એના એ પાણીધરા
મનખ્યો શે ભરે ત્રિકાળમાં કાળ ?
અમરત રોખ્યાં ને આંખલો ઊગિયો.

મૂળ-જડ બદલાવી મનખ્યે મ્હોરાવિયો
આંખલો, આખ્યો પ્રલયનો કાલ,
પાનખર પછીની અંકુરની કેર નવી
ઊતરી છે નવા કાલની માલ;
અમરત રોખ્યાં ને આંખલો ઊગિયો.

ચડ્યો ને ચડ્યો રે મનખ્યો ટગડાળે
પેલી મેર-ચંદાસૂરજને પાર;
નોધારો ઊડ્યો ને નવખંડ જોજિયા,
લાધી નવા રસરૂપની ધાર;
અમરત રોખ્યાં ને આંખલો ઊગિયો.

મુરતા

મુરતા શોધે રે એનો સાહ્યબો
 શેરી શેરીને સંસાર,
 નામની ટેલ્યું દે પળપળ, ખાવરી,
 એનો કહીં રે ભરતાર?
 આઠે ચે બાણુ ને અવની આલનાં
 સૂનાં સઘળાંય ધામ;
 બોલને ઝીલે ને પડવો પાડતો,
 એનાં કહીં રે મુકામ? .
 આંખની અગન એની ઓસરી,
 જલની ઉતરી જુવાળ;
 ઘરની ભીતર ઢગલો થઈ ઢળી
 એની કોણ લે સંભાળ?
 કોણ રે અડતું ને બાહુબંધી
 હુયે ઘરતું ગભીર?
 ભૂંડી તે નિંદનું સરકયું સોણલું
 આંહિ તો એક છે શરીર.

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક :- 'શેષ'

[૧૮૮૭ થી - ૧૯૫૫]

મુખ્ય કૃતિઓ : શેષનાં કાવ્યો, વિશેષ કાવ્યો.

પ્રો. પાઠકે રાજઆતમાં 'જનાણુ' અને ત્યારબાદ 'શેષ'ને ઉપનામે કાવ્યો લખ્યાં; 'દ્વિરેદ'ને ઉપનામે નવલિકાઓ લખી, અને હળવા હાસ્યાત્મક નિબંધો લખ્યા 'સ્વૈરવિહારી'ને ઉપનામે. આ ઉપરાંત એમણે મૂળ નામે સંશોધન, સંપાદન, વિવેચન અને ઈતર સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓ કરી તે જુદી, વિવેચક, કવિ, નવલિકાકાર, નિબંધકાર, અને તર્કશાસ્ત્રી પાઠકની બહુમુખી પ્રતિભાનો ખ્યાલ એમણે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં કરેલા નોંધપાત્ર કાર્યથી આવ્યા વિના રહે એમ નથી.

એક મહાકાવ્યને બાદ કરતાં કાવ્યના લગભગ પ્રત્યેક પ્રકારને એમણે અજમાવ્યો. ગઝલ સિવાય બાકીના પ્રત્યેક કાવ્યપ્રકારમાં એમને સફળતા પણ પ્રાપ્ત થઈ. કાન્તની જેમ સંખ્યાની દૃષ્ટિએ એમણે પણ ઝાઝું નથી લખ્યું. પણ જે કંઈ લખ્યું છે તે એકંદરે એવું લખ્યું છે કે સહૃદયના મન ઉપર સત્વશીલ કાવ્યકૃતિ વાંચ્યાની કાયમી છાપ પડી જાય. એમની કવિતામાં એક પ્રકારની શિષ્ટતા અને સુવહતા વરતાય છે તે સંસ્કૃત ભાષા અને સાહિત્યના એમના ધનિષ્ઠ સંબંધને આભારી છે. પ્રભુ, પ્રકૃતિ, અને પ્રણય આ ત્રણ એમના પ્રિય કવનવિષયો છે. 'વૈશાખનો બપોર' જેવું કટાક્ષકાવ્ય અને 'નટવરલાલજીનો ગરબો' જેવી હાસ્યકૃતિ પણ આપણને એમની પાસેથી મળી રહે છે. વિષય અને પ્રકારનું પૂરતું વૈવિધ્ય 'શેષ' પાસે છે.

પ્રભુલકિતનું પૂર તો આપણા પ્રાચીન-મધ્યકાલીન યુગમાં આવ્યું હતું. બહુધા એ યુગનો કવિ પ્રપત્તિભાવ સેવીને લવસાગરમાંથી ઉગારી લેવા માટે ઇશ્વરને પ્રાર્થના કરતો. આ કવિ પણ ઇશ્વરને પ્રાર્થના તો કરે છે, પણ લવસાગરમાંથી ઉગારવા માટે નહીં. એને તો ઝૂંઝવું છે અને એને માટે એ માગે છે જીવન. એવું જીવન જે એના પૌરુષને પરાકાષ્ઠાએ પહોંચાડે.

પ્રકૃતિને ‘દિવ્ય’ અને ‘હૃદય’ એવા વિરોધભ્રમ માત્રથી જ નવાજવાને બદલે એને આત્મસાત કરી કવિ એવું સુરેષ અને માર્મિક નિરૂપણ કરે છે એટલે જ એમનાં પ્રકૃતિકાન્ધો માત્ર વર્ણનકાન્ધો નથી બની રહેતાં. કયાંય કશું ઊભડક નથી લાગતું. પ્રકૃતિની રુદ્રતા અને રમ્યતા યથાતથ પ્રકટ થાય છે. ‘સૌંદર્ય’ને પ્રિય એવા અલંકાર ઉપમાને તો અહીં મોકલ્યું મેદાન મળી રહે છે.

પ્રણયના અનુભવને પરિણામે ચિત્તને પ્રાપ્ત થતી પ્રસન્નતા વિષવણ્ણતાની બંને બાજુ કવિની કવિતામાં પ્રકટ થાય છે. પ્રણયની વિષમતાના અનુભવને પરિણામે વિપાદ પ્રકટે એ સ્વાભાવિક છે, છતાં પણ એમનામાં રહેલો તર્કશાસ્ત્રી અને તરવણ એટલી જ સાહજિકતાથી અને સ્વાભાવિકતાથી વિપાદની પૂઠે વસેલા શુભ તરવને-આંમલને સારથી આપે છે. પણ એમની ખૂબી એ છે કે આ બધું હોવા છતાંયે કવિતા સખની વખતે ક્યારેય કવિ મરી નથી જતા. એટલે જ કવિતા આમળ આવીને ઊભી રહે છે; તર્કશાસ્ત્ર કે તત્ત્વજ્ઞાન નહીં.

અસાધારણ સંયમ સાથે ઊર્મિનું ચિંતનશીલ નિરૂપણ એ એમની કવિતાની લાક્ષણિકતા છે. ઊર્મિ અને બુદ્ધિને સંધાયેલો આવેલ વિવેકપુરંસર સમન્વય લાગ્યે જ જોવા મળે છે. સંયમપૂર્વક થયેલા આલેખનથી ઊર્મિની ઉત્કટતા મંદ નથી થતી. બાવળું નિરૂપણ ઉલટું-નીમ કારદાર અને પ્રતીતિજનક લાગે છે.

એમને કદાશ નિર્દેશ છે. એમાં અર્થહીન કલવાસ નથી બળી એમનું ચિંતન સપાટી પરનું નહિ પણ ઊંડું છે, એટલે જ કદાચ કવિ વિષમનું એકાંગી નહીં પણ સર્વાંગી દર્શન આપી શક્યા છે.

પાઠકની પણ કવિ તરિક્કની મર્યાદાઓ નથી એમ નહીં. ‘હૃદયો, અંત્રિય, જીવ, ન્યવસ્થાધુ’ વગેરે શબ્દોનો ઉપયોગ સારો નથી લાગતો. પાઠક જેવા પર્યેષક માત્ર ‘હાણી’ સાથે ગ્રાસ મળે એટલા ખાતર ‘રમે પંખી બાળ ને બાળી’ એકું ચિતરી જોશે એ તો સવિરોધ ખૂબી.

પાઠક જેવા પિંગળકાર, “તમારા પ્રશ્નાઘાતથી ઊંડું ઊંડું ઉતરી જતાં”
આવી શિખરિણીની પંક્તિ લખે એ હકીકત જ દુઃખદાયક અને આઘાત
આપે એવી છે.

જરા પણ થડકા વિના સંક્ષેપમાં આપણે એમની કવિતા વિષે
કાઠી શકીએ કે છંદોના ઊંડાં જ્ઞાન અને પ્રભુત્વથી, અલંકારોના
કલાત્મક ઉપયોગથી, કાવ્યના આકારની સૂઝ અને સમજથી અને
જીવનના નિરામય દર્શનથી પાઠકની કાવ્યકલા સુંદર અને જીવંત
લાગે છે.

— સુરેશ દલાલ.

પરિશીલન

વેણીમાં ગૂંથવાં'તાં -

કુસુમ તહિં રહ્યાં

અર્પવાં અંજલિથી.

સહુ સુભગ દર્શનો મહીં ન અદ્ય એને ગાથું;
ખીજે નજર એની, એતું મુખ હું નિહાળ્યા કરું !

યાદ'વે છે તુજ મુખ સખી ! આંગળી - હોઠ - મૂક્યું !

મળ્યાં તુજ સમીપ અગ્નિ ! તુજ પાસ જૂદાં થિયેં,
કહે, અધિક ભવ્ય મંગલ નથી શું એ સુંદરી ?

સખિ, ગત જીવનની પ્રીતે,

સખિ, આવે એવી રીતે,

જેથી જીવન રીઝ જરા તો ઉસ્લાસ મહીં વીતે

ન વિધનાં સાન્નત્ય પ્રેમના સમું
ને પ્રેમની નો કરુણૌક કહાણી !
જે ના મળે કદી ય તેહ જ રોધવાનું
દરોં અસહ્ય ! અવધિ વિષ્ણુ જૂરવાનું.
હજીયે ન જાગે મારો આતમરામ !
મારો આતમરામ !

કહે શક : “હું તો સમજી શકું ના :
કે બેમાંથી કેણુ સાચું જ મોડું !
સંસારથી ભીર્ષ જતા તુઝા વા
સંસારચક્ર અનુવર્તતી આ જિભાઈ”

સજની ! તમે રે વેણી ને અમે તાર
સરજનહારે સરજિયાં હોં છ.

ધ્વન્યા લોક

આનંદવર્ધન

અનુવાદક : નર્મદાશંકર શાસ્ત્રી

સ્વેચ્છાકેસરિણઃ સ્વચ્છસ્વચ્છાયાયાસિતેન્દવઃ ।

ત્રાયન્તાં વો મધુરિપોઃ પ્રપન્નાર્તિચ્છિદો નલાઃ ॥

પોતાની (સ્વાભાવિક સંપૂર્ણ જગતની રક્ષા કરવાની દયાપૂર્ણ) ઇચ્છાથી સિંહના સ્વરૂપને ધારણ કરવાવાળા મધુ નામના દેવના શત્રુ ભગવાન નૃસિંહના, પોતાની નિર્મલ કન્તિથી ચંદ્રને પણ ખિન્ન કરવાવાળા અને શરણે આવેલાનાં દુઃખને વિદારનારા એવા, (હાથના) નખો (બ્યાખ્યાતાઓની અને શ્રોતાઓની) તમારી રક્ષા કરો.

કાવ્યસ્યાત્મા ધ્વનિરિતિ બુધૈર્યઃ સમામ્નાતપૂર્વતસ્યાભાવં

જગદુરપરે ભાક્તમાહુસ્તમન્યે ।

કેચિદ્વાચાં સ્થિતમવિષયે તત્ત્વમૂચુસ્તદીયં,

તેન વ્રૂમઃ સહૃદયમૈનઃ પ્રીતયં તત્ત્વરૂપમ્ ॥૧૧॥

ધ્વનિના સ્વરૂપનું નિરૂપણ :

(કાવ્યના મર્મરૂપ) વિદ્વાનોએ ‘ધ્વનિ કાવ્યનો આત્મા છે એમ પ્રાચીન કાળથી જ (ધ્વનિનું) પ્રતિપાદન કર્યું છે તે ધ્વનિનું અસ્તિત્વ નથી એમ કેટલાક કહે છે. વિદ્વાનોએ તો લક્ષણરૂપી (આરોપિત) ગૌણી વૃત્તિથી ‘ધ્વનિ’ની પ્રતીતિ થાય છે એમ માન્યું છે. કાંઈ વિદ્વાનોએ તો ‘ધ્વનિ’નું તત્ત્વ એ તો વાણીના પ્રદેશથી પર છે એમ કહ્યું છે. એટલા માટે હું (અન્યકાર) સહૃદયજનોના મનને આનંદ આપવા માટે ‘ધ્વનિ’ના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરું છું.

શુધૈઃ કાવ્યતત્ત્વવિદ્भिः कव्यस्यात्मा ध्वनिरिति संहितः पाम्परायाः समाप्नातः तस्य सहृदयजनमनः प्रकाशमानस्याप्यभावमन्ये जगद्दुः । तदभाववादिनां चानौ विकल्पाः सम्भवन्ति ।

કાવ્ય તરવ જાણનાર વિદ્વાનોએ 'ધ્વનિ' એ કાવ્યનો આત્મા છે એમ જાણાવ્યું છે અને પરિણતશુદ્ધિની પરંપરા દ્વારા પ્રતિપાદન પણ કરવામાં આવ્યું છે. દ્વે જેઓએ સહૃદય માણસોના મનને આનંદ આપનાર તે ધ્વનિનો અભાવ કહ્યો છે તે ધ્વન્યભાવ કહેનારાઓના તથા વિકલ્પો થઇ શકે છે જે નીચે જણાવવામાં આવ્યા છે.

तत्र केचिदाचक्षीरन्-शब्दार्थं शरीरं तावत्काव्यम् । तत्र च शब्दगतारब्हास्त्वहेतवोऽनुप्रासादयः प्रसिद्धा एव । अर्थगता-
धोपमादयः । वर्णसंघटनाधर्माश्च ये माधुर्यादयस्तेऽपि प्रतीयन्ते ।
तदनतिरिक्तकृतयो वृत्तयोऽपि याः कैश्चिद् उपनागरिकायाः प्रकाशिताः
ता अपि गताः श्रवणगोचरम् । रीतयश्च वैदर्भीप्रवृत्तयः । तद्वतिरिक्तः
कोऽयं ध्वनिर्नामिति ।

પ્રથમપક્ષનું ઉપપાદન કરે છે

શબ્દ અને અર્થ એ કાવ્યનું શરીર છે. એમાં પણ હિપ્ત કરનારા ચમત્કાર અનુપ્રાસ, યમક વગેરે શબ્દના અલંકારો પ્રસિદ્ધ જ છે. અર્થની વિશિષ્ટતા જતાવનારા ઉપમા વગેરે અર્થાલંકારો પ્રસિદ્ધ જ છે. યળી વર્ણોના સંઘટના ધર્મ જેવા માધુર્ય વગેરે માધુર્ય, ઓજ, પ્રસાદ વગેરે ગુણો પણ ચમત્કાર જનક પ્રતીત થાય છે તમા એ વર્ણોની સંઘટનાથી શુદ્ધી નહોતી એવી ઉપનાગરિકા, પરુષા અને ગ્રામ્યા એ વૃત્તિયો વિષે પણ સાંભળ્યું છે. એ જ પ્રમાણે 'વૈદભી', પાંચાલી વગેરે રીતિયો પણ

૨૦

ચમત્કૃતિ પેદા કરે છે. પરંતુ ઉપર જણાવેલા તત્ત્વોથી નિરાળો
'ધ્વનિ' એ ક્યો પદાર્થ છે ?

અન્યે વ્રુયુઃ—નાસ્ત્યેવ ધ્વનિઃ । પ્રસિદ્ધિપ્રસ્થાનવ્યતિરેકિણઃ
કાવ્યપ્રકારસ્ય કાવ્યત્વહાનેઃ । સહદયહૃદયાત્હાદિ શબ્દાર્થમયત્વમેવ
કાવ્યલક્ષણમ્ । ન ચોક્તપ્રસ્થાનાતિરેકિણો માર્ગસ્ય તત્સમ્ભવતિ । ન
ચ તત્સમયાન્તઃ પાતિનઃ સહદયાન્ કાંશ્ચિત્પરિકલ્પ્ય તત્પ્રસિદ્ધ્યા ધ્વનો
કાવ્યવ્યવદેશઃ પ્રવર્તિતોઽપિ સકલવિદ્વન્મનોગ્રાહિતામવલમ્બતે ।

હવે બીજો અભાવવાદી કહે છે

‘ધ્વનિ’ છે જ નહિ કારણ કે પ્રસિદ્ધ કાવ્યમાર્ગોથી જૂદા
રૂપના કાવ્ય પ્રકારમાં કાવ્યત્વ જ રહેશે નહીં (તેથી
ધ્વનિનો પણ અભાવ માનવો જોઈએ) સહૃદયીજનોના મનને
આનંદ આપે તેવું શબ્દ અને અર્થનું પુદ્ગલ એટલે કાવ્ય.
ઉપર જણાવેલા કાવ્ય માર્ગોથી જૂદા માર્ગમાં કાવ્યનું
આ લક્ષણ બંધ બેસતું નથી તેથી કાવ્યત્વ માનવું
અનુચિત છે. પોતાના પક્ષની પુષ્ટિ માટે ધ્વનિના સિધ્ધાન્તોને
માનવાવાળા શોડાઓમાંથી કેટલીએક સહૃદય વ્યાકતઓની
માન્યતાને અપનાવી તેઓની પ્રસિધ્ધિથી ‘ધ્વન્યાત્મક કાવ્ય’ને
વ્યવહાર શરુ કરવા છતાં પણ એ બધા વિક્ષાનોને હૃદયંગમ
બની શકતો નથી. એથી આદહાદજનક ન હોવાથી ‘ધ્વનિ’
છે જ નહીં.

પુનરપરે તસ્યાભાવમન્યથા કથયેયુઃ—ન સંભવત્યેવ ધ્વનિ-
ર્નામાર્પ્વઃ કશ્ચિત્ । કામનીયકમનતિવર્તમાનસ્ય તસ્યોક્તેષ્વેવ ચારુત્વ
हेतुष्वन्तर्भावात् । તેષામન્યતમસ્યૈવ વાઽપૂર્વસમારવ્યામાત્રકરણે
યત્કિञ्ચન કથનં સ્યાત્ ।

હવે ત્રીજો ધ્વન્યભાવવાદી ધ્વનિનો અપૂર્વતાભાવ જણાવવાની ભાવનાથી કહે છે કે:-

ધ્વનિ નામનો કોઇ અપૂર્વ પદાર્થ સંભવતો જ નથી, કારણ કે રમણીયતા પ્રતિપાદક એ ધ્વનિનો વિશેષ ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરનારા ઉપર કહેલાં તત્ત્વોમાં જ અંતર્ભાવ થાય છે. અથવા એ તત્ત્વોમાંથી કોઇ એક પદ્યર્થનું નામ ‘ધ્વનિ’ રાખીને ‘ધ્વનિ’ સંજ્ઞા જાળવવાથી પણ ધ્વનિની સિધ્ધિ થશે નહીં.

किं च वाग्विकल्पानामानन्त्यात्संभवस्यपि वा कस्मिंश्चि-
त्काव्यलक्षणविधायिमिः प्रसिद्धैरदर्शिते प्रकारलेशे ध्वनिर्ध्वनिरिति
तदलीकमहृदयत्वभावनामुकुलितोचनैर्नृत्यते । तत्र हेतुं न विदमः ।
सहस्रशो हि महात्मनिरन्यैरलंकारप्रकाराः प्रशशिताः प्रकाश्यन्ते च ।
न च तेषामेवा दशा ध्रूयते । तस्मात्प्रवादमात्रं ध्वनिः । न त्वस्य
क्षोदक्षमं तत्त्वं किंचिदपि प्रकाशयितुं शक्यम् ।

ધ્વનિનો સંભવ સ્વીકારીને પણ હવે બીજી રીતે ખંડન કરે છે.

વળી વાણીના પ્રકારો અનન્ત હોવાથી પ્રતિષ્ઠિત કાવ્યશાસ્ત્રો આજ સુધી ન દર્શાવેલા કોઇ અદ્ય કાવ્ય-પ્રકાર વિષે સહુદયત્વના મિથ્યા આડઅર્થથી આંખો મીચાને ‘ધ્વનિ’ ‘ધ્વનિ’ હુદ્દગાર કાઢીને નાચી બેઠે છે તેનું તો કારણ પણ સમજાવું નથી. કારણ કે (ભામહ વગેરે આલંકારિકાએ) અલ્પ કારેના અસંખ્ય ભેદો બતાવ્યા છે અને હજુ પણ બતાવાય છે. ધ્વનિની જેમ એ અલંકાર પ્રકારોની બાબતમાં આવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થયેલી સાંભળી નથી. ‘ધ્વનિ’ એ તો પ્રવાહ માત્ર છે, એમાં સૂક્ષ્મ વિચારશુદ્ધિને પાત્ર કંઈ પણ સારભૂત તત્ત્વ દર્શાવવાનું શક્ય જ નથી.

ધ્વન્યભાવવાદને દૃઢ કરવાને માટે ‘મનોરથ’ નામના
કવિનો અભિપ્રાય જણાવે છે.

યસ્મિન્નાસ્તિ ન વસ્તુ કિંચન મનઃ પ્રલ્હાદિ સાલંકૃતિ,
વ્યુત્પન્નૈ રચિતં ચ નૈવ વચનૈર્વક્રોક્તિશૂન્યં ચ યત્ ।
કાવ્યં તદ્ધ્વનિના સમન્વિતમિતિ પ્રીત્યા પ્રશંસજ્ઞડો,
નોવિદ્મોઽમિદધાતિ કિં સુમતિના પૃષ્ઠઃ સ્વરૂપં ધ્વનેઃ ॥

જે કાવ્યમાં અલંકારોમાંથી અલંકૃત એવો વિદ્વાનોને આનંદ
આપે એવો કંઠપણુ વિશેષ અર્થ નથી અને જે વ્યુત્પત્તિયુક્ત
વચનોથી રચાયું નથી અને જેમાં ઉક્તિની વજ્રતા પણ નથી
એ કાવ્યને ધ્વનિરૂપી વ્યંગ્યાર્થથી યુક્ત હોવાથી પરિપૂર્ણ છે
એમ કહીને વ્યર્થ પ્રેમથી ખોટી મોટાઇ કરતા કામ્યબુધ્ધિહીન
માણસને બુધ્ધિમાનો ધ્વનિના સ્વરૂપ વિષે પૂછે તો એ
શું જવાબ આપશે તે અમે જાણતા નથી. (કારણ કે
ધ્વનિમાં કંઠ સાર નથી).

‘માક્તમાહુસ્તમન્યે’

અન્યે તં ધ્વનિસંજ્ઞિતં કાવ્યાત્માનં ગુણવૃત્તિરિત્યાહુઃ ।

આ પ્રમાણે ત્રણે ધ્વન્યભાવવાદીઓના અભિપ્રાયને જણાવી
લક્ષણ વડે ધ્વનિને જણાવનારાઓનો અભિપ્રાય બતાવવામાં
આવે છે.

યद्यપિ ચ ધ્વનિશબ્દસંકીર્તનેન કાવ્યલક્ષણવિધાયિર્મિગુણવૃત્તિરન્યો
વા ન કશ્ચિત્પ્રકારઃ પ્રકાશિતઃ, તથાઽપિ અમુરવ્યવૃત્ત્યા કાવ્યેષુ
વ્યવહારં દર્શયતા ધ્વનિમાર્ગો મનાક્ષ્પૃષ્ઠ ઇતિ પરિકલપ્યૈવમુક્તમ્—
‘માક્તમાહુસ્તમન્યે’ ઇતિ

લક્ષણના પક્ષપાતી હિદ્મત વગેરે કેટલાએ પડિતો લક્ષણ નામની આરોપિત ગૌણી વૃત્તિથી જ ધ્વનિ નામના કાવ્યના આત્માનો ભોધ કરાવે છે. અર્થાત્ વ્યંગ્યાર્થનો ભોધ લક્ષણથી થશે, વ્યંગ્યાર્થને જાણવા માટે વ્યંગનાવૃત્તિ માનવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી આ ભાકતત્વ પક્ષનો અભિપ્રાય છે.

‘ કેચિત્પુનર્લક્ષણકરણશાલીનબુદ્ધયો ધ્વનેસ્તત્ત્વં ગિરામગોચરં સહૃદયહૃદયસંવેદયમેવ સમારવ્યાતવન્તઃ । તેનૈર્વંવિધાસુ વિમતિષુ સ્થિતાસુ સહૃદયમનઃપ્રીતયે તત્સ્વરૂપં વ્રમઃ । તસ્ય હિ ધ્વનેઃ સ્વરૂપં સકલસરકવિકાવ્યોપનિવદ્ભૂતમતિરમણીયમણીયસીમિધિરંતનકાવ્યલક્ષણ વિધાયિનાં, બુદ્ધિભિરનુન્મીલિતપૂર્વમ્, અથ ચ રામાયણમહાભારત પ્રમુતિતિ લક્ષ્યે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધવ્યવહારં લક્ષ્યતાં સહૃદયાનામાનન્દો મનસિ લભતાં પ્રતિષ્ઠામિતિ પ્રકાશ્યતે ।

હવે ધ્વનિના અનિર્વચનીયતાવાદને જણાવે છે.

ધ્વનિનું લક્ષણ કરવામાં અત્યંત કોમળ શુદ્ધિવાળા કોઈ વિદ્વાનોએ તો ધ્વનિના સ્વરૂપને વાણીથી પર અને સહૃદયના હૃદય (અનુભવ)થી જ સંવેદ્ય કહ્યું છે તેથી આ પ્રકારના ભિન્ન ભિન્ન મતો વિદ્યમાન હોવાથી વિદ્વાનોનાં મનની પ્રસન્નતા માટે ધ્વનિના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

સમસ્ત શ્રેષ્ઠ કવિઓના કાવ્યોમાં મર્મરૂપ અત્યંત રમણીય, પ્રાચીન કાવ્ય લક્ષણ કરનારાઓની સદ્મુશુદ્ધિથી પણ આજ પૂર્વ અપ્રકાશિત તથા રામાયણ અને મહાભારત વગેરે કાવ્યોમાં જેનો વ્યવહાર પ્રસિદ્ધ છે તે ધ્વનિના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતાં કાવ્યજોને હૃદયમાં આનંદ ઉત્પન્ન થાય એ હેતુથી હું ધ્વનિના સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરું છું.

(કમશઃ)

Paul Valery

THE SLEEPER

To what secrets in her heart does my young
friend set fire,

Soul breathing in through the sweet mask a flower?
From what vain nourishments may her indwelling
warmth

Draw this radiance of a woman fallen asleep?

Breath, dreams, stillness, O invincible calm,
Peace of more power than a tear, yours is the
triumph

When the slow wave and ampleness of sleep
Conspire on the breast of such an enemy.

Sleeper, gold mass of shadows and yieldings,
Your redoubtable rest is weighted with such gifts,
O hind with langour long beside a grape duster,
That; though the soul is absent, busy in the depths,
Your form's pure belly draped by the fluid arm
Is awake, your form is awake, and my eyes
are open.

Space donated by :

THE STANDARD VACUUM OIL COMPANY.

(Incorporated in the U. S. A. with Limited Liability)

કવિલોક

‘કવિલોક’નું દ્વિમાસિક પ્રકાશન

સંપાદક મંડળ

રાજેન્દ્ર શાહ

જયુભાઈ શાહ

સુરેશ દલાલ

૦

સંપાદક બરવાનાં સ્થળ

કવિલોક, ૩૮૦, ગિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨

પ્રિન્સિપલ એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. શિ., પ્રિન્સિપલ રફીદ, મુંબઈ ૨

શ્રી. પિનાકિન્ ઠાકોર : એ. ઠાકોર બ્રાધર્સ, જયમન સીસવર મારફેટ

રવનપોળ, અમદાવાદ

સિવકુમાર લોધા : C/O મુસ્તાફ એન્ડ કં.

૧૨, પોર્ટુગીઝ માર્ગ રફીદ, કલકત્તા ૧

૦

સંપાદક

રૂઠાં કપિયા ત્રણ : પાઠેશાં શિલ્પિય ૭ : છૂટક નકલના ખર્ચાસ નયા પૈસા

૦

મુદ્રક અને પ્રકાશક : સુરેશ ખરસોતમદાસ દલાલ

મુદ્રણ અને પ્રકાશનસ્થાન : લિપિની પ્રિન્ટરી, ૩૮૦ ગિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨

કવિ લોક

પુસ્તક ૩ : અંક ૪

હિમંત ૨૦૧૬

સ્વ. નઝીર ભાતરી

(દૂક સમયમાં પ્રગટ થનાર સ્વર્ગસ્થના ગઝલ ગ્રંથમાંથી)

તરફ

ખેંચાણુ લાગણીનું રહ્યું એવફા તરફ
હર જિંદગીની ચાલ મરણની દિશા તરફ.
વ્યાપી ગઈ બધી ય દિશાઓમાં શૂન્યતા,
વાતાવરણ કદીક ઢળે છે ખુદા તરફ.
એને ય હામાડોળ સ્થિતિનો કહ્યો પ્રકાર,
દુનિયાથી હું ફરી ને ગયો સ્થિરતા તરફ.
આ જિંદગીના ચાર દિવસ કેમ વીતશે ?
એક એક ઘડીનું લક્ષ્ય છે યુગયુગ થવા તરફ.
મારા એ મારા રહેશે પરાયા થશે નહિ,
છે આ ઈશારો તારી તરફ ને બધા તરફ.
હું મોટો હોઉં મારી નજરમાં તો શું થયું ?
દષ્ટિથી દૂર જાય છે સૌ અદૃષ્ટતા તરફ.
એવાય છે જે સઘળી કળાઓથી પર રહી
પોતાનો પ્રેમ વ્યક્ત કરે છે કલા તરફ.
ને મારા માટે હોય તો કહેવાય એ ધમંડ
જે માન વ્યક્ત કરતો રહું છું બધા તરફ.
હુઃબ ને હકીકતોથી છે સંબંધ, આ 'નઝીર'
ને સુખનો પક્ષપાત રહ્યો કદવના તરફ.

સુંદરમ્

શ્યામ સુમન

સખિ, શ્યામ સુમન મન લાયો,

ઔર સુમનકી આહ રહી ના

યહી સુમન મન આયો.-સખિ૦

મેં વિરહન ખેડી અકુલાતી,

મન પર બાદલ છાયો.

ધોર ઘટા ઘન બીષણ દામિની,

ગરજ ગરજ અમકાયો.-સખિ૦

દૂંડું સૂરજ આંદ સિતારા,

કોઈ નહીં દરસાયો,

તડપત પંખ ગિનાકી પંખિન,

આકુલ શ્યામ બુલાયો.-સખિ૦

શ્યામ અંદ્ર નભ ઉદિત ભયો અરુ

દિશ દિશ જયોત હિ છાયો,

શ્યામ બાદલ રજત ભયો અરુ

અખિલ ગગન હરસાયો.-સખિ૦

વન કે કંટક ફૂલ ભરે સખ

હર પત્થર રતનાયો,

સખ આહોંકી રાહ પરહરત

ચોક્ક શ્યામ અપનાયો.-સખિ૦

•

સિતાંશુ યશશ્વંદ્ર

ધૂમ્રમય વાતાવરણ

આ ધૂમ્રમય વાતાવરણ...

ને, વને ભૂલા પડેલા

પથિક જેવું

એમનાં આ ગુંચળાંમાં તેજનું ફિક્કડું કિરણ.

—આનંદને ઘેરી પડેલી વેદના—

ને એ મહીં તૂટેલ શબ્દો શો અટકતો, ઠોકરાતો

આ પવન.

જો થાય, રે જો થાય આ પૂરું કવન !

અકળાવતું આ ધૂમ્રમય વાતાવરણ !

હરીન્દ્ર દવે

તણખણું

અસુરોનો નાશ

સત્તાબ્રહ્મ દેવતાનું

સ્વર્ગલોકે પુનઃ સંસ્થાપન.

વિજય ઉન્માદ

ઉર્વશીનું નૃત્ય

ગંધર્વ સંગીત.

એકાએક

પ્રગટ્યો આલોક ફર દ્વાર પરે.

ગીત નૃત્ય બંધ
આલોકમાં એક ક્ષણ સઘળા ય અંધ.

ઈન્દ્ર આંખ ચોળે
અગ્નિ, વાયુ ને વરુણ
એકએકને ઢંઢાળે

—પૂછે

“કોણ આ અજાણ્યું
જેનું તેજ આંજે આપણાં નયન ?”

દેવો સંતલસ કરે
કોઈને ન ગમ કશી પડે;
“અગ્નિ, તમે જાઓ, પૂછી આવો
તેજનો અંબાર આ છે કોણ ?”

તેજભૂતિ પ્રતિપ્રશ્ન કરે
“તમે કોણ ?”

“અગ્નિ,
ચાહ્ય સો પદાર્થમાં
હું મૂકી શકું લાહ્ય.”

“એમ તો તો આટલું તણખલું આ
જલાવી શકીશ કે તું ?”

વિરાટ એ અવકાશે

પૃથ્વી સમેા નાનકડો મૂકયો ગ્રહ.
 શતશિખા અગ્નિની પ્રજ્વળી રહે પૃથ્વી
 જલે નહીં કયાંયથી ચે
 કિંતુ જલનની ક્ષમતાને શોષી આંતમસાત કરે.
 અગ્નિનું તમામ બળ તણખલે જેની લીધું
 અગ્નિ હૃતવીર્ય
 સ્વસ્થાને.

વાયુની ગતિને નાના તણખલે કેદ કીધી,
 વરુણનું સત્વ લીધું શોષી;
 અશ્વિનીકુમારનું રહસ્ય
 પલમાંહે લીધું શોધી.

તણખલું જલ્યું નહીં....
 તસુ પણ હલ્યું નહીં....
 નામનું રે ભીંજાયું નહીં....

દેવના વિજયમત્ત ગર્વના
 જવાળ રૂપે
 વિશ્વરૂપ આત્માનું સર્જન.

અગ્નિ, વાયુ, વરુણનું સત્વ ગ્રહી
 હજી ચે વિરાટ અવકાશે ધૂમી રહે
 ધૂમી રહે.....

શાયર

તૃપા

આ અધર ધૂળે રસખ્યાત્રી.
નયન રમે વિરહાકુલ
છાયાપાંશુ મલિન હિદાત્રી.
આ અધર ધૂળે રસખ્યાત્રી.

પી પીને પગલી પાડે શી
તરસી, હજી પિપાસા !
વણઉકલી જૂંસાય તહીં રે
ભગવી જોગણ ભાપા :
રૂપનગરમાં રઝળે વિહ્વલ
ગંગાજલ લઈ કાશી.
આ અધર ધૂળે રસખ્યાત્રી.

મૃણ્મય કેમલ અનંત વિલસે
રૂપ શ્રિમિત રસમાયા,
કુંજગલીમાં તરસી તરસી
મન મોહનની જાયા !
મીરાં શોધે બની બહાવરી
રસરાશિ અવિનાશી ?
આ અધર ધૂળે રસખ્યાત્રી.

ઉશનસૂ

ભગવાન આપો

મારો મને પાછો અસલ ભગવાન આપો,
જોઈ લીધું એના વગર એકાન્ત, એનો ચે વિરહ;
રે શો અસહ !

ભીંતપરથી કોઈએ એની છબી લીધી ઉતારી
ને લીધી, બદલે, જડી મારી જ મારી !
મારી જ ભીડથી મેં ઉઝડી મેલ્યું ઘર,
એના વગર રે શો રહ્યો સૂનકાર મારી !
મારા ઘરે એની જની પેલી છબીને કોઈ સ્થાપો ॥

જે ક્ષણે મેં જોઈ નાખ્યો એહમાં વિશ્વાસ,
વિશ્વમાળાથી તૂટ્યા મણકા સમો હું વ્યસ્ત હુકરાઉં,
એ પ્રેમના બંધન વિનાનો 'મુક્ત' હિજરાઉં,
આટલી મારે ન'તી રે જોઈતી 'મુક્તિ,'
એ સૂત્રમાં પ્રોવાઈ જવાને ફરી જો કોઈ યુક્તિ
દાખવે તો એ ગળે માળા કરી આરોપી દોં

મુજ શ્વાસ શ્વાસ,

આ 'મુક્તિ' કેરાં જાળ-બંધન

કોઈ કાપો, કોઈ કાપો ॥

હું નગ્ન થાતો જાઉં છું આ વસ્ત્રસંસ્કૃતિપુંજઠંક,
હે કૃષ્ણ ! લો હરી સભ્યતાનું વસ્ત્રછલ,
આપો મને કૌપીન-એ પીતાંબરી-પ્રાચીન વદકલ,

થોડોક મુજને દો કરી પ્રાચીન તો ઠીક..
 ના સહુ હું આટલો અત્યાધુનિક,
 શ્રદ્ધાભરી એ મસ્તીને મુકાબલે છું કેટલો હું રંક !
 રોમાંચ માશું, ખેલવાને દો મને અહીં
 આ ધરાપર ઇન્દ્રઆપો ०

ચંદ્ર પરમાર

તમાં ગામનો ચાંદો જોજો અમાં ગામ દેખાડશાં પરા
 તમાં ઘરે આવશાં પરા,
 હો તમાં ઘરે આવશાં પરા;
 અજવાળી પૂનોમનાં આણાં લઈને અમું આવશાં પરા.
 ગાવડીઓના ઝોકમાં ઓલા ભરલાંખરિયે પોંચશાં પરા,
 સેમ વોળાવી ગા ગોવાટીને શકન રૂડાં આલશાં પરા,
 બાણને દેશાં ધુપ ચલમુંનાં, ધવાડા ઘોડય ઘોડશાં પરા.
 મમત ઓલી પાંણીઆરીની હેલ આંસે અજવાળશાં પરા,
 ડોક નમાવીને મોઘડા પૂછે ઉત્થોરમાં કાંઈ ડોલશાં પરા;
 મ્હોંરી મ્હોંરી ઊડશીં હાડો વાંહે વાંહે ઊડશાં પરા.
 રાતના ટાઢાળોળ મારગને પગલે ઉનો કરશાં પરા,
 આવે પાલે પીલુ પાંદે લેના લેના મ્હેંકશાં પરા;
 છોગલે ખાંધી વાયરો ભમર છટે પને લે'રશાં પરા.
 નેંતર પેંતર બળતો સૂરજ બલકમાં ઝંબોળશાં પરા,
 આંધું વેંટી કેડિયા કોરે ફારા ફારા હાલશાં પરા;
 નેલમાં રમતી ભાત તમારી સેપટથી દૂર રાખશાં પરા.

કેક ને ભાળાં ગાડવું વાટે અંતર એનું મોરશાં પરા,
 એકલવાયી જંદગી એની જે ઘડીયાં શણગારશાં પરા;
 ખોળે માથું મેલશાં એનાં અંજળ હેતે માણુશાં પરા..
 થાચેલ વિચેલ સૂરજ રાણે તમાં ગામે ઠારશાં પરા,
 આરતિ લેતા આવશાં અમું ગામ દીવા ચેતાવશાં પરા;
 તમાં ગામનો આંદો નેને અમાં ગામ દેખાડશાં પરા..

૦

સુધાંશુ

હંસારાજ

નિરભે નોખત બાજુ રે, બંકા !

ઊડયા હંસારાજ હો અટંકા.

વાયદો આવ્યો હો પ્રાણુ-ગગનમાં,

તાર લાગ્યો હો સઘન વહનમાં;

માંડયા દેહોએ દંગા,

રે, ઊડયા હંસારાજ હો અટંકા.

માટીના મૂળની પ્રીત સાથે

ને ફૂલનાં ભાતાંવન્તા

પવનકૈલાસના આસન માથે

જયોત અંધકારનાં પ્રાશન સાથે

ઉતારો આતમજંડા;

રે ઊડયા હંસારાજ હો અટંકા,

સાધ્યા વેરાગને, ચોળી નીલખાખને,
 મારગ ભગના વંકા,
 હંસા ગ્યા એકલા અખોવન આરે,
 પંડે ખૂડે ને જ્યાં ળીજાંને તારે,
 અલયાલયા ત્યાં વિહંગા;
 રે ઊડયા હંસારાજા હો અટંકા.

•

રાજેન્દ્ર શાહ

સ્મરણ

મેઘને ગોરંભા છાયું આપાઠ ગગન.
 જલની ઝમરં લીનો ભમે ધૂન્નરયામ સમીરણ:
 અફૂકફૂક ભરે અહીં તહીં ફાળ,
 તરુતરુ કેરી જાય જલવીને ડાળ,
 પાંદની પડાળે લપાઈને ત્રિહંગમ બેઠાં મીંચી નિજ આંખ
 ડયનને કાજ એની ખોલી દિયે પાંખ;
 ધરિત્રીની ધૂળનો ય બદલાય રંગ,
 ઝૂકી ઝૂકી ઝીલી વહી રહે એની ગંધ.
 એકાન્ત ધરની ઓસરીના હિંદોલપે ઝૂલી રહું મંદ મંદ;
 પગને અંગૂઠે માત્ર અહીં ભૂમિઅંગ.
 નયને લહાય એની નયને જ છવિ
 નહિવત્ છાયા એની
 વિકલ્પ-વિહીન મનમહી.

સહ્યા પ્રાંગણથી જે દૂર તે સકલ પામે લય
નીહાર-નિહારિકાને ઉર :

કોઈનો યે રહે નહિ પરિચય.

અતીત લોકથી ત્યહીં આવે મૃદુ ગાન
અરવ ઝોલની મધુરિમા લહે અતીન્દ્રિય કાન.

કોણ તે અતિથિ આવે આજ મારે ભવને
તેજને તોખાર આવે કોણ તે સવાર ?
બહાણી એવી વાતની વધાર્ધ દીધી પવને
ભિજળી રેણું જે ભિડે નભની મોઝાર.

ચિર પરિચિત લય, લયનો લહેકો, સૂર, શબ્દ....
કરે હૃદય વિવશ !

લાવને ઉછાળ,

હે લોકાન્તરવાસી !

તને દૂંઠે મુજ આતુર નયનઃ
કયાંય નહિ રેખ, વર્ણ; માત્ર સીમા શૂન્ય આ ગગન.
અતીવ આકુલ મુજ પ્રાણ
આવેગથી જાય ધસી એક સૂક્ષ્મ સૂરને સંધાન.
અનંતનાં આગોચર નિરીહ ગહન....શી ભત્સર્ના !
પરિશ્રાન્ત પ્રાણ : પામે સહજ મૂર્છના.

વાંછી આ કેડીની આડે રૂખડાં હબર તો યે
નજરું મંડાય રે જર્ધ અણીદીઠ તીર,
પુરાણી પિછાણને અણસાર લિયે ઓળખા ને
હેતની છોળ્યુંમાં ભીંજે ઝીણેરું મક્કીર !

શિરને કુંતલ પ્રિયની અંગુલિ રમે

એમ રમી રહે શ્રવણમાં સૂર :

અહીં કહીંથી જ એનો ઉગમ અદ્ધર.

કંઈક પાંપણ કેરી જવનિકા ખસે અને

બકુલતરુની છાંયમહીં

આનંદવિભોર તને લહી

નીલનિકુંજના એકાન્તમાં ગીતને ગુંજન

ગુંથતી બે સેરતણે એક કૃલહાર

મહીં મહીં શોભનને ગુચ્છ સુકુમાર.

એ મધુગંધનો રાગ ઝીઝી વેણુમહીં મેંય રેલ્યો વનેવન,

આપણા હૃદયને કંપન નિખિલનો લયલોલિત પવન !

નયને નિવારી દીધ દૂરતા સમજગી ને

અગચું તે વસિયું છે આજ મારે ઉર :

આદિના જિંદુમાં આવી રામિયાં, સંસારકેરા

સમજા ઘેધુર સૂર, પયરંગ પૂર

નયને નયન....

પછી કાંઈ ન લહાય એવાં આપણે બે જણ.

એક

જગનું અવર ત્યહીં વિલોપન છેક.

નહીં દેશ, નહીં કાલ

હૃદયને એક માત્ર તાલ

અનાહત છંદ....

ત્યહીં પ્રશાન્ત આનંદ !

સહસ્ર વર્ષની નિદ્રાકેરું બાણે ઝરે આવરણ....
કમલની શત શત પાંખડી ખૂલે ને ઝીલું તેજનાં ઝરણ..
ફરીને હું નિરખું નિખિલ:

વરસી ગયેલ ઘન; ઉજળાં પ્રકાશ, તરુપાન, નલનીલ.
ઘરની એસરી એની એજ

ઝૂલણે હું ઝૂલું રહેજ રહેજ....
સૂતું તોય લાગે, સૂતું, પ્રિયની વિદાય....
ક્ષણે આંગણ આવી ગયું રે અતીત
એની જલમાં ન પગલી જણાય.

કાંટાળાં ‘પ્રસૂન’ની મહેક:—

કોઈ પણ કવિની કૃતિઓ ગ્રંથસ્થ થાય ત્યારે એની શક્તિ અશ-
કિનો, એની વિશિષ્ટતા અને મર્યાદાનો સવિશેષ અને વ્યવરિયત ખ્યાલ
સહૃદયને અવસ્ય આવે. ‘પ્રસૂન’માં કવિ ઉશનસની દોઢ હાથકાની કાવ્ય
પ્રવૃત્તિનાં દેટલાંક પુખ્ત ગ્રંથસ્થ થયાં છે. ‘પ્રસૂન’ને વિવેચક શ્રી. વિળ્લુ-
પ્રસાદ ત્રિવેદીનો પ્રવેશક ‘ઉત્થાનશ્રી’ મળે છે. સાથે સાથે વ્યક્તિ શ્રી નટ-
વરલાલ કુખેરલાઈ પંડ્યાની તેમ જ કવિ ઉશનસની કવિતાના પરિચયની
આછી પાતળી રેખાઓ શ્રી. જયંત પાઠકના ફલેપ પરના લખાણ દ્વારા
મળી જાય છે.

કવિની કલમને કોઈ પણ વિષયનો બાધ નથી. સમાવી શકાય
એટલા બધા જ વિષયોને એમણે પોતાની કાવ્યસૃષ્ટિમાં સમાવવાનો
પ્રયત્ન કર્યો છે. પ્રભુ, પ્રણય, પ્રકૃતિ, માનવી, સમાજ, રાષ્ટ્ર, યુગ અને
સમગ્ર વિશ્વ—આ સર્વ વિષયોને ઉશનસની કલમ સ્પર્શે છે. સૌથી
પ્રથમ તો કોઈ ધ્યાન ખેંચનારી ‘પ્રસૂન’ની લાક્ષણિકતા હોય તો તે આ

શિરને કુંતલ પ્રિયની અંશુલિ રમે

એમ રમી રહે શ્રવણમાં સૂર :

આહીં કહીંથી જ એનો ઉગમ અદ્ધર.

કંઈક પાંપણ કેરી જવનિકા ખસે અને

બકુલતરુની છાંયમહીં

આનંદવિભોર તને લહી

નીલનિકુંજના એકાન્તમાં ગીતને શુંજન

શુંધતી બે સ્નેરતણે એક ફલહાર

મહીં મહીં શોભનને ગુચ્છ સુકુમાર.

એ મધુગંધનો રાગ ઝીંઝી વેણુમહીં મેંય રેલ્યો વનેવન,

આપણા હૃદયને કંપન નિખિલનો લયલોલિત પવન !

નયને નિવારી લીધ દૂરતા સમૂળથી ને

અળગું તે વસિષ્ઠું છે આજ મારે ઉર :

આદિના બિંદુમાં આરી રામિયાં, સંસારકેરા

સમળા ઘેઘુરે સૂર, પચરંગ પૂર

નયને નયન....

પછી કાંઈ ન લહાય એવાં આપણે બે જણ.

એક

જગનું અવર ત્યહીં વિલોપન છેક.

નહીં દેશ, નહીં કાલ

હૃદયને એક માત્ર તાલ

અનાહત છંદ....

ત્યહીં પ્રશાન્ત આનંદ !

સહસ્ર વર્ષની નિદ્રાકેરું જાણે સરે આવરણ....
કમલની શત શત પાંખડી ખૂલે ને ઝીલું તેજનાં ઝરણ..
ફરીને હું નિરખું નિખિલ:

વરસી ગયેલ ઘન; ઉજળાં પ્રકાશ, તરુપાન, નલનીલ.
ઘરની ઓસરી એની એજ

ઝૂલણે હું ઝૂલું સહેજ સહેજ....
સૂતું તોય લાગે, સૂતું, પ્રિયની વિદાય....
ક્ષણને આંગણ આવી ગયું રે અતીત
એની જલમાં ન પગલી જણાય.

કાંટાળાં ‘પ્રસૂન’ની મ્હેક:—

કાંઈ પણ કવિની કૃતિઓ ગ્રંથસ્થ થાય ત્યારે એની શક્તિ અશ-
ક્તિનો, એની વિશિષ્ટતા અને અર્થદાનો સવિશેષ અને વ્યવરિયત ખ્યાલ
સહદયને અવશ્ય આવે. ‘પ્રસૂન’માં કવિ ઉશનસની દોઢ દાયકાની કાવ્ય
પ્રવૃત્તિનાં ઢેઢલાંક પુષ્પ ગ્રંથસ્થ થયાં છે. ‘પ્રસૂન’ને વિવેચક શ્રી. વિષ્ણુ-
પ્રસાદ ત્રિવેદીનો પ્રવેશક ‘ઉત્થાનશ્રી’ મળે છે. સાથે સાથે વ્યક્તિ શ્રી નટ-
વરલાલ કુબેરલાઈ પંડ્યાની તેમ જ કવિ ઉશનસની કવિતાના પરિચયની
આછી પાતળી રેખાઓ શ્રી. જયંત પાઠકના ફેલેપ પરના લખાણ દ્વારા
મળી જાય છે.

કવિની કલમને કાંઈ પણ વિષયનો બાધ નથી. સમાવી શકાય
એટલા બધા જ વિષયોને એમણે પોતાની કાવ્યસૃષ્ટિમાં સમાવવાનો
પ્રયત્ન કર્યો છે. પ્રભુ, પ્રણય, પ્રકૃતિ, માનવી, સમાજ, રાષ્ટ્ર, યુગ અને
સમગ્ર વિશ્વ—આ સર્વ વિષયોને ઉશનસની કલમ સ્પર્શે છે. સૌથી
પ્રથમ જો કાંઈ ધ્યાન ખેંચતારી ‘પ્રસૂન’ની લાક્ષણિકતા હોય તો તે આ

વિષયોની વિવિધતા છે. પ્રાચીન નેમ જ પરંપરાગત સંસ્કારોનો પણ એમની કાવ્યસહિમાં રવપ્રીય વિસિષ્ટતાથી જોડાઈ ઉપયોગ થયો છે. નરસિંહ, મીરાં, દયારામ, અખો, પ્રેમાનંદ, નર્મદ, વિનોબા, માંધી, અરવિંદ અને હિટલર આ બધી વ્યક્તિવિશેષોનો ઉલ્લેખ પણ એમની કવિતામાં ક્યાંક સૂચક રીતે તો ક્યાંક પ્રકટ રીતે મળે છે. વ્યક્તિગત આધ્યાત્મિક અનુભવને પણ વાચા આપવાનો અહીં પ્રયત્ન થયો છે. આમ કવિના રસગું સેત્ર વિશાળ છે. પણ એટલું વિશાળ છે એટલું જો કે મહત્ત્વ નથી.

કાવ્ય પ્રકારોની દૃષ્ટિએ જો વિચારીએ તો અહીં મુકામકો, ગીતો, સોનેટો તેમજ અન્ય નાના મોટાં છંદોબદ્ધ કાવ્યો છે. અન્ય કાવ્ય-પ્રકારોને મુકામકો કવિને પ્રચાલમાં સોનેટ ઉતારવામાં વિશેષ સફળતા સાપડે છે. માત્રમેળ કરતાં અક્ષરમેળ જૂનો પર એમને ઝાઝી ફાવટ છે અક્ષરમેળ જૂનો એમણે વધુ ઉપયોગ કર્યો છે એ જ હિતાવહ છે.

ભારેખમ શબ્દોવાળી એમની ભાષા ગીતને માટે તો સર્વિશેષ એવા વેરીની જ યર જ સારું છે. ‘આધુર્યગુ’ નામ કે નિશાન તો ભાષ્યે જ મળે. માંઠ માંઠ જોતા થયેલા ગીતના પ્રવાહને કેટલાયે જડવાતોડ અને વિચિત્ર શબ્દો કુંઠિત કરી મૂકે છે. (દા. તા. રમજલસજૂત, શાશ્વતશબ્દ-રવપનમાં, તવ હવિમયમનમલ્લિમધ્યા, વગેરે.) ગીતમાં તો આવા પ્રયોગો અત્યંત જૂઠાં. આવા શબ્દો વાપરવાની કવિની અવળચંકાઈ છંદોબદ્ધ કાવ્યોમાં તો વળી જોર ખીકે છે. જડવાતોડ, વિચિત્ર, અતિસંસ્કૃતમય, અને અપરિચિત શબ્દો જ વાપરવા એવી ફોર્મ ‘ધન્ય ધરીએ’ કવિએ મનમાં માંઠ તો નથી વાળી ને ? ઉશનસ અને પ્રજ્જરામ આ બંને કવિને પદ્ધિયુગના અત્યંત અલ્પ પ્રતિભાવાળા કવિ જોતાં કરના જેવો અતિશય સંસ્કૃતપ્રચૂર પદ્ય લખવાનો રીખ હોય એમ પણ ધારે છે. ઉશનસમાં ઠાકરની આખી ઝાખી કરાવે એવી ચિંતાનસમૂહ પણ ખરી; કમલાએ પ્રત્નરમમાં તો એ પણ નહીં. અવારનવાર ‘પૃથા’ શબ્દનો ઉપયોગ કવિએ પૃથ્વીના અર્થમાં કર્યો છે તે જોઈએ છે. પૃથા એટલે કુતી ધાથ એનીકદાચ કવિને જાણ ન હોય પણ વિદાન વિવેચક શ્રી (વજ્રપ્રસાદ પણ શું) એનાથી અજાણ છે ? સંસ્કૃત

શબ્દો વાપરવાના મોહને પરિણામે કવિ અર્થની ચોકસાઈ ઠર્યા વિના શબ્દો વાપરે ને વિવેચક ચૂં કે ત્યાં ન કરે એ પણ હલ્લ કહેવાય ને ? ઉકરડામાંથી વિવેચક લહે રત્નો શોધી આપે, પણ એ રત્ન શોધતાં વિવેચકના હાથ ખરડાયા હોય તો એ ખરડાયેલા હાથ ગુપચુપ લુછી નાખી મીઠું મીન રાખવાનો કાંઈ અર્થ ખરો ? અને કવિના કિલબ્દ લાખા પ્રયોગોને “તેઓ લીસાલપટા યધ ગયેલા લાખા પ્રયોગોથી દૂર રહે છે” એમ કહી નવાજવામાં અને લૂચો ખચાવ કરવામાં શ્રી જયંત પાઠકનો કવિ પ્રત્યે કયો બંધુધર્મ સમાયો છે તે પણ સમજાતું નથી.

ત્યાં ત્યાં કવિ આવા ભારેખમ લાખાપ્રયોગોની નાગચૂડમાંથી મુક્ત રહ્યા છે ત્યાં ત્યાં ગીતોમાં પણ કવિ સારું પરિણામ લાવી શક્યા છે. લયાન્વિત ગીતો ઘૂંટાયેલા લાવ અને અર્થગૌરવને લીધે કવિતાની દાટિએ ખેંચે છે. ધન્યલાભ્ય, લાવ હજી, રામની વાડીએ, રનેહીને, દેશદર્શન અને વિશ્વમેળો જેવી કૃતિઓ એના ઉદાહરણ રૂપ છે. પણ ઉશનસ પાસેથી આવતી આવી કૃતિઓને વાંચકે તો વિરલ અકસ્માત તરીકે જ લેખવી જો કે કવિ આ મુલગ અકસ્માત પૂરતાં પણ આપણાં અલિનંદનના પૂરેપૂરા અધિકારી છે. છતાં પણ વાંચતાની સાથે જ ચિત્તવું વશીકરણ કરી દે એવી લયની સરલ કે તરલ ગતિની આશા ઉશનસની ગેયકૃતિઓ પાસેથી રાખવી એ વધુ પડતું છે. ઘણીયે વાર કૃત્રિમ પ્રાસ યોજના પણ ગીતોને કથળાવી દે છે; તો ક્યારેક ગીતોના બંધને કથળાવે છે પ્રાસ વિધેની નરી બેદિક્કરાઇ.

‘પિયાનું ચુંબન’ નામની ગેયકૃતિ તપાસવા જેવી છે.

“સખી, હું તો જતી’તી જમુના ધારે,
સખી, એણે આવી તે વાંકી વારે
સાહી અને ચુંબન કીધું સીધું રે.”

ચુંબન લહે સીધું કીધું હોય. પણ કવિ પાસે કવિતામાં કહેવાની આ સિવાય કોઈ બીજી રીતે જ નહોતી શું ? કવિતા એ માત્ર જે થતું હોય છે અને જે રીતે થતું હોય છે એની રચૂળ અલિન્યકિત જ નથી. કવિતા એ આખરે તો જીવનના દર્શનને સૂક્ષ્મ રીતે પ્રકટ કરતી અલિ-

અધિકૃતની કથા છે. કવિ શું કહે છે એ મહત્વનું નથી એમ નહીં. પણ કવિ કયું શીને કહે છે એ તો વિશેષ મહત્વનું છે.

‘તોલી સૂરત’ નામની ત્રજલાવામાં લખાયેલી પણ એક કૃતિ આપણને મળે છે. આ પકારનાં કાવ્યો આપણા દેશમાં કવિઓએ એણેવતે અંશે અજમાવ્યાં છે. પણ શ્રી સુન્દરમ્ જેવી અને સુન્દરમ્ જેટલી સિદ્ધિ કદાચ કોઇને પણ મળી નથી. આ પ્રકારની કૃતિઓમાં સુન્દરમ્ની પકડ જ એટલી મજબૂત છે કે વાચક એમના શબ્દશબ્દ ત્રજલાવાના માધુર્યનું આકંઠ પાન કરી શકે છે.

આપણા ગઝલકારો કરે છે તેમ અને આપણા સંતકવિઓ કરતાં તો તેમ જેટલીક કૃતિઓમાં ‘ઉશનસ’ પોતાનું ઉપનામ પણ કૃતિને અંતે સરકાવી દે છે. ‘ભાગ્યપુરુષને’ કે છૂટાં મોટી શીર્ષક હોય સંગ્રહાયેલ અદોષ આંતરીવાણું મુક્તક-આવાં એકાદ બે સિવાય બાકીનાં બધાં જ મુક્તકો ચોટ વિહોણાં છે. તો અહીં ‘વળાવી જા આવી,’ ‘પ્રથમ શિશુ’ તથા ‘કાસ્મીર’ જેવા ઉત્તમ સોનેટો પણ છે. મધ્યમ કક્ષાના તથા સત્કાવ્ય સોનેટો પણ નથી એમ નહીં આ બધામાં ઉશનસની કવિત્વશક્તિના ઝબકારા તો ઠેર ઠેર જેવા મળે છે. કાવ્યમય વિષયને પણ અકાવ્યમય બાળીને ક્ષીરે ઢેસું બધું સહન કરવું પડે છે એના ઉદાહરણ રૂપે વાચકોએ ‘શિશુ ઉછરતાં’ સોનેટ જેવા જેવું છે. કવિના ચિંતનપરાયણ માનસને અલગત આપણને પરિચય થાય છે. પણ કવિતા એ માત્ર Idea કે Thought નથી. લાવસસર ચિંતનનો પિંઠ કાવ્યમય શબ્દોમાં બંધાય તો જ કાવ્ય લાગે.

પ્રજ્ઞાસમ, ઉશનસ અને જર્જર પાઠક-આ કવિ ત્રિપુટીએ આપણા કાવ્ય સાહિત્યમાં સંસ્કૃત સાહિત્યના પરિચીવનથી ખુદ થયેલી કલ્પમ કારો એક જુદી જ ભાવ પાડે એવા અદ્ભુતવર્ણનાં કાવ્યો આપ્યાં છે.

પ્રભાલભાન વિનાના કદ કાવ્યોમાં સારા નરસા અલંકારોનો હાંસીકાંસીને હાથેજ ઉશનસે કર્યો છે. અસહી, નકલી અને કયાંકથી આણેલાં અલંકારો જેરાવરામાં પણ કવિએ પાછું વાળીને ભેંસું નથી. હાહા રીને અલંકારો વેઠ્યા છે. અલંકારોમાં કવિતા શું ગળાઈ

મરતી હોય એમ લાગે છે. અલંકારોમાં જ પર્યાપ્ત થઈ જતી કવિની પાંગળી વર્ણન (અ) શક્તિનો પણ ખ્યાલ આપ્યા વિના રહેતો નથી. વિગત પ્રચૂર વર્ણનો છે છતાં પણ એ દ્વારા સુરેખ વિત્રો ખડા કરવાનું કવિની કલમમાં લેઈને એવું સામર્થ્ય નથી એની સખેદ નોંધ લીધા વિના પણ કયાં ચાલે એમ છે ? 'ચૈત્રવર્ણન', 'ગ્રીષ્મવર્ણન' અને 'અપાઠ' આ ત્રણેમાં સૌથી નબળું લે કોઈ કાવ્ય હોય તો તે 'અપાઠ' છે. આવી ભતતી દુરાકૃષ્ટ કલ્પનાને પણ કવિ આલેખે છે.

“વીજળી આંકડી ભણે આવે છે વ્યોમને મુદ્દુ :

હાથ ને પગની મર્વે નસો જેંચાઇ ભય છે.!”

(અપાઠ.)

ચૈત્રરાત્રિનું વર્ણન કર્યા પછી અંતમાં કવિ નીચે મુજબની ભહેરાત કરે છે એ પણ સારું નથી લાગતું.

“દાત્રીઓ સુખની, આવી પહોંચી આ દેશ યાત્રીઓ,
મેદાનોમાં, અગાશીમાં માણી લો ચૈત્રરાત્રિઓ.”

‘ભહેરાત’ નામના એક કાવ્યની તો વળી લાખણશાઈ શૈલીમાં શરુઆત જ આ પ્રમાણે છે :

“ભહેરાત કરું આજે : આજે જેવી દશા મહીં.

વ્યવસ્થા વિશ્વની જોઉં, તેથી તોપ મને નહીં.”

આ જમાનો ભહેરાતનો છે એટલે કવિતાના ક્ષેત્રે પણ આણું જ કયે છૂટકો એમ ?

વર્ણનના પથારામાં પડેલી કેટલીક સારી પંક્તિઓ પણ ધ્યાન પર આપ્યા વિના રહે એમ નથી.

“વર્ષા પ્રજ્ઞા, મધુ (વણુ, ચૈત્રવૈશાખ ધૂર્જટિ.

શિશિરે યુક્તું સત્ત્વ એમ નર્તે ઋતુ નટી

નથી શિશિરનું શૈત્ય, નથી ગ્રીષ્મની ઉષ્ણતા,

પ્રિયે, તારી પ્રીતિ જેવી સ્વેચ્છ ચૈત્રની રાત્રિઓ

(ચૈત્રવર્ણન.)

પૃથ્વી જવાલાવતી દીસે યજ્ઞકુંઠની વેદી સી.

ઓઢવા ભોમસે માની મૂકેછી ચાદરો તલો
સવારે જાગીને જોતાં ઉઠકેયો એક ના સળ!

(શ્રીભ વર્ણન)

ઋતુ વર્ણનના સોનેટોમાં 'વસંત (પંચમીના) પવનો' તથા
'શ્રીભમધ્યાહ્ન' ખાસ નોંધપાત્ર છે મૌલિક કવિનાશકિત અને આશ્વેખનની
સુસંગતિને લીધે ગમી ભય એવાં સોનેટો યથાં છે. કવિની પ્રતિભાનો
પરિચય આપતા આ બે ખંડો ભોમસે :

“વસંત પવનો નિહાળી રહું ઓઠલે : સી અહા !

ધમાયકડી રે મયાવી રમણે ચઢયા આકળા

જવાનવયનાં તુફાની બરવાદના ઊઠરો,

વને હયમયાવી વદત્રીદુમ્પુલું સૌ, યાહ વા !

(વસંતપંચમીના પવનો)

પ્રભાત પ્રહરો વીતે દુતમધુર ગીતિરસ,

ગીતા પ્રકરણો યથા કમલ સૌમ્ય પ્લેહાં દસ

બજત દસ તેમ, ને ઊઘડનું હવે આરંભું

પ્રથંકગમ બિધરૂપ દરશત રે કારમું.

શ્રીભ મધ્યાહ્ન

વિરનાર સાધવાનો કવિને ખૂબ જ વધારે પડતો મોહ છે. એક
સરસ કવિના સૂત્રે પછી એને જ આધારે બીજા કેટલીયે ગમે તેવી
કવિનાઓ પ્રયત્નોને આતે શોધી શોધીને છંદોબદ્ધ ન કરે ત્યાં સુધી
કવિને જ'પ ન વગી. ૧૫મી ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭ એ કાન્થ એના નમૂના
૧૫ છે. ગ્રાહકોની સંખ્યા પર મીટ માંડી રહેલા કેટલાંક આસિદોમાં
સવાલ જવાબની કાલમો ચાલે છે એની જરાક ભુદી રીતે પદ્યમાં ઝાંખી
કરાવતી કૃતિ 'કોણ ?' ને પશ્ચ કશીક ટીકા વિના એમનેએમ જવા ન
દેવી ભોમસે ક્યારેક એમની કૃતિઓમાં સીધેરીથી બોધાત્મકતા પણ
પ્રવેશ્યા વિના રહેતી નથી. 'પાધરું' પદ્ય પશ્ચ કવિથી ક્યારેક નથી

લાખાતું એમ પણ આપણને લાગે. ઘણે રથને મધાણ પંકિતઓએ પોતાનો અડ્ડો જમાવ્યો છે. દા. ત. “ઓહો ! મુંગી શી કાચ’ કરવાની રીતિ !” વગેરે.

‘ક્ષણિકતાનું કાવ્ય’ ‘પ્રારબ્ધને’ ‘ચહુ’ રજપૂતી’ વગેરે કાવ્યો કવિની ખુમારી લરેલી જીવનદૃષ્ટિનાં ઘોતક છે. એમની કવિતામાં સમાજ માટેના ક્યારેક ઉત્સાહ, ભેરસો અને ક્યારેક રોષ પણ પ્રકટ થાય છે. ક્યારેક એ સાંપ્રત વિષે સચિત્ત થાય છે પણ લાંબ વિષે રહેજ પણ શ્રદ્ધા ગુમાવતા નથી. કાળસેજમાં સૂતેલી જગતજનની યુગયુગાન્તરે પકળું ફરે છે. પણ આ પલટાઓમાંયે ઝીણી કાળજી દ્વારા જગતનું મંગલ રક્ષાય છે એવી કવિની શ્રદ્ધા છે. આપણું જે કંઈ પરમ છે એને તો કવિ કવિતા દ્વારા પ્રકટ કરે છે પણ આપણી પામરતાનુંયે કવિ આપણને દર્શન કરાવ્યા વિના રહેતા નથી. (દા. ત. ‘ક્ષણિકતાનું કાવ્ય’ તથા ‘દેશદર્શન’ અને ‘જાહેરાત.’)

‘પ્રસૂન’નાં કાવ્યો કલ્પનાસમૃદ્ધ અને ચિંતનશીલ કવિ માનસનો પરિચય અવશ્ય કરાવે છે. કવિતાના ક્ષેત્રે પેતાના નામની અલગ છાપ પાડી શકે એવી ઉશનસની પ્રતિભા પણ છે. ઉશનસની કવિતાના (શંભુ) મેળામાં ન ગમતું કેટલુંયે હોવા છતાં મ્હાલવું નથી ગમતું એમ નહીં.

૧૬-૧૨-૫૮

—સુરેશ દલાલ

* આ વિષે વધુ તપાસ કરતાં સંસ્કૃતના વિદ્વાન પ્રાધ્યાપક તરફથી પણ મને આ જ મતલબનું જાણવા મળ્યું છે:-

“પૃથ્વીના અર્થમાં સંસ્કૃતમાં પૃથા શબ્દ મળતો નથી-પ્રયોગમાં પણ નજરે આવતો નથી. પૃથાનો પ્રચરિત અને પ્રસિદ્ધ અર્થ કુન્તી છે, જો કે વનસ્પતિના નામ તરીકે પણ એ શબ્દકોશમાં નજરે આવે છે.”

ગૌ. સુ. ઝાલા

પરિશીલન

પ્રથમ શિશુ

પ્રથમશિશુના જન્મે ગેહું અનંત કુતૂહલ :
સકલ ઘરના જેવું મારે ઘરે પણ પારણું !

અવર સઘળાં હિમ્મોળું આ શિશુ પાં અણુઅણુ !
પગ ટચુકડા, ન્હાનાં ન્હાના કરો. પર અંગુલ !

ઝલકત ઇડા શેરીવાટે, ઝલધનિ ઉલ્લસે,
સ્વર નીકળતો તા.....તા, તેનો વધુ રસ વેદથી !

અરવ અવકાશે આ ભણે ઊંઠી પ્રથમ મુતિ !
જળગણી જૂલે વાધા ન્હાતા ધબ સમ ઉતસારે !

પ્રથમ શિશુના જન્મે ભણે નવેસર જીવન,
પ્રથમ રિધતિ ને આ બે વચ્ચે ન સામ્ય દીસે જરી,

ફળ ફૂલ પછી પીછ રિધતિ, નવાઇ છતાં નરી
પરિજીમવટે આવી ટેદી કુટે ભરચેતન !

પ્રથમ શિશુ સૌ ફૂલાનો, માતા બધીજ યશોમતી
મૃદભક્તિન મ્હોમાં પ્રદાઠો અનંત વિલોક્તી !

(ગતાંકથી ચાલુ)

તત્ર ધ્વનેરેવ લક્ષયિતુમારબ્ધસ્ય ભૂમિકાં રચયિતુમિદમુચ્યતે—

હવે ધ્વનિનું લક્ષણ આપવાનો પ્રારંભ કરતાં પહેલાં તેની ભૂમિકા રચતાં કહે છે.

યોડ્યઃ સહૃદયશ્લાઘ્યઃ કાવ્યાત્મેતિ વ્યવસ્થિતઃ ।

વાચ્યપ્રતીયમાનારવ્યૌ તસ્ય મેદાવુભૌ સ્મૃતૌ ॥૨॥

કાવ્યસ્ય હિ લલિતોચિતસન્નિશ્ચેચારુણઃ શરીરસ્થેવાત્મા સારરૂપતયા સ્થિતઃ સહૃદયશ્લાઘ્યો યોડ્યસ્તિસ્ય વાચ્યઃ પ્રતીયમાનશ્ચેતિ દ્વૌ મેદૌ ।

બીજી કારિકા

સહૃદયજનોથી પ્રશંસા કરવાને યોગ્ય જે અર્થ કાવ્યનો આત્મા મનાયો છે તેના વાચ્ય (અભિધેય) અને પ્રતીયમાન (વ્યંગ્ય) એવા ભેદો કહ્યા છે.

શરીરમાં રહેલા આત્માની પેઠે લલિત અને ઉચિત શબ્દ અને અર્થની રચના વડે રમ્યતાવાળાં કાવ્યમાં આત્મરૂપ તેમજ સારરૂપ બનેલો પ્રશંસનીય જે અર્થ રહ્યો છે તેના વાચ્ય અને પ્રતીયમાન એવા બે ભેદો છે.

તત્ર વાચ્યઃ પ્રસિદ્ધો યઃ પ્રકારરૂપમાદિભિઃ ।

વહુધા વ્યાકૃતઃ સોડ્યૈઃ કાવ્યલક્ષમવિધાયિભિઃ ॥૩॥

ત્રીજી કારિકા

ત્યાં (એ બન્ને અર્થભેદોમાં) ઉપમાદિ પ્રકારો વડે જે વાચ્યાર્થ પ્રસિદ્ધ છે તેને બીજા કાવ્યલક્ષણકારોએ અનેક રીતે વર્ણવ્યો છે.

તતો નેહ પ્રતન્યતે કેવલમનૂયતે પુનર્યથોપયોગમિતિ ।

તેથી તેનો અહીં વધુ વિસ્તાર કરાતો નથી પરંતુ આવશ્યકતા
અનુસાર ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવે છે.

પ્રતીયમાનં પુનરન્યદેવ -વસ્ત્વસ્તિ વાણીષુ મહાકવીનામ્ ।
યત્તત્પ્રસિદ્ધાવયવાતિરિક્તં વિમાનિ લાવણ્યમિવાજ્ઞનાસુ ॥૪॥

ચોથી દારિદ્રા

મહાકવિઓની વાણીમાં કોઈ અનોખું પ્રતીયમાન (ભાસ-
માન) તરવ પસે છે: એ તરવ સુંદરીઓમાં લાવણ્યની પેઠે
(અંગોપાંગોના સોઠવથી) જુદું તરી આવે છે.

પ્રતીયમાનં પુનરન્યદેવ વાચ્યાદ્વસ્ત્વસ્તિ વાણીષુ મહાકવીનામ્ ।
યત્તત્સહૃદયહૃદયસુપ્રસિદ્ધં પ્રસિદ્ધેભ્યોડલંકૃતેભ્યઃ પ્રતીતેભ્યો વાડવયવેભ્યો
વ્યતિરિક્તત્વેન પ્રકાશતે લાવણ્યમિવાજ્ઞનાસુ । યથા જ્ઞાનાસુ લાવણ્યં
પૃથક્નિર્વર્ણ્યમાનં નિશ્ચિલાવયવવ્યતિરેકિં કિમપ્યન્યદેવ સહૃદયલોચનામૃતં
તત્ત્વાન્તરં તદ્દેવ સોડર્થઃ । સ હ્યર્થો યાચ્યસામર્થ્યાક્ષિપ્તં વસ્તુમાત્ર-
મલંકારા રસાદયદ્વેત્યનેકપ્રદમેપ્રમિત્રો દર્શયિષ્યતે । સર્વેષુ ચ તેષુ
પ્રકારેષુ તસ્ય વાચ્યાદન્યત્વમ્ ।

મહાકવિઓની વાણીમાં વાચ્યાર્થથી ભિન્ન પ્રતીયમાન તરવ
પણ છે; જે તરવ સહુઓના હૃદયને અત્યંત પરિચિત છે; જેમ
ઐઓના દેહમાં તે તે અથવા તે આશ્રુપિત અવયવોથી નિરાળું
લાવણ્ય અમકે છે તેમ આ તરવ (કાવ્યના) પ્રસિદ્ધ અથવા
અલંકારયુક્ત અવયવોથી નિરાળેરૂપે પ્રકાશે છે.

જેરી રીતે બધા અવયવોથી નિરાળું સહુદયનાં નેત્રોને
અમૃતપ્રદ આનન્દ આપતું ઐઓનું સૌન્દર્ય સ્વતન્ત્ર-ભિન્ન
રૂપનું નજરે આવે છે, તેવું જ આ તરવ છે. એ તરવ વાચ્યાર્થના
સામર્થ્યથી વ્યક્ત થતાં સ્વરૂપવાળું અલંકારો અને રસાદિ
વગેરે અનેક ભેદ-પ્રભેદો દ્વારા નિરૂપવામાં આવશે. એ બધા
પ્રકારોમાં વાચ્યથી વ્યંજ્યની અલગ ભિન્નતા છે.

તથા હ્યાચસ્તાવત્પ્રમેદો વાચ્યાદ્દૂરં વિમેદવાન્ । સ હિ કદાચિદ્
વાચ્યે વિધિરૂપે પ્રતિષેધરૂપઃ ।

જેમકે, વ્યંગ્યનો પ્રથમ પ્રકાર વાચ્યાર્થથી અત્યન્ત ભિન્ન
છે, એ કાષ્ઠવાર, વાચ્યાર્થ વિધિરૂપ હોય ત્યાં પ્રતિષેધરૂપ હોય.

યથા—

“અમ ધાર્મિક ! વિશ્વસ્તઃ સ જ્ઞાનકોડય મારિતસ્તેન ।

ગોદાનદીકચ્છકુન્જવાસિના દ્વપ્તસિંહેન ” ॥

ઉદાહરણ

હે વામિક ! હવે તું નિર્ભયતાથી ફર (કારણે કે) ગોદા-
વરીના તીર ઉપરના કુંજમાં રહેતા ગર્વિલા સિંહે તે કૂતરાને
આળે મારી નાંખ્યો છે.

કવચિદ્ વાચ્યે પ્રતિષેધરૂપે વિધિરૂપો યથા—

કાષ્ઠવાર વાચ્ય પ્રતિષેધરૂપ હોય ત્યારે વ્યંગ્ય વિધિરૂપ હોય.

‘શ્વશ્રૂત્ર નિમજ્જતિ, અત્રાહં દિવસકં પ્રલોકય ।

મા પથિક ! રાત્ર્યન્ધક ! શય્યાયામાવયોર્માઙ્ક્ષીઃ ॥

ઉદાહરણ

હે રતાંધળા પથિક ! અહીં મારાં સાસુ સુવે છે અને અહીં
હું સૂઈ છું. તું દિવસે જોઈ લે જે. (રાત્રે) ભૂલથી અમારી
(કાષ્ઠની) બાંનેની શય્યામાં પડતો નહીં.

કવચિદ્વાચ્યે વિધિરૂપેન્નુભયરૂપો યથા—

કાષ્ઠવાર વાચ્ય વિધિરૂપ હોય (ત્યાં) વિધિ-નિષેધથી
વિલક્ષણ વ્યંગ્ય હોય.

“વ્રજ મમૈવૈકસ્યા ભવન્તુ નિશ્વાસરોદિતવ્યાનિ ।

મા તવાપિ તયા વિના દાક્ષિણ્યહતસ્ય જનિષત ” ॥

ઉદાહરણ

(હે કાન્ત !) તું જા, મારે એકલીને નિસાસા નાંખીને રડવાનું જાણે રહે. વિનયથી ઉભરાઈ જતા તને પણ તેના (પ્રિયતમા) વિના રડવાનું મા રહો.

કવચિદ્ વાચ્યે પ્રતિષેધરૂપેડુનુમયરૂપો યથા—

કોઈ વાર વાચ્ય પ્રતિષેધરૂપ હોય ત્યાં વિધિ-નિષેધથી વિલક્ષણ વ્યંગ્ય હોય.

નાયકઃ સ્વાપરાધમવધાર્ય સદ્દેવસ્યલાન્નિવર્તમાનાં દયિતાં નિવર્તયન્-
ધાધુનાડુનુનયતિ—

નાયક પોતાનો અપરાધ જાણી સંકેત સ્થળેથી પાછી જતી નાયિકાને પાછી આવવા માટે વિનંતી કરે છે.

‘ પ્રાર્થયે તાવત્ પ્રસીદ નિવર્તસ્વ મુખશશિજ્યોત્સ્નાવિહુતતમોનિવહે ।
અભિસારિકાળાં વિષ્ણુ કરોગ્યન્યાસામપિ હતાશે ? ॥

ઉદાહરણ

મુખમંદની આંદનીથી ગાઢ અંધકારને દૂર કરનારી હે પ્રિયે ! હું વીનવું છું. (તું) પ્રસન્ન મા. પાછી વળા હે મન્દલાગે ? ખીજ અભિસારિકાને તું વિધા કરે છે.

પુનઃ પ્રતિપાદ્યમેદનિવન્ધને તથોર્મેદમુદાહરતિ—

હવે પ્રતિપાદનના વિષયને કારણે એ જાને વચ્ચેના ભેદનું ઉદાહરણ આપે છે.

કવચિદ્ વાચ્યાદ્વિભિન્નવિષયત્વેન વ્યવસ્થાપિતો યથા ।

કોઈ સ્થળે વાચ્યાર્થથી ભિન્ન વિષયરૂપે (વ્યંગ્યની) વ્યવસ્થા કરાઈ છે.

અવિનીતનાયિકાયા અધરે સ્તત્તદર્શનેન નાયકસ્ય તદ્વિષયકજાર કર્તૃકત્વસન્દેહો મા મૃદિતિ વાચ્યકક્ષાયાં તામ્પ્રતિ વ્યક્તયકક્ષાયાન્તુ તત્પ્રતિ પ્રતિ વિદગ્ધસહચરી નિગદતિ—

ક્રોધ દુઃશીલ નાયિકાના અધર ઉપર દન્તક્ષત જોવાથી પતિને તે વિષયમાં ઝરપુરુષના (નાયક) કરતૂકનો સંદેહ ન થાય એ હેતુથી વાચ્યરૂપે નાયિકાને અને વ્યંગ્યરૂપે તેના પતિને ચતુર સખી કહે છે.

‘કસ્ય વા ન ભવતિ રોષો દૃષ્ટ્વા પ્રિયાયાઃ સવ્રણમધરમ્ ।
સત્રમરપદ્માગ્રાયિણિ ! વારિતવામે ! સહસ્વેદાનીમ્ ॥’

ઉદાહરણ

હે સખી ! પોતાની પ્રિયતમાના અધરને સવાણ જોઈને કયા (નાયકને) ક્રોધ ન થાય ? તો બ્રમરયુક્ત કમલના પુષ્પને સુધયાવાળી ! કંઈ ન કરનારી તું હવે સહન કર.

અન્યે ચૈવં પ્રકારા વાચ્યાદ્વિમેદિનઃ પ્રતીયમાનમેદા સંભવન્તિ । તેષાં દિઙ્માત્રમેતત્પ્રદર્શિતમ્ ।

આમ વાચ્યથી ભિન્ન વ્યંગ્યના ખીન્ન ઘણા પ્રકારે સંભવે છે અહીં તેનું તો સૂચન માત્ર કરાયું છે.

દ્વિતીયોઽપિ પ્રમેદો વાચ્યાદ્વિભિન્નઃ સપ્રપञ्चમગ્રે દર્શયિष्यતે ।

વાચ્યથી ભિન્ન વ્યંગ્યનો ખીન્ને પ્રકાર (અલંકાર ધ્વનિ) સવિસ્તાર આગળ ઉપર યતાવયામાં આવશે.

રસાદિલક્ષણં પ્રધાનતમં વ્યંગ્યસ્ય તૃતીયમપિ મેદં વાચ્યાદ્વિભિન્નં વદતિ—

વ્યંગ્યનો ત્રીજો રસાદિરૂપ પ્રધાન ભેદ પણ વાચ્યથી ભિન્ન છે એમ કહે છે.

તૃતીયસ્તુ રસાદિલક્ષણઃ પ્રમેદો વાચ્યસામર્થ્યાક્ષિપ્તઃ પ્રકાશતે ।
ન તુ સાક્ષાચ્છબ્દવ્યાપારવિષય इति વાચ્યાદ્વિભિન્ન એવ ।

ત્રીજો રસાદિરૂપ (રસ, ભાવ, રસાભાસ વગેરે) ધ્વનિનો પ્રકાર છે તે વાચ્યાર્થના સામર્થ્યથી અભિવ્યક્ત થયેલો

પ્રકાશિત થાય છે. નહિ કે સાક્ષાન્ અભિધાવૃત્તિથી. તેથી જ તે વાચ્યથી જૂદો છે.

રસાદીનાં વાચ્યત્વં સ્વશબ્દયિતું વિકલ્પયતિ—

તે રસાદિમાં વાચ્યતાનું ખંડન કરવા માટે એ વિકલ્પો ઉપરિચિત કરે છે.

તથાહિ વાચ્યત્વં તસ્ય સ્વશબ્દનિવેદિતત્વેન વા સ્યાત્, વિભાવાદિ-પ્રતિપાદનમુલ્લેન વા ।

તેનું (રસાદિનું) વાચ્યત્વ તે તે શબ્દદ્વારા (રસ, ભાવ વગેરે—શબ્દ દ્વારા) પ્રતિપાદિત થાય છે કે વિભાવાદિના નિરૂપણ દ્વારા ?

તત્રાગ્રપક્ષે દોષમાહ—

ત્યાં પ્રથમ પક્ષમાં દોષ કહે છે.

પૂર્વસ્મિન્પક્ષે સ્વશબ્દનિવેદિતત્વાભાવે રસાદીનામપ્રતીતિપ્રસન્નઃ ।

પ્રથમ વિકલ્પમાં જ્યાં સ્વશબ્દ દ્વારા રસાદિનું પ્રતિ-પાદન થયું ન હોય ત્યાં તેમની (રસ વગેરેની) પ્રતીતિ થશે નહીં.

તામેવાનુપપત્તિમુપપાદયતિ—

તે જ અનુપપત્તિને સમજાવે છે.

ન ચ સર્વત્ર તેષાં સ્વશબ્દનિવેદિતત્વમ્ ।

(એ પ્રકારે) અધે રચ્યજે સ્વશબ્દથી તેઓનું જ્ઞાન થતું નથી.

અયાન્વયાભાવમપિ દર્શયતિ—

હવે અન્ય વ્યભિચાર પણ જતાવે છે.

યત્રાપ્યસ્તિ તત્ તત્રાપિ વિશિષ્ટવિભાવાદિપ્રતિપાદનમુલ્લેનૈવેષાં પ્રતીતિઃ ।

અને જ્યાં સ્વશબ્દથી રસાદિતું નિરૂપણ થયું હોય છે ત્યાં પણ વિશિષ્ટ વિભાવાદિના પ્રતિપાદન દ્વારા જ રસાદિની પ્રતીતિ થાય છે.

નનુ તત્ર રસાદિશબ્દાદપિ તત્પ્રતીતિર્વારયિતુમશક્યેત્યત આહ—

જો; “ત્યાં રસાદિ શબ્દોથી પણ તેની પ્રતીતિ રાકવી અશક્ય છે” એમ કહેવા માંગે તો તેનો ઉત્તર આપે છે.

સ્વશબ્દેન સા કેવલમનૂયતે ન તુ તત્કૃતા ।

તે (રસાદિપ્રતીતિ) રસાદિ શબ્દો દ્વારા પુનઃ ઉલ્લેખાય છે પણ તે (શબ્દો) દ્વારા રસાદિ પ્રતીતિ ઉત્પન્ન થતી નથી.

તત્ર વ્યતિરેકિ હેતુમાહ—

તે વાનને વ્યતિરેકિહેતુ દ્વારા સિદ્ધ કરે છે.

વિષયાન્તરે તથા તસ્યા અદર્શનાત્ ।

વિષયાન્તરમાં (વિભાવાદિ વાચક શબ્દોનો અભાવ હોય ત્યાં) એ રીતે રસ પ્રતીતિ થતી નથી.

તદાહ—

નહિ કેવલશબ્દારાદિશબ્દમાત્રભાજી વિભાવાદિ પ્રતિપાદન રહિતે કાવ્યે મનાગપિ રસવત્ત્વપ્રતીતિરસ્તિ ।

કેવલ શૃંગાર શૃંગાર શબ્દ માત્ર બોલવાથી તેમજ વિભાવાદિ પ્રતિપાદન શબ્દો વિના બિલકુલ પણ રસની પ્રતીતિ થતી નથી.

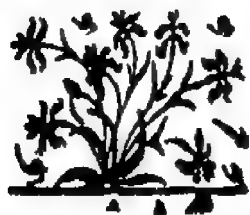
યતશ્ચ સ્વામિધાનમન્તરેણ કેવલેભ્યોઽપિ વિભાવાદિભ્યો વિશિષ્ટેભ્યો રસાદીનાં પ્રતીતિઃ । કેવલાન્ચ સ્વામિધાનાદપ્રતીતિઃ । તસ્માદન્વય-વ્યતિરેકાભ્યામભિધેયસામર્થ્યાક્ષિપ્તત્વમેવ રસાદીનામ્ । ન ત્વમિધેયત્વં કથંચિત્ । इति तृतीयोऽपि प्रमेदो वाच्याद्भिन्न एवेति स्थितम् ।

અર્થાત રવ-વાચક શબ્દો વિના પણ વિશિષ્ટવિભાવ વગેરેથી રસની પ્રતીતિ થાય છે અને રસાદિશબ્દો હોવા છતાં પણ (વિભાવાદિ વગર) રસાસ્વાદ થતો નથી તેથી અન્ય અને બહિયાર દ્વારા (રસાદિનો) વાચ્યના સામર્થ્યથી આક્ષેપ (બંજના) માત્ર થાય છે, કેાઇ પણ રીતે રસાદિ અભિધેય (વાચ્ય) અનતા નથી. એ રીતે ત્રીજો પ્રકાર પણ વાચ્યથી ભિન્ન જ છે.

વાચ્યેન ત્વચ્ચ સદૈવ પ્રતીતિરિત્યપ્રેદર્શયિષ્યતે ।

વાચ્યની પ્રતીતિ સાથેજ (રસાદિરૂપ) વ્યંજ્યની પ્રતીતિ થાય છે એ આગળ કહેવામાં આવશે.

[૨૫૨ :

The Freedom of the Moon

I've tried the new moon tilted in the air
Above a hazy tree-and-farmhouse cluster
As you might try a jewel in your hair.
I've tried in fine with little breadth of lustre,
Alone, or in one ornament combining
With one first-water star almost as shining.

I put it shining anywhere I please.
By walking slowly on some evening later,
I've pulled it from a crate of crooked trees,
And brought it over glossy water, greater,
And dropped it in, and seen the image wallow,
The color run, all sorts of wonder follow.

Robert Frost

Space donated by :

THE STANDARD VACUUM OIL COMPANY.

(Incorporated in the U. S. A. with Limited Liability)

કવિલોક

‘કવિલોક’નું દ્વિમાસિક પ્રકાશન

સંપાદક મંડળ

રાજેન્દ્ર શાહ

જયભાષા શાહ

સુરેશ દલાલ

સંપાદક બરવાનાં સ્થળ

કવિલોક, ૩૮૦, ગિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨

મિસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. લિ., પ્રિન્સેસ રૂટીટ, મુંબઈ ૨

શ્રી. પિનાકિન્ હાકાર : મે. હાકાર બ્રધર્સ, જરમન સીલ્વર મારકેટ

રતનપોળ, અમદાવાદ

શિવકુમાર ભેલી : C/O મુશ્કીન એન્ડ કં.

૧૨, પોર્ટુગીઝ ચર્ચ રૂટીટ, કલકત્તા ૧

સંપાદક

દેશમાં પ્રિથિયા તલ : પરદેશમાં સિલિંગ છ : છૂટક નકલો પ્રવાસ નયા પૈસા

મુદ્રક અને પ્રકાશક : સુરેશ જોશીભવાસ દલાલ

મુદ્રણ અને પ્રકાશનસ્થાન : લિપિની પ્રિન્ટરી, ૩૮૦ ગિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨

કવિ લોક

પુસ્તક ૩ : અંક ૫

શિશિર ૨૦૧૬

સુરેશ દલાલ

લઈ આવ્યો

સદા માટે ચાલી ગયપણ ગયું તો પણ કદી
રહું છું માણી હું શિશુસહજ ભાવો અવનવા;
છકાવી દે એવી ગટ ગટ પીધી યૌવન-સુરા,
ઉતારી મૂકે એ અસર પલમાં જીવન-ધુરા.
બધું જાણ્યું-માણ્યું : અધુરપતાણું દર્દ-વિરહ;
ભર્યા આ સંસારે કુટિલ છલ ને મુગ્ધ પ્રણય!
મુણ્યાં મેં પંખીનાં કવન, ત્યમ ગ્રાહો પશુતાણી;
ધરાઈને પીધી નીરવ રવની શાંતિ સ્વધન.
લઈું અંજાવાતે વન સકલને ઉન્મૂલ થતું,
તદા માટીમાંના ળીજની નીરળી રમ્ય કૂંપણ!
ગાહે! જેને માન્યું નિધન : લહું સંજીવન સમું
હવે એને મારે નયન ઉઘડેલાં ગહનમાં!
મને જે કું લાધ્યાં રતન ગાદી, સંસારજલનાં
લઈ આવ્યો તારે ચરણ કવિને! સર્વ ધરવા!

ક્રમલ વૈદ્ય

અસંગ સંગ

નિમંત્રણ

તું આવ આવ પ્રિય, આ ઉરની કુટીરે
એવું નિમંત્રણ તને લીધ વાર વાર :
આ બાજુ તેં ચરણ કૈંક ભરેલ ધીરે,
રે કિંતુ ડાંખ કૂલના તુજને અપાર !
તારાં સુનિર્મલ ગલીર દગે નિહાળું
હૈયું સદૈવ ઝળુ લાવથી આર્દ્ર, જેનાં
આનંત્યમાં સકલ પ્રેયની સૃષ્ટિ ચાડુ
સોહંત બુદ્ધબુદ્ધ સમી ક્ષણની છટામાં.
હે યાત્રિ ! શ્રેય પથના, પલને વિરામ
આવી, વિહાર કીધ તેં, મુજ રિકત ધામ !

વિદાય

હે યાત્રિ ! શ્રેય પથના પલને વિરામ
આવી, વિહાર કીધ તેં, મુજ રિકત ધામ !
તું ભય-સર્વ મુજ રોધન વ્યર્થ-ભણે
કેાઈ પુકાર કરતું તુજને અજાણ.
તારાં વિલક્ષણ લહું ધૃતિવંત નેણ,
સંસ્પર્શતું હૃદયનું તવ શાન્ત વેણ,
તેં લૂછી લીધ જલગિંદુ કપોલથી આ
રે ઉત્તરીય તવ છે કંઈ તો ભીંજેલ.
તારે પથે અમિતનાં ઉઘડે રહસ્ય !
નેંહું સદૈવ ક્ષણની સ્મૃતિમાંહિ ધન્ય !

હે સૌમ્ય ! સન્મુખ હવે નહિ રૂપ તારું,
 કે વેણુ આ શ્રવણને નહિ ગીતરમ્ય,
 કે રોમકંપ-સુખનો નહિ સ્પર્શ, મારું
 સંવેગહીન અવ કેવળ જીવિતવ્ય.
 ને તોય સંવિતમહીં લહુ સર્વ નિત્ય :
 (તારો અભાવ નહિ ચિત્તમહીં સહેજે).
 તું આંહિ સંસ્થિત, વિહાર કરું હું અન્ય
 દેશે....અહીં તહીં બધે અવ આપણે બે.
 એકાન્ત મારું રવહીન અસંગ સોહે,
 મારું ભયું ભયું છ અંતર એની ઓથે.

અનિરુદ્ધ પ્રલભદ્

એ આપણું મિલન

એ ચૈત્રની સુભગ રમ્ય નમેલી સાંજ;
 ને શાન્ત કોક વનપ્રાન્ત વિષે સલિલા
 ઝીંઝી ઉરે કુસુમ સિન્ધુ વસંતરંગી
 પ્રીતે જતી મલકતી કલ-મંજુ-ઘોષા....
 ત્યાં આપણે પ્રિય, શિલા પર સાથ બેસી
 રૂપી ગયેલ ઘડી મૌન તણા બાંધાણે;
 હૈયું હતું અધીર, કે તવ પ્રેમભીનો
 ગુંજ રહે પ્રથમ મંજુલ શબ્દ, ને જે

કહોલિની તરલ નીર પડે સુતન્વિ,
પુષ્પો બની વડી રહે—

તું કિન્તુ ત્યાં ધરી રહી બસ મૌન, ને શી
રંગોભરી કરથી છીપ રહી રમાડી !
હું તાહરા વદન રમ્ય પડે રમંતી
ભેતો રહ્યો પ્રિય, વસંતલ મુગ્ધતાને—
નીચાં ઢળેલ તવ નેણ....

શબ્દો સુદ્ધર નભ સારસબેલડીના
એવે મુણ્યા, ધડકતે ઉર ભેઈ લીધું
ત્યાં આપણે પ્રિય, અચાનક સામસામે !—
ને તાહરાં નયનમાં કશી લાખ વાતો
આવી અને રમી રહી, જ્યમ રશ્મિમાલા
જૂકી રહે અરુણરંગી નભે વિદોલા !—
ને કૈંક તો છલકતી સ્મિત—ગમ્ય—રૂપા
ભેઈ રહ્યો, મધુર ઓઘ તણા ખૂણેથી !

એ આપણું મિલન ધન્ય રહે હમેશાં
આ માહરા સ્મૃતિપટે, (નહિ કાળ એને
ઘોઈ શકે) નિત નવીન રૂપો ધરીને
આવે : બની મધુર સૂર હજી વિતાને
ઊડી ઊડી વિહંગનાં કલગાન સંગ,
સ્ત્રોતસ્વિની તણી બની વીચિમાળ રમ્યા,
મહેડી જોઠે વળી પરાગ બની પ્રસૂને—
ને એવું તો કંઈ કંઈ....

હરીન્દ્ર દવે

પરિતોષ

અનંત અનાદિ પથ પરે
સંક્રમણ કરી રહ્યો
કેટલો ચે કાળ વીત્યો
એ જ તરુછાયા
એ જ વેરાનની માયા
એ જ નગરોની ભૂતાવળ

નંદનકાનન કેરાં ફલ લઈ
સુગંધની સંગમાં વિતાવી દીધ રાત
થોર કેરા કુસુમની મળમલી ઝાંચ
મહીં જડયું એક મોતી
મહેકનો જયહીં છે અભાવ
ત્યહીં રંગ કેરા તેજને સહારે કર્યા
અજવાળે મેં વિહાર.

શિખર આવ્યું તો નીચે જોઈ લીધ
કુદરત કેરી ઠંકરાત
ખીણમાં પસાર થતાં ખુહાડના ઊંચાણુ જોયા
સીધા રાહે આડખીડ માંડી જોયા પાય
ગીચમાં આકાશ
રાત માંહે ધરા જોઈ લીધ
નજરને દોર દશ્ય સઘળા પરોવી દીધ—

આપણે તો આશુતોષ
 પાપ સલામત
 આવી મળે તે જ શહ
 એ વિશે જ
 પરિતોષ.....પરિતોષ

હિમન્ત દેસાઈ

એક વિદાય

૧

પરિચય ન'તો ઝાઝો કાંઈ-મળ્યાં પણ કેટલું !
 સુરખી રમીને સન્ધ્યા ગાલે રહે જતી એટલું.
 (ધીક નહીં રે ખારસાં સાથે રહ્યાં દિન ચાર તો)
 તદપિ દિન આ લીનો જાવા સમે, પ્રિય, લાગતો.
 'પ્રિય' કહી ચક્રું ?-કહેવા માંડું થતું, ઉર તાહરું
 જહીં અનુભવ્યું સુંવાળું મેં નયું મખમલ સમું-
 નયન ઝરખે ઝૂકી રે'તું છકી, છલછલ થતું !
 પ્રિય કહું હતે તોયે થાવું પરાં-કયમ વિરમરું !
 નીસરી ઉંઝરેથી 'તું, દષ્ટિ યથા દગથી સરે;
 નત વદનને ખૂંચે કૂલે ગુંથી ભરી વેણી, ઓ
 દરશ મધુરું ! સામેથી મેં પ્રવેશી નિહાળ્યું, તેં
 હગ ભરી ધીરે આવી પાસે કહ્યું બસ 'આવ જો.'
 હલકું હળવું આંસુ આવ્યું લપાતું છુપાતું ને
 ચખથી સરકયું, થંભ્યું; એહું ઝિલાઈ કપોલપે.

પરિચય છતો થાતો અશ્રુ સચું અળથી તવ
 પરિચય કશો સાથે રહેવાથકી દિન ચારનો !
 અતિથિ જ બની બન્ને આવ્યા હતાં પરને ગૃહ
 પરિણય પ્રસંગે જે બેનાં ઉરો શણગારતો.
 ગરવી શહનાઈ શું કીકી ટીકી ટહૂકી ભડી !
 નજર વહેવા લાગી સાથે મળી અનિરુદ્ધ જે.
 ગભરુ સ્વપ્નેલાં ને તાબાં વિદોલિત દોચનો
 શરમ સજીને બેઠાં, પેઠાં હિયે અમ હોંગથી.
 લઘુ સમયની લાંબી ગાત્રી કથા, દઇને વ્યથા
 મિલન-વિરહે હૈયાઓને ઝગોળી વળી, તથા
 સુમન નહિ, એ દેતી જો દો' ચિરંજીવ સૌરભ.
 નહિ નહિ કરી લીધું દીધું અમે ય પરસ્પર
 ઘણું ઘણું-પછી ગુંજ્યા કીધો સુદ્ધર જતો સ્વર
 વસમી શહનાઈનો.....એનો હિયે હજી વૈભવ!

નકુલ દેસાઈ

સ્મૃતિ

તારી સ્મૃતિ

નહિસમી કરવા જ, ગોરી !

જુઈ સમા

હૃદયને મુજ

માંડમાંડ

પાપાગુ શું

કઠિન મેં પશુએ કયું,
 ને
 તેમાં ય
 તેં મનગમી તુજ મૂર્તિ કોરી !

●

મણિલાલ દેસાઈ

પલ

સરકી જાયે પલ;
 કાળતણું જાણે કે એ તો વરસે અરમર જલ !—સરકીં
 નહીં વર્ષામાં પૂર, નહીં એ ગ્રીષ્મમહીં શોષાય;
 કોઈના સંગ નિઃસંગની એને કશી અસર નવ થાય.
 ઝાલો ત્યાં તો છટકે એવી નાજૂક ને ચંચલ !—સરકીં
 છલક છલક છલકાય છતાંયે કહી શકી નવ ઢળી;
 વૃંદાવનમાં, વળી કોઈને કુરુક્ષેત્રમાં મળી.
 જાય તેડી પોઢેલાંને યે નવે લોક, નવ સ્થલ !—સરકીં

●

ચંદ્ર પરમાર

છૂંદણાં

મેં તો મોંઘેરાં છૂંદણાં છૂંદાવીઆં નિલમ તે છૂંદણાં.

ગોરા તે ચાંદલામાં નિલમ તે છૂંદણાં,

શોભ્યાં સોળે કલામાં નિલમ તે છૂંદણાં;

મેં તો વાલમાના રંગે ઘૂંટાવીઆં નિલમ તે છૂંદણાં,

મેં તો મોંઘેરાં છૂંદણાં છૂંદાવીઆં નિલમ તે છૂંદણાં.

સરવરમાં નિલ કમલ નિલમ તે છૂંદણાં,

શું ફરકે પલેપલ નિલમ તે છૂંદણાં !

વાલે નજરુંથી મોંઘમ મઢાવીઆં નિલમ તે છૂંદણાં.

મેં તો મોંઘેરાં છૂંદણાં છૂંદાવીઆં નિલમ તે છૂંદણાં.

ગોપીઓ વચાળે કાનજી નિલમ તે છૂંદણાં,

ગોપીઓને ગોરે વાનજી નિલમ તે છૂંદણાં;

મેં તો ગોરા શુલાળે જડાવીઆં નિલમ તે છૂંદણાં.

મેં તો મોંઘેરાં છૂંદણાં છૂંદાવીઆં નિલમ તે છૂંદણાં.

મોંઘાં મ્હાલે છે ગાલમાં નિલમ તે છૂંદણાં;

લીંબે રસિયાના વા'લમાં નિલમ તે છૂંદણાં,

વાલે મુખડું નમાવી નવાજીઆં નિલમ તે છૂંદણાં.

મેં તો મોંઘેરાં છૂંદણાં છૂંદાવીઆં નિલમ તે છૂંદણાં.

સ્વાનસ્થ

યાત્રા

(એ નામક સોનેટમાળામાંથી)

તમિસ્ર પટલો પિછે થઈ રહ્યો છ સંચાર કે
સુદ્ધર થકી આવતા રવ સમાન વ્યાપી જતી
અદ્ય દ્યુતિ. આ તમિસ્ર દલનાં અણુ લેદતાં
થતી પ્રકટ કે અગમ્ય રવહીન આસા છતી !

અને તિમિર ગુપ્ત અબ્ર પણ દેહ ધારે પ્રકટ
અહો, અયુત યોજનો નિમિષમાં જ કાપી અહીં
રહી ઝળહળી દ્યુતિ સ્મિતવતી. અને આ વિકટ
અરણ્ય તરુ મૃકત થાય પરિરંભમાંથી તહીં.

હજી નિરખતો જ ત્યાં ધવલ જ્યોતિ શુભ્ર પ્રસર
થતો ઉપરનાં નલે રસિત સૂક્ષ્મ રંગે ગહન.
ઉદે ય ગહને થકી સ્તવન મૂકે બગે સ્વયં
અને પ્રતિપક્ષે પ્રકાશ પ્રસરે પ્રકાંડ પ્રખર.

અચેદ્ય મુજ આકૃતિ ભીતર સ્પંદનું જે હૃદય
તતઃ શતદલો રુકુરે પરમ પૂર્ણ તેજોમય !

ધન્યાલોક-

(ગતાંકથી ચાલુ)

કાવ્યસ્યાત્મા સ એવાર્થસ્તથા ચાદિકવે: પુરા ।

કૌન્વદ્વન્દ્વવિયોગોત્થ: શોક: શ્લોકત્વમાગત: ॥૫॥

પાંચમી કારિકા

કાવ્યનો આત્મા એ જ (પ્રતીયમાન) અર્થ છે તે જ પ્રમાણે પ્રાચીનકાળમાં કૌંચ (પક્ષી)ના યુગલના વિયોગથી ઉત્પન્ન થયેલો આદિકવિનો શોક શ્લોકના રૂપમાં પરિણમ્યો.

વિવિધવાચ્યવાચકરચનાપ્રપંચચારુણ: કાવ્યસ્ય સ એવાર્થ: સાર-
ભૂત: । તથા ચાદિકવેર્વાલ્મીકેનિર્હતસહચરીવિરહકાતરક્તૌંચાક્રન્દજનિત:
શોક એવ શ્લોકતયા પરિણત: ।

વિવિધ પ્રકારના વાચક=શબ્દ અને વાચ્ય=અર્થના રચનાના અવનવા પ્રકારથી સુંદર બનતા કાવ્યનો સારભૂત (આત્મા) તે જ (પ્રતીયમાન) અર્થ છે. તેથી હણાયેલી સહચરીના વિયોગથી બે કુલ (બેલા) કૌંચના આક્રન્દનથી ઉત્પન્ન થયેલો આદિકવિ વાસ્તવીકનો શોક શ્લોકના રૂપમાં પરિણત થયો.

આદિકવે: શ્લોકં નિર્દિશતિ:—

આદિકવિના એ શ્લોકનો ઉલ્લેખ કરે છે—

‘ મા નિષાદ પ્રતિષ્ઠાં ત્વમગમ: શાદ્વતી: સમા: ।

યત્કૌંચમિથુનાદેકમવધી: કામમોહિતમ્ ॥ ’

હે નિષાદ ! તે કામમોહિત કૌંચના બેડામાંથી એકને હણ્યું તેથી તું અનન્ત-કાલપર્યન્ત પ્રતિષ્ઠાને પામીશ નહીં.

શોકોહિ કહણરસસ્થાયિભાવ: પ્રતીયમાનરૂપ એવેતિ પ્રતિપાદિતમ્
પ્રતીયમાનસ્ય ચાન્યમેદદર્શનેડપિ રસભાવમુલ્લેખનૈવોપલક્ષણં પ્રાધાન્યાત્ ।

શોક કરુણરસનો સ્થાપીભાવ છે. એ પ્રતીયમાન રૂપ છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે. પ્રતીયમાનના બીજા પ્રકારો નજરે આવે છે છતાં રસ અને ભાવ દ્વારા જ એનું ઉદાહરણ અપાયું છે. કારણ કે (રસ અને ભાવનું જ પ્રતીયમાન અર્થમાં) પ્રાધાન્ય છે.

સરસ્વતી સ્વાદુ તદર્થવસ્તુ નિઃષ્યન્દમાના મહતાં કવીનામ્ ।
અલોકસામાન્યમભિવ્યનન્તિ પરિસ્ફુરન્તં પ્રતિમાવિશેષમ્ ॥૬॥

છઠ્ઠી કારિકા

એ મધુર અર્થતત્ત્વ અર્પતી મહાન કવિઓની વાણી કોઇ લોકોત્તર વિશિષ્ટ પ્રતિભાના ચમકારને અભિવ્યક્ત કરે છે.

તત્ વસ્તુતત્ત્વં નિઃષ્યન્દમાના મહતાં કવીનાં ભારતી અલોક-
સામાન્યં પ્રતિમાવિશેષં પરિસ્ફુરન્તં અભિવ્યનન્તિ । યેનાસ્મિન્નતિવિચિત્ર-
કવિપરમ્પરાવાહિનિ સંસારે કાલિદાસપ્રમૃતયો દ્વિત્વાઃ પંચપા એવ વાં
મહાકવયમ્ इति ગણ્યન્તે ।

એ (પ્રતીયમાન રસાદિ) અર્થતત્ત્વને અર્પતી મહાન કવિઓની વાણી કોઇ લોકોત્તર વિશિષ્ટ પ્રતિભાના ચમકારને અભિવ્યક્ત કરે છે. જેને લીધે ચિત્રવિચિત્ર કવિપરંપરાવાળા આ સંસારમાં કાલિદાસ જેવા બેત્રણ અથવા પાંચ છ જ મહાકવિઓ ગણાય છે.

इदं चापरं प्रतीयमानस्यार्थस्य सद्भावसाधनं प्रमाणम्—

પ્રતીયમાન અર્થનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવાવાળું આ બીજું પંજી પ્રમાણ છે—

शब्दार्थशासनज्ञानमात्रेणैव त वेद्यते ।

वेद्यते स तु काव्यार्थतत्त्वज्ञैरेव केवलम् ॥७॥

સાતમી કારિકા

તે. (પ્રતીયમાન અર્થ) શબ્દશાસ્ત્ર (વ્યાકરણ) અને અર્થશાસ્ત્ર (કોશ વગેરે)ના જ્ઞાનમાત્રથી પ્રતીત થતો નથી. એ તો કેવલ કાવ્યાર્થતત્ત્વજ્ઞો વડે જ જાણી શકાય છે.

શબ્દાર્થ જ્ઞાસનજ્ઞાનમાત્રેऽપિ પરં ન વેદ્યતે સોઽર્થો યસ્માત્ કેવલં કાવ્યાર્થતત્ત્વજ્ઞૈરેવ જ્ઞાયતે । યદિચ વાચ્યરૂપ એવાસાવર્થઃ સ્યાત્ તદ્ વાચ્યવાચકસ્વરૂપપરિજ્ઞાનાદેવ તત્પ્રતીતિઃ સ્યાત્ । અથ ચ વાચ્યવાચક-લક્ષણમાત્રકૃતશ્રમાણાં કાવ્યતત્ત્વાર્થભાવનાવિમુક્તાનાં સ્વરશ્રુત્યાદિ-લક્ષણમિવાંપ્રગીતાનાં ગાન્ધર્વલક્ષણવિદામગોચર એવાસાવર્થઃ ।

શબ્દ અને અર્થના પ્રતિપાદક વ્યાકરણ અને કોશના જ્ઞાનમાત્રથી એ વ્યંગ્યાર્થ સમજતો નથી. એ તો કેવલ કાવ્યાર્થતત્ત્વજ્ઞો જ જાણી શકે છે. જો એ અર્થ કેવલ વાચ્યરૂપ જ હોત તો શબ્દ અને અર્થના સ્વરૂપના જ્ઞાન માત્રથી જ તેની પ્રતીતિ થાત. પરંતુ (કેવલ પુસ્તકથી) સંગીતશાસ્ત્રને શીખનારા શ્રેષ્ઠ ગાયનના અનભ્યાસી ગાયકોને સ્વર, શ્રુતિ વગેરેનું જ્ઞાન હોતું નથી તેવી રીતે કાવ્યાર્થતત્ત્વની ભાવનાથી વિમુખ કેવલ વાચ્ય-વાચકમાં પરિશ્રમ કરનારા પુરુષોને માટે તે (પ્રતીયમાન) અર્થ અજ્ઞાત રહે છે.

एवं वाच्यव्यतिरेकिणो व्यंग्यस्य सद्भावं प्रतिपाद्य प्राधान्यं तस्यैवेति दर्शयति—

આમ વાચ્યાર્થથી ભિન્ન વ્યંગ્યનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કર્યા પછી તેનું જ (વ્યંગ્યાર્થનું) પ્રાધાન્ય બતાવે છે.

सोऽर्थस्तद्व्यक्तिसामर्थ्ययोगी शब्दश्च कश्चन ।

यत्नतः प्रत्यभिज्ञेयौ तौ शब्दार्थौ महाकवेः ॥८॥

આઠમી ઠાસિકા

તે (પ્રતીયમાન) અર્થ અને એની અભિવ્યક્તિમાં સમર્થ એવો જે કોઈ શબ્દ એ અનેને સમજવાનો પ્રયત્ન મહાકવેએ (મહાકવિ જનવાની ઇચ્છાવાળાએ) કરવો જોઈએ.

સ વ્યંગ્યોડ્યસ્તદ્વ્યક્તિસામર્થ્યયોગી શબ્દશ્ચ કલ્પન, ન શબ્દ-માત્રમ્ । તાવેવ શબ્દાર્થો મહાકવેઃ પ્રત્યભિજ્ઞયૌ । વ્યંગ્યવ્યંજકાભ્યામેવ સુપ્રયુક્તાભ્યાં મહાકવિત્વલામો મહાકવીનાં, ન વાચ્યવાચકરચનામાત્રેણ ।

તે વ્યંગ્ય અર્થ અને એને અભિવ્યક્ત કરવાની શક્તિવાળો સમર્થ એવો કોઈ શબ્દ જ છે. સામાન્ય શબ્દ નહીં. મહાન કવિએ તે શબ્દ અને અર્થ સારી રીતે સમજવા જોઈએ. વ્યંગ્ય અને વ્યંજકના સુન્દર પ્રયોગથી જ મહાકવિએને મહાકવિપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. વાચ્ય અને વાચકની રચના માત્રથી નહીં.

- રૂદાનીં વ્યંગ્યવ્યંજકયોઃ પ્રાધાન્યેડપિ મદ્ વાચ્યવાચકાવેવ પ્રથમસુપાદદતે કવયસ્તદપિ યુક્તમેવેત્યાહ :-

હવે વ્યંગ્ય અને વ્યંજક પ્રધાન હોવા છતાં પણ કવિએ પ્રથમ વાચ્ય અને વાચકનો જ સ્વીકાર કરે છે એમ ઊચિત જ છે. એ દર્શાવતાં કહે છે-

આલોકાર્થીં યથા દીપશિસ્ત્રાયાં યત્નવાન્ જનઃ ।
તદુપાયતયા તદ્વદર્થે વાચ્યે તદાદતઃ ॥૧૧॥

નવમી ઠાસિકા

જે પ્રમાણે દીવો (પ્રકાશનું) સાધન હોવાથી પ્રકાશને ઇચ્છતો પુરુષ જેમ દીવો માટે યત્ન કરે છે- તે પ્રમાણે

વ્યંગ્યાર્થમાં રાચનારે કવિ પણ (વ્યંગ્યાર્થના સાધન તરીકે) વાચ્યાર્થનું ઉપાધાન કરે છે.

યથા આલોકાર્થી સન્નપિ દીપશિખાયાં યત્નવાન્ જનો ભવતિ, તદુપાયતયા । નહિ દીપશિખામન્તરેણ આલોકઃ સંભવતિ । તદ્વદ્ વ્યક્ત્યર્થ પ્રત્યાદતો જનો વાચ્યેઽર્થે યત્નવાન્ ભવતિ । અનેન પ્રતિપાદ-કસ્ય કવેર્વ્યજ્ઞયમર્થે પ્રતિ વ્યાપારો દર્શિતઃ ।

જેવી રીતે પ્રકાશની ઇચ્છાવાળો હોવા છતાં પણ દીપ-શિખા વિશે તે સાધન હોવાને કારણે (પ્રથમ) પ્રયત્ન કરે છે. દીપશિખા સિવાય પ્રકાશ સંભવતો નથી તે રીતે વ્યંગ્ય અર્થમાં આદર રાખનાર માનવી વાચ્યાર્થમાં પ્રયત્ન કરે છે. આમ વાચક શબ્દ પણ કવિના વ્યંગ્યાર્થ પ્રત્યે વ્યાપૃત (સક્રોધ) થાય છે એમ દર્શાવાયું છે.

પ્રતિપાદસ્યાપિ તં દર્શયિતુમાહ:—

પ્રતિપાદ વાચ્યાર્થ પણ વ્યંગ્યાર્થની નિષ્પત્તિમાં વ્યાપૃત બને છે તે દર્શાવવા માટે કહે છે—

યથા પદાર્થદ્વારેણ વાક્યાર્થઃ સંપ્રતીયતે !

વાચ્યાર્થપૂર્વિકા તદ્વત્ પ્રતિપત્તસ્ય વસ્તુનઃ ॥૧૦॥

દશમી કારિકા

જે પ્રકારે પદોના અર્થ દ્વારા વાક્યાર્થની પ્રતીતિ થાય છે તે પ્રમાણે વાચ્યાર્થ દ્વારા વ્યંગ્યની પ્રતીતિ થાય છે.

યથાહિ પદાર્થદ્વારેણ વાક્યાર્થવગમસ્તથા વાચ્યાર્થપ્રતીતિપૂર્વિકા વ્યંગ્યસ્યાર્થસ્ય પ્રતિપત્તિઃ ॥

જેવી રીતે પદાર્થ દ્વારા વાક્યાર્થજ્ઞાન થાય છે તેવી

રીતે વાચ્યાર્થની પ્રતીતિપૂર્વક વ્યંગ્યાર્થની પ્રતીતિ થાય છે.

इदानीं वाच्यार्थप्रतीतिपूर्वकत्वेऽपि तत्प्रतीतिः व्यंग्यस्यार्थस्य प्राधान्यं यथा न विलुप्येत तथा दर्शयति:—

હવે વાચ્યાર્થની પ્રતીતિ થયા બાદ વ્યંગ્યાર્થની પ્રતીતિ થતા છતાં પણ જે રીતે વ્યંગ્યાર્થનું પ્રાધાન્ય ખાંડત ન થાય તે રીતે સમજાવે છે—

स्वसामर्थ्यं वशेनैव वाक्यार्थं प्रथयन्नपि ।

यथा व्यापारनिष्पत्तौ पदार्थो न विभाव्यते ॥११॥

અંગિયારમી કારિકા

જે રીતે પદોનો અર્થ પોનાના સામર્થ્યથી વાક્યાર્થને નિષ્પન્ન કરવા (વાક્યાર્થવિપયક) વ્યાપારની નિષ્પત્તિમાં (સ્વતંત્ર રીતે) નજરે નથી આવતો.

तद्वत् सचेतसां सोऽर्थो वाच्यार्थविमुखात्मनाम् ।

बुद्धौ तत्त्वार्थदर्शिन्यां ह्यदित्येवावभासते ॥१२॥

બારમી કારિકા

તેની રીતે વાચ્યાર્થથી વિમુખ સદુદ્યર્થનોની તત્ત્વાર્થને પામનારી બુદ્ધિમાં તે (પ્રતીયમાન) અર્થ તરતજ પ્રતીત થાય છે.

एवं वाच्यव्यतिरेकिणो व्यंग्यस्यार्थस्य सद्भावं प्रणिपाद्य प्रकृत उपयोजयन्नाह :—

આ પ્રમાણે વાચ્યાર્થથી ભિન્ન વ્યંગ્યાર્થની સત્તા અને પ્રાધાન્ય પ્રતિપાદન કરી પ્રકૃતમાં તેનો ઉપયોગ બતાવતાં કહે છે—

યત્રાર્થોઃ શબ્દો વા તમર્થમુપસર્જનીકૃતસ્વાર્થો ।

વ્યઙ્કતઃ કાવ્યવિશેષઃ સ ધ્વનિરિતિ સૂરિમિઃ કથિતઃ ॥૧૩॥

તેરમી કારકા

જે કાવ્યમાં અર્થ અને શબ્દ પોતાને ગૌણ બનાવીને (એ) પ્રતીયમાન અર્થને અભિવ્યક્ત કરે છે તે વિશિષ્ટ સ્વરૂપના કાવ્યને વિદ્વાનો 'ધ્વનિ' કહે છે.

યત્રાર્થો વાચ્યવિશેષઃ વાચકવિશેષઃ શબ્દો વા, તમર્થ વ્યઙ્કૃતઃ, સ કાવ્યવિશેષો ધ્વનિરિતિ । અનેન વાચ્યવાચકચારુત્વહેતુર્મ્ય ઉપ-
માદિભ્યોઽનુપ્રાસાદિભ્યશ્ચ વિભક્ત એવધ્વનેર્વિષય इति दर्शितम् ।

જ્યાં અર્થ=વાચ્યવિશેષ, અને શબ્દ=વાચકવિશેષ એ (પ્રતીયમાન) અર્થને અભિવ્યક્ત કરે છે તે વિશિષ્ટ સ્વરૂપના કાવ્યને 'ધ્વનિ' કહે છે. એથી વાચ્ય અને વાચકના ચારુત્વના કારણભૂત ઉપમાદિ અને અનુપ્રાસાદિથી ધ્વનિનો વિષય નિરાળો જ છે એ બતાવ્યું.

ધ્વનિમતના વિરોધનું કારણ પહેલું

“ યદપ્યુક્તમ્—પ્રસિદ્ધપ્રસ્થાનાતિરેકિણો માર્ગસ્ય કાવ્યત્વહાને ધ્વનિર્નાસ્તિ” इति तदप्युक्तम् । યતો લક્ષણકૃતામેવ સ કેવલં ન પ્રસિદ્ધઃ, લક્ષ્યે તુ પરીક્ષ્યમાણે સ એવ સહૃદયહૃદયાલ્હાદકારિ કાવ્યતત્ત્વમ્ । તતોઽન્યચ્ચિત્રમેવેત્યગ્રે દર્શયિष्यामः ।

વળી આક્ષેપ મારે જે કહેવાયું હતું કે પ્રસિદ્ધ કાવ્ય માર્ગોથી (શદ્ધાર્થશરીરંકાવ્ય) ભિન્ન માર્ગમાં કાવ્ય તત્ત્વની હાનિ જ થશે તેથી 'ધ્વનિ' (નામનો કોઇ સ્વતંત્ર પ્રકાર) નથી તે અનુચિત છે. કારણ કે કેવલ લક્ષણકારોને જ પરિચિત નથી પરંતુ લક્ષ્યની પરીક્ષા કરવાથી તો તે સહૃદયજનોના હૃદયને આનન્દ આપનારું કાવ્યતત્ત્વ તે જ છે. એથી ભિન્ન (કાવ્ય) ચિત્ર-અધમ (કાવ્ય) જ છે એ આગળ દેખાડીશું.

‘ધ્વનિ’ મતના વિરોધનું ‘બીજી’ કારણ

‘યદ્યુક્તમ્—“કામનીયકમનતિવર્તમાનસ્ય તસ્યોક્તાઠ્ઠકારાદિપ્રકારેષ્વન્તર્ભાવઃ”’ इति, तदप्यसमीचीनम् । यतो वाच्यवाचकमात्राश्रयिणि ग्रस्थाने व्यङ्ग्यव्यञ्जकसमाश्रयेण व्यवस्थितस्य ध्वनेः कथमन्तर्भावः । वाच्यवाचकचारुत्वहेतवो हि तस्याङ्गभूताः, स त्वङ्गिरूप एवेति प्रतिषिपादयिष्यमाणत्वात् ।

વળી આક્ષેપ માટે કહેવાયું હતું કે સૌંદર્યથી નિરાળો અથવા દૂર ન જતો હોય તે ‘ધ્વનિ’નો સ્વીકારાયેલા અલંકાર વગેરે પ્રકારોમાં અન્તર્ભાવ થવો જોઈએ એ આક્ષેપ પણ યોગ્ય નથી કારણ કે વાચ્ય-વાચક ભાવ ઉપર અવલંબેલા માગની અંદર વ્યંગ્ય-વ્યંજક ભાવ ઉપર આશ્રિત ધ્વનિનો અન્તર્ભાવ શી રીતે થઈ શકે ? વાચ્ય-વાચકના ચારુત્વહેતુઓ તો એ (ધ્વનિના) અંગરૂપ છે અને એ (ધ્વનિ) અંગીરૂપ છે એનું આગળ પ્રતિપાદન કરશું.

પરિકરલોકધાત્ર :—

એ વિશે એક પરિકરશ્લોક છે—

વ્યંગ્યવ્યન્જકસંબન્ધનિબન્ધનતયા ધ્વનેઃ ।

વાચ્યવાચકચારુત્વહેતુવન્તઃ પાતિતા કુતઃ ॥

વ્યંગ્ય-વ્યંજક સંબન્ધ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત હોવાથી ધ્વનિનો વાચ્ય=અર્થ અને વાચક=શબ્દના ચારુત્વના કારણોમાં સમાવેશ કેવી રીતે થશે ?

નનુ યત્ર પ્રતીયમાનાર્થત્ય વૈશલેનાપ્રતીતિઃ સ નામ મા ભૂદ ધ્વનેર્વિપયઃ । યત્ર તુ પ્રતીતિરસ્તિ, યથા સમાયોક્ત્યાક્ષેપાનુક્તિનિમિત્ત વિશેષોક્તિપર્યાયોક્તાપન્દુતિશીપકસદ્કારાલદ્વારાદૌ, તત્ર ધ્વનેરન્તર્ભાવો ભવિષ્યતિ, इत्यादि निराकर्तुमभिहितम्, “उपसर्जनीकृतस्वार्थो” इति ।

અર્થો ગુણીકૃતાત્મા, ગુણીકૃતાભિધેયઃ શબ્દો વા યત્રાર્થાન્તરમભિ-

વ્યનક્તિ સ ધ્વનિરિતિ । તેષુ કથં તસ્યાન્તર્ભાવઃ । વ્યજ્ઞયપ્રાધાન્યે હિ ધ્વનિઃ । ન ચૈતત્ સમાસોક્ત્યાદિધ્વન્તિ ।

જો કોઈ એમ કહે કે જ્યાં પ્રતીયમાન અર્થની સ્પષ્ટ સ્વરૂપે પ્રતીતિ થતી નથી તો ભણે તે ધ્વનિનો વિષય ન મનાય, પરંતુ જ્યાં પ્રતીતિ થાય છે તે સમાસોક્તિ, આક્ષેપ, અનુક્તનિમિત્તવિશેષોક્તિ, પર્યાયોક્તિ, અપહ્નુતિ, દીપક તથા સંકર વગેરે અલંકારોમાં, ત્યાં ધ્વનિનો અન્તર્ભાવ થશે એ મતનું નિરાકરણ કરવા માટે કહે છે, “ઉપસર્જનીકૃતસ્વાર્થો.” જ્યાં વાચ્યાર્થ પોતાના સ્વરૂપને અથવા વાચક શબ્દ પોતાના વાચ્યાર્થને ગૌણ યનાવીને ખીજા (પ્રતીયમાન) અર્થને અભવિયક્ત કરે છે તેને ‘ધ્વનિ’ કહે છે. તે (ધ્વનિનો) તેઓમાં (અલંકારાદિકોમાં) અન્તર્ભાવ કેમ થાય ? (જ્યાં) વ્યંગ્યપ્રાધાન્ય હોય (ત્યાંજ) ધ્વનિ છે. એ (વ્યંગ્યપ્રાધાન્ય) સમાસોક્તિ વગેરે અલંકારોમાં નથી.

સમાસોક્તૌ તુ :—

સમાસોક્તિમાં તો—

उपोठरागेण विलोलतारकं तथा गृहीतं शशिना निशामुखम् ।

यथा समस्तं तिमिरांशुकं तथा, पुरोऽपि रागाद् गलितं न लक्षितम् ॥

રાગયુક્ત શશીએ ચંચલ તારકિત નિશામુખને એવી રીતે ગ્રહીત કર્યું છે કે રાગ(અનુરાગ)ને લીધે સંપૂર્ણ તિમિરાંશુક (કામિનીનું વસ્ત્ર) છાતી ઉપરથી ખસી ગયું તેની તેને જાણ ન રહી.

इत्यादौ व्यङ्ग्येनानुगतं वाच्यमेव प्राधान्येन प्रतीयते । समारोपित नायिकानायकव्यवहारयोर्निशाशशिनोरेव वाक्यार्थत्वात् ।

ઉપરોક્ત શ્લોકમાં સમારોપિત નાયક અને નાયિકાના વ્યવહારથી યુક્ત ચંદ્ર અને રાત્રિનો જ વાક્યાર્થ હોવાથી વ્યંગ્યથી પરિપોષિત જ વાચ્ય મુખ્યરૂપે પ્રતીત થાય છે.

એનો શણગાર એની સાદગી હ રે !

('પરિક્રમા'ના પરિચય)

કેટલાક માણસોની ચાલમાં એવો કોઈ દમાભરો નથી હોતો; છતાં પણ એ પસાર થાય ત્યારે આપણું ધ્યાન અચૂક ખેંચી લેતું એવું નૈસર્ગિક લાલિત્ય વણાઈ ગયું હોય છે. 'પરિક્રમા' ગ્રંથરથ થયેલી શ્રી. બાલમુકુન્દ દેવી કવિતામાં આપણને આંત્ર નાખે એવો કોઈ દમાભરો નથી કે નથી સામા માણસની જગ્યાને ચૂપ કરી દે એવો કોઈ ઠાઠકરસો. છતાં પણ આપણી નજર રહી રહીને ત્યાં ટોરવાય એવું મોહક આકર્ષણ છે.

આ કવિના કાવ્યો ગ્રંથરથ થયા એ પહેલાં પણ છૂટક સામાયિકોમાં વાંચતા મન ઉપર એક એવી છાપ પડીતી કે આ માણસ ખૂબ જ સંયમપૂર્વક અને પૂરેપૂરી સ્વચ્છતાથી લખે છે. થોડાબધ લખ્યે જવાનો કે એક પછી એક 'દબદાર' સંગ્રહો પ્રકટ કર્યે જવાનો એમને અભરખો નથી, કોઈ પણ યુગના કવિઓ ત્યારે થોડાબધ પણ અર્થહીન લખવાને બદલે એાધું પણ સન્વશીલ લખે ત્યારે એમાં સ્વચ્છતા તો કવિ અને પ્રભ જન્મને લાલ જ થાય છે. સદ્બાગ્યે બાલમુકુન્દ આપણને એ લાગના લાગીદાર બનાવે છે.

જાણે કે કવિથી આપમેળે ગંધાર્થ જાતું હોય એવી પ્રતીતિ આપતાં ગીતો, કવિની કાવ્યકલા, કસબ અને કારીગીરીનો ખ્યાલ આપતાં સોનેટો તો અહીં છે. પણ સાથે સાથે નવકવિઓએ જેને વિસારે પાડેલ છે એ કાવ્યપ્રકાર ખંડકાવ્ય પર પણ બાલમુકુન્દ પોતાનો હાથ અજમાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તે જણી બાલમુકુન્દ આજે પણ ક્યાં નથી કરી બેઠો? જેને મુકનક જેવું નામ પણ ન અપાય એવી, સોનાની ધાળીમાં લોહાની મેખની ગરજ સારની, જાણે કે કાવ્યને અંતે ક્યાંક ક્યાંક વચેલી ખાલી જગ્યા જ પૂરવા માટે જ મૂકી હોય એવી છાપ મૂકી જતી કેટલીક પંક્તિઓ પણ ગોઠવી દીધી છે.

આ સંગ્રહની સૌથી પહેલી વિવરણના એ છે કે એમાં કવિનો પોતાનો અવાજ આપણને સતત સંભળાય છે. અને આ હકીકત

કોઇપણ વાચકના હૃદયને સંતોષ પ્રેરે એવી છે. એમની જ એક કાવ્ય પંક્તિનો સહારો લઇને કહેવું હોય તો—‘પોતે પરગટ થાય’ છે એમ આપણે કહી શકીએ. એમના અવાજનો રણકો સ્વસ્થ, સ્પષ્ટ અને સ્વસ્થ છે. સુખની ઇલકતી છોળને શબ્દસ્થ કરવાની હોય કે હૃદયભેખડો તોડતા વિપાદના પ્રચંડ પૂરવો ખ્યાલ આપવો હોય પણ કવિ કયાંય સ્વસ્થતા ગ્રમાવતા નથી. અર્થસભર હોવા છતાંયે કયાંય અર્થનો ભાર ન લાગે એવી બાલ્મુકુન્દની કવિતાની હળવાશ વ્યંજનાપૂર્ણ હોવા છતાંયે (આજના ઘણા નવા કવિઓની કવિતાઓમાં જોવા મળતી) દુર્બોધતા નથી. એક હાળ પરથી બીજી હાળ પર કૂદકા મારવાને બદલે કાવ્યમાં જે વિષયની માંડણી કરી હોય તેને જ વક્રાદાર રહીને કવિ ભાષ ધૂંટયે જાય છે. ભાવને અનુકૂળ અક્ષરો કવિને મળી આવે એ તો કવિની અંતર્ગત સૂઝનું જ પરિણામ હોઈ શકે. એમના આશ્રેષ્ઠનમાં એક પ્રકારની તાજગી હંમેશાં વરતાય છે. ઉદાહરણ તરીકે:

શરદની રાતે અહીં પોળતણા ચોકડામાં
સરખી સાહેલીઓએ કંઠ જ્યારે જોડ્યો છે,
કાયાના કરંડિયામાં પોટેલો આ પ્રાણુ મારો
મોરલીના નાદે ત્યારે નાગ જેમ ડોડ્યો છે.

(વડોદરા નગરી.)

શમણાના કરા, વાદળ તળાવડી, કિરણના કેવડા, પૃથ્વીનો પીપળો, દેહની દેરી, સાયુજ્યના સ્વસ્થિતકો વગેરે—આવાં સાદર્યો તો એમની દષ્ટિને સહજ છે.

એમની જીણી નજરનો અને વર્ણનશક્તિનો પરિચય કરાવતાં સ્વસંવેદને રસાયેલાં પ્રકૃતિ કાવ્યો પણ જોવા જેવાં થય છે. (દા. ત. નદીકાંઠે સૂર્યાસ્ત, ચાંદની, નર્મદાતટે પૂર્ણિમા, સાળરમાં ઘોડાપૂર જોધને, વગેરે.) આ વિભાગમાં આવી શકે એવા કાવ્ય ‘મિથ માધુરી’માં છુટાંછવાયાં ચિત્રો છે. કેટલાંક તો મનોહર કલ્પનાથી રસાયેલાં પણ ખરાં. છતાં એકંદરે એવી છાપ પડે છે કે કાવ્યની એકતા (Unity) સિદ્ધ નથી થતી. પ્રકૃતિનાં એમનાં ગીતો માટે તો કશું કહેવાપણું નથી રહેતું. એમાં કાંઈક તો એવું હોય કે જે વાચકના ચિત્તને આકર્ષે

‘શ્રાવણ નીતર્યો,’ અને ‘અમાસની રાત’ એ તો ઉત્તમ પ્રકૃતિ ગીતો. ખની શક્યાં છે. આમેં એમનાં ગીતોમાં લોકગીતોના અને ન્હાનાલાલના ગીતોના કાળની હલક વાણીની મીઠાસ સાથે આત્મસાત ધરને પ્રગટતી હોય છે. છંદો પરતું પણ એમનું પ્રભુત્વ એવું છે કે છંદોબદ્ધ કાવ્યોમાં પણ એ કાવટને પરિણામે સરકાઈના જે આપ જણાવો એમ એ તે જણાય છે.

નહીં નહીં તેમજ સંગ્રહમાં સત્તરેક તો સોનેટો છે; અને આ કાવ્યપ્રકાર પર પણ કવિની હુધાટી એવી છે કે આપણે એને વિશે પણ જો કંઈ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય તો જો સારા શબ્દો જ કહેવાના હોય, એમના સોનેટોમાં વિષયની ભૂમકા ખૂબ જ ન્યવરિચત રીતે બંધાતી હોય છે. કદાચ એને પરિણામે જ ચૂક્યા વિના ધારી અસર ઉપજાવે એવી સોનેટની અંતિમ પંક્તિઓ આટલી ધારદાર ધર્મ રાખી છે. ‘જૂનું ઘર ખાસી કરતાં’ એ સોનેટ માત્ર સંગ્રહનું જ ઉત્તમ સોનેટ છે એમ કહેવું એટલું જ બસ નથી પણ એ આપણા ગુજરાતી સાહિત્યના કેટલાક ઉત્તમ સોનેટોમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે એવું ધકાવું છે. સોનેટના પ્રારંભમાં નહીં જેવી વસ્તુઓની કવિએ જે વિગતે અને વિવેકપૂર્ણ યાદી આપી છે એની સાર્થકતા તો—

“ખા-ખાપુ ! ના કટુંચ ભૂલિયાં, એક ભૂલ્યાં મને કે ?”

એ પંક્તિ આવે છે ત્યારે સભમય છે. ત્યારે આપણને ધાત્ર છે કે કવિએ વસ્તુઓની યાદી નિર્ધારક ન્હોતી આપી. એને છીધે તો કુણના આપોઆપ ઉપત્તી આવે છે. અને એ કરણ એથી જ રતો થઈ અને ઘેરો બને છે. અને આ ન્યથા પણ કેટલી કાણુ ! હુંસકા કે ધુસકામાં ઢ્રવી પડવાને બદલે કેવી સંચલિત ન્યંજના સાથે એને સમગ્રી છે એ પણ જોવા જેવું છે.

પ્રણયની પ્રસન્નતાનું કાવ્ય ‘સંયમ’ લાવ અને ભાવનાને છીધે, એની સાહજિક અલિન્ચકિતને છીધે અને પિસિષ્ઠ લયની છીડાને છીધે સહેજે જુદું તરી આવે એવું છે. તો વળી ગાંધીજીના મૃત્યુ નિમિત્તે હાખાયેલ હરિનો હંસો’ પણ તે સમયે ગુજરાતી સાહિત્યમાં રચાયેલી રચનાઓમાં જે કેટલીક કવિતાની કક્ષાએ પહોંચી રાખી છે તેમાંની એક

છે. ગાંધીજીને ‘હરિને હંસલો’ કહેવામાં જ એમના સમગ્ર વ્યક્તિત્વનો તો ભણે નિયોહ આવી જાય છે. કવિ પાસે લાઘવ (brevity) હું ખજ છે તેથી જ તેઓ અલ્પકથન દ્વારા વિશેષને સિધ્ધ કરી શકે છે.

કવિ શ્લેષ કરે છે તે પણ શબ્દચાતુરીનું પ્રદર્શન ભરવા કે કવિતાને સોંધી કરવા નહીં. શહેરની જિંદગીનું યથાતથ નિરુપણ પણ કેવું કરી શકે છે:

“ ધાન્યના ઢગલા ખાંડી ખાંડીના જોખનારની
કાંટાએ ઘડિયાળોના જોખાતી ‘જિંદગી અહીં’.

(ગામઠી હૈયું શહેરમાં)

ખાલમુકુન્દની કવિતાને કયાંય પણ ઠેસ કે ઠોકર નથી જ વાગતી એવું તો છેક નથી. એમનાં એક ગીત ‘ગોરી અને ઘેરૈયો’ માં આવું પણ આવે છે.

“ કોકના દિલમાં વસવા ખાનગી
માગતા નથી અમે પરવાનગી.”

કવિએ અહીંયા પણ અદ્વય જળવીને વાણીને લગામ કરી હોત તો? કોઈક રળિયામણા માર્ગે વાહન મુસાફરી કરતા હોઈએ અને એવિંતો આંચકો લાગતાં ચિત્તમાં જે આણગમે અને અસુખ વ્યાપી રહે એવી ભતની લાગણી ઉપર ટકેલી બે પંકિતઓ વાંચતાં થઈ. ‘શમણનો સયવારો’ ગીતમાં પ્રાસ મેળવવા માટે એમને ‘ચાલી રહો ગીતનો મારો’ જેવી પંકિતએ પણ ચલાવી લેવું પડે છે તો વળી કાળજીપૂર્વક મઠારવાના અભાવે આવું પણ આવી જાય.

“ ભાવિકોની ભીડના નીરમાં યે
આવી પહોંચે રથાન પાસે સુધીર ”

(નિર્વાણ સંધ્યા)

ભીડ છે એટલા ખાતર જ “ભીડનાં પૂરમાં યે” એવું કાંઈક હોય

તો જરા ઠીક લાગે. નહીં જેવા પણ ન્યા બધા આખે જડયા વિના ન રહે એવા દોષો છે.

—જનાં પણ બાલમુકુન્દની કાવ્યસૃષ્ટિ એવી છે કે એની ફરીફરીને ‘પરિક્રમા’ કરવાનું મન થાય કારણ કે એને અતે થાક નથી લાગતો. એટલું જ કહેવું પૂરતું નથી પણ આપણને આનંદ અને તાજગી પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૫-૨-૬૦

મુરેશ દલાલ

પરિશીલન

જુનું ઘર ખાલી ફરતાં

ફેરફેરું સૌ ફરી ફરી અને હાથ લાગ્યું ય ખારડું;
જૂનું ઝાડું, દૂધ ગ્રી, વળી લક્ષ્મી સાણની મોટી,
બોબી રીરા, દિનનું હમણું, બાલદી કૃષ્ણભાઈ,
તૂટ્યાં ચરખાં, કિલપ, બટન ને ટાંકણી સોય-ટોરો!
લીકું દારું નિત લટકતું નામનું પાટિયું, જે
મૂંઝી ઊંકું, સુપરત કરી, લારી કાંધી વિદાય.

હિમાં છેલ્લી નજરે બરીને બેઈ લેવા જ ભૂમી,
ન્યાં વિતાગ્યા પ્રથમ દસકો મુગ્ધ દામ્યત્વ કેરો!
ન્યાં દેવોના પરમ વરો! પુત્ર પામ્યાં પનોતો,
ને ન્યાંધી રે કઠણ હૃદયે અગ્નિને અંક સોંપ્યો!
કોલેધી જે નીકળી સહસા ઊડતો બોધી બાણે:
‘બા-બાપુ! ના કમુંય ભૂલિયાં, એક ભૂલ્યાં મને કે!’

જૂંટી તીવ્રી સજ્જ દગમાં કાચ કેરી કલિકા!
ઉપાડેલાં હમ ઉપર શા લોહ કેરા મળ્યાં!

‘પરિક્રમા’ માંગી

બાલમુકુન્દ દવે

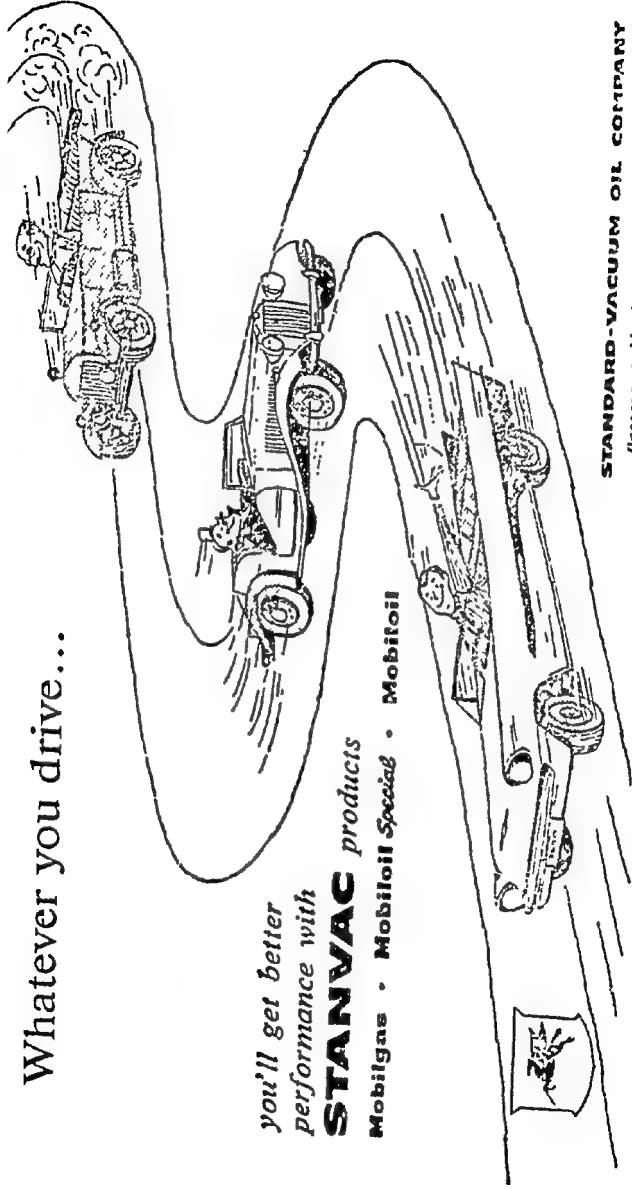
પ્રખપ્રખ : કુ. જેન પુસ્તકાલય સોયન્યથી

Whatever you drive...

you'll get better
performance with

STANVAC products

Mobilgas • Mobiloil Special • Mobiloil

STANDARD-VACUUM OIL COMPANY
(Incorporated in the U.S.A. with Limited Liability)

કવિલોક

‘કવિલોક’નું દ્વિમાસિક પ્રકાશન

સંપાદક મંડળ

રાજેન્દ્ર રાહ

જયુલાલ રાહ

સુરેશ દલાલ

સત્યાજીત બરવાની સ્થળ

કવિલોક, ૩૮૦, ગિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨

મિસ શ્રી એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. લિ., પ્રિન્સેસ ર્હીટ, મુંબઈ ૨

શ્રી. પિનાકિનૂ ઠાકોર : મે. ઠાકોર બ્રધર્સ, જ્વરમન સીસવર મારકેટ

રતનપોળ, અમદાવાદ

શિવકુમાર ભોષી : C/O મુશર્ફીન એન્ડ કં.

૧૨, પોર્ટુગીઝ ચર્ચ ર્હીટ, કલકત્તા ૧

સત્યાજીત

રેશમાં રૂપિયા ત્રણ : પરરેશમાં લિલિંગ ૭ : છૂટક નકલના પચાસ નયા પૈસા

મુદ્રક અને પ્રકાશક : સુરેશ ખાસેલમદાસ દલાલ

મુદ્રણ અને પ્રકાશનસ્થાન : લિપિની પ્રિન્ટરી, ૩૮૦ ગિરગામ રોડ, મુંબઈ ૨

કવિ લોક

પુસ્તક ૩ : અંક ૬

વસંત ૨૦૧૬

મરીઝ

જાગ્યા કરે

તું ઇખાદતમાં ઓ જાહિદ રાતભર જાગ્યા કરે
એનું દિલ જો-જો કશા કારણ વગર જાગ્યા કરે.
આ વિરહ રાતે જરા મારી કોઈ તસ્વીર લે
પાંપણો ઢળતી રહે કિંતુ નજર જાગ્યા કરે.
લોક સમજે એનું જીવન આખું ગફલતમાં ગયું
એવી રીતે કોઈ તારા નામ પર જાગ્યા કરે.
પાણી છાંટી લોક ઉડાડે છે ન જાપતી ભંધને
શું નવાઈ હો જે આંખ આંસુથી તર જાગ્યા કરે.
ભંધથી ચોંકી પડી એકી વખત લઈએ તો બસ
નામ લઈ એનું ભલા શું રાતભર જાગ્યા કરે.
તેં કરી તારી ફરજ પૂરી ઓ ખ્યારા ઈન્તિઝાર
એમ હવે ભંધીએ કે કોઈ બેકદર જાગ્યા કરે.
મોત વેળાની આ અચ્ચાશી નથી ગમતી ‘મરીઝ’
હું પધારી પર રહું ને આખું ઘર જાગ્યા કરે.

હરીન્દ્ર દવે

મારગનો મોડં

અરણ્યનું એકાંત વટાવ્યું
શરૂ થઈ સ્મશાનની સ્ત્રીમા,
બહુ દૂર નથી જનપદ
અરણ્ય ઉપાડો જરા ધીમા.

આપણા એકાન્તનો આ ડોલ
શુદ્ધતણના નીરવ તરંગ
હમણાં સમાશે કોલાહલે.

પલક ઉભા રો'

જાણે અટવાયો હોય કોઈ પાલવથી છોડ;
કઈ ગમ જાણું એની મૂંઝવણ હોય, એમ
ન્યાળી રહો મારગનો મોડ.

જુઓ

પેલા ગગનના નીલ સાળુ પરે
શ્યામ બિંદુસમું અબ્ર,
પલવાર તમારા આ નેત્રની બે કીકીઓમાં
નીરળી લઈ હું આસમાન.

હમણાં જ જાણે મુલાકાત થઈ હોય
એમ સામે આવી હસો.

અનંત સમય ઉભા રહો

એટલી પળો તો જરા ભૂલી લઈ જાન!

વિલીન ગગનેથી રક્તિતમ અંધ
કેમે કરી બિપડે હવે ન પાવ;
હરનો જે અંખો હતો દીવો
હવે દીપ્ત...

જયોત્સ્ના 'મિલન'

બપોરની વિજન વેળ

સ્તબ્ધ આ

બપોરની વેળા વિજન

છાપડું તો છે તૂટેલું

પણ લીંપેલું આંગણું તારું

અને બેઠેલ તું

ત્યાં ચૂંથતી'તી ટોપલો

ખાઈને ઠોકર

પડી જતો તુફાની વાયરો ને

જરા હાલી રહેતું ખારણું

મૌન મારગને લહી

ત્યારે ઘડીક

લટકી જતી બૂમ ફેરિયાની

મટકી જતી તારી નજર

અટકી હતી જે ચુંથણીમાં

ને

ફરી આડું

લળી

જાતી મળી તવ દષ્ટિ, ત્યાં દૂર ખેતરે

કેઇ અમીટ દુગોની સ્વપ્નિલ સપ્નિમાં.

સિતાંશુ યશશ્વંદ્ર

સ્થિતિ

શૂન્યતાના સ્તબ્ધ સાગરે

મારા મનની હોડલી થીજી ગઈ.

—જાણે કરોળીઆના જાળામહિ ફસેલ જંતુ—

આતુર એના સાતે શઢ

અમિત પાંખ શા ઢળ્યા.

ચહુપાસના આ વાયુ

....જાણે ઘરફના ટુકડા અર્ધઝોગળ્યા

અહીં શાંતિ....

રે ! શાંતિની ઘોર કશી બ્રાંતિ, બ્રાંતિ બ્રાંતિ !

સ્થિરતાની કેવી નકકર નકકર આ બીંસ !

શાંત દિશાઓની શી ભૂતાવળની ચીસ !

મૌનનો કેવો ભયંકર ઘોષ ...

આથી તો ઝોછો ઝોછો વાયરાની થપ્પડે

કોધે ચડેલા જલનો ય રોષ.

હું અહીં,

જાણે અનિદ્રાના રોગીની સ્તબ્ધ આંખમહિં
નિદ્રા તરફડે અખંડ ઉજાગરે....

શૂન્યતાના મધસાગરે

હોડલું મારું અસહાય

નાંગરે....નાંગરે...

વિપિત પરીખ

દીધું હોતે

તું તો હતો કુસુમના દલથી મૃદુલ
ને સૌરભે તુજ ભરી દીધ કુંજ મારી;
નેત્રે ન અન્ય છવિ કેા રમતી ક્ષણેક
ન્યાળી તને વળી વળી ઉર આ પ્રસન્ન !
જાતાં સરી સુદ્ધર થાય ન કંપ દેશ,
રે વળથી કઠિન તું થઈ રે' વિશેષ;
“તું સાર સર્વ મમ જીવનનું સદાય”
એ શબ્દ કયાં ? મનથી આ કયમ રે મનાય ?
આ પાય સ્થિર : પણ જ્યાં સરતી ધરિત્રી
ત્યાં શું ગળું ચરણનું ? (અવળી વિધાત્રી).
હું સંગઢીન : ઉરનાં મુજ મર્મ મર્મ
વીંધાઇ રે’; રહ્યું ન કેા જીવને પ્રયોજન !
દીધું હોતે વિષ મને તવ શુભ હસ્તે,
આટોપતે જીવનને સુખથી સહર્ષે !

સુરેશ દલાલ

આપણો સંબંધ

મૂળથી ઉખડી ગયેલું વૃક્ષ આ....

જેતાં મને થાતું-

નથી આ વૃક્ષ

એ તો એક વેળાનો ઘટાઘન આપણો સંબંધ....

....મૂળથી ઉખડી ગયેલું વૃક્ષ !

પ્રજ્ઞરામ

આ ગુલમહોરની ડાળી

આ ગુલમહોરની ડાળી

ક્યારની જૂલે જૂલે;

એને નયનો રહે ન્યાળી,

નીંદર જૂલે જૂલે !

ભરખપોરનો તડકો આ અઘોર:

પંખીઓના નીડમાં પોઢ્યા શોર...

ત્યારે અંગે અંગે તડકો ઝીલી

નાચતી શી રૂપાળી;

એ ઝીંખની કુમારી

રંગી ન કૂલે કૂલે !

પ્રવૃત્તિ તત્ત્વા

ભાવ

એલા કે'ને રીંગણાનો શો ભાવ ?
ચકળવકળ આમ શું તાકે બાધલો છે ને સાવ !

ભાંચાંચ તે નૈ થાય એવી એહો

નીંદ ભરાણી નેણ,

કીધું તોએ ક્યાં મટકું માયું

રખડયો આળી રેણ !

અવળો હવે : નીસરે સંધો મેળે લીધો લહાવ !

એલા કે'ને રીંગણાનો શો ભાવ ?

કયમ કહું હાય ! રહી રહીને

આવતાં મું'ને દાંત

ન્યાળ જરી કંઈ અવળચંડા

ધોરીએ લીધી વાટ !

વન આબું આ તો એક કોરાણે રૈ' જૈ' ગામની વાવ !

એલા કે'ને રીંગણાનો શો ભાવ ?

રઘવાયો કાં થાય લે ધમાં

દધ દે મું'ને રાશ,

એક ખીજ શું ભળીએ એવો

ઘરમાં ના અવકાશ;

પોઠ તું મારે જોળલે ને હું ગાડલું હાંકું આવ !

એલા કે'ને રીંગણાનો શો ભાવ ?

કમલ વૈદ્ય

સન્મિત્ર હે !

સન્મિત્ર હે મૃત્યુ ! ન હર કોઈ દી
મારા થકી તું ક્ષણ કાજ તો ય તે
આવી નહીં તું પડજો ઝીલું હજી !
તારી ન છાયા નિરખુ તથૈવ
હું ઓળખું એવી પ્રતીતિથી કંઈ
તું ચાલતું કેવળ મારી પાછળ.

ને હું શિરે ઝોજ વધારતી રહી :
દિશા દિશા નાં કમનીય કર્ષણે
મેં કામનાની લખ ઘેલછા લહી,
આવેગ એનો મુજ વક્ષ પ્રાણમાં.
અઘાપિ હું એથી જ આત્મવિસ્મૃત
પ્રશાન્ત હે ! તોય કને તું, સુકૃત !

તું આવ મારી પડજો હવે, પ્રિય !
હે શ્યામ તારાં ઝીલું સ્નિગ્ધ તેજને,
તારાં ઝીલું ગાન હું મૌન મંત્રનાં.
તું આવ મારી પડજો હવે, પ્રિય !
હું સંગિની તારી, નવીન કેદીએ
વિહાર ચાહું અણુદીક લોકના.

વિદાય

અન્નણ્યા ગામની સીમમાં ફરું છું.
 ખેતરો ખુલ્લાં વટાવી ટેકરી ગમ ડગ ભરું છું.
 મંદિરની ધજા ફરકી રહી
 બોલાવતી જાણે મને ઝોળખી પોતા કને.
 રૂપાળા આંગણમાં ડોલતા ફૂલછોડ;
 ટેકરીના છત્ર શું જિભું વડતું વિશાળું ખોડ
 નીચે એક નાની તલાવડી
 જેને તીરે ચારો ચરે છે ગાવડી.
 એક ફૂતરું શાન્ત સૂતું
 હવામાં વારવારે જાગીને કંઈ સુધતું.
 આરતી
 પૂજારી વૃદ્ધને કંઠે સ્તુતિ;
 ઘંટના રણકારની મંજુલ શ્રુતિ.
 સીમ ખુલ્લી, ટેકરી, મંદિર આરતીની ધ્રુતિ
 —પરિચિત પુરા—ની સંસ્કૃતિ—
 સંધિકાળ
 ઘેરો બને શો અંધકાર !
 પાછો ફરું છું ઘર પ્રતિ,
 રે જિન્દગીમાં આ સ્થળે, આ કાળમાં
 પાછા કદી ન અવાચ !
 વિદાય !.....ચિર વિદાય !

કાવ્ય સર્જનની માનસિક ભૂમિકાઓ

૧ ઉચ્ચતર મન

અભાષાવ પુરાણી

માનસિક ભૂમિકાની કવિતાના સર્જનમાં જે શુદ્ધિ કાર્ય કરતી હોય છે તેના કરતાં આ ઉચ્ચતર મન તદ્દન જુદી જ શક્તિ છે. માનસિક શુદ્ધિને પણ વસ્તુઓનું એક પ્રકારનું દર્શન થાય છે પણ તે કલ્પનાની પાંખો પર ઊડે ચારે; પણ એ પોતે રહે છે માનસિક પ્રકારની જ.

પરંતુ ઉચ્ચતર મન જેને હું કહું છું તે એક આધ્યાત્મિક ચેતનાની ભૂમિકા છે. એમાં જે સ્વાભાવિક જ્ઞાનનો પુંજ હોય છે તે, જાણે આખો સમુદ્ર ધસી આવતો હોય તેમ, આપણામાં પ્રવેશ કરતો અનુભવાય છે, અને એ પ્રમાણે પ્રવેશ કર્યા પછી તે વિચારનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. પરંતુ એ વિચાર શુદ્ધિવડે જે વિચાર પ્રગટ થાય છે તેના કરતાં જુદા જ પ્રકારનો હોય છે.

ઉચ્ચતરમનની ભૂમિકા ઉપર વ્યક્તિને પહેલવહેલું આત્માનું જ્ઞાન-આત્માની સંવિત્તિ-જાગે છે. તથા સઘળે એક આત્મા વ્યાપી રહ્યો છે એ દર્શન થાય છે. એ ભૂમિકામાં જે વસ્તુઓનું દર્શન થાય છે તે જામી કોઈ ઊર્ધ્વમાં રિયલ એવી વિચારશક્તિ દ્વારા તથા સર્વગ્રાહક માનસિક દર્શિત વડે જોવામાં આવે છે.

ઉચ્ચતર મનની ભૂમિકાનો પ્રકાશ સમય, સ્વચ્છ દિવસના પ્રકાશ જેવો હોય છે.

તો પછી સામાન્ય મન અને ઉચ્ચતર મન એ બેમાં શો ફેર છે ? ઉચ્ચતર મનમાં સત્ત્વ મુદ્ધ હાજર હોય છે, ઉચ્ચતર મનને સત્ત્વની સલામત પ્રાપ્તિ થયેલી હોય છે અને તેમાંથી

જાણે આપોઆપ જ્ઞાન પ્રગટતું જાય છે, સામાન્ય મન તો એનાથી પ્રચ્છન્ન અને હાથમાં નહિ આવેલી વસ્તુ તરીકે જ્ઞાનની શોધ કરતું હોય છે. પણ એવું ઉચ્ચતર મનમાં નથી બનતું.

વળી ઉચ્ચતર મનનું જ્ઞાન વિશ્વવિશાળ હોય છે; એના ઉપર વ્યક્તિના ચિંતનની મુદ્રા નથી હોતી. જે આપણે વેદના ઋષિઓની ઉપમાનો આશ્રય લઈને સમજૂતી આપીએ અને સૂર્યને સ્થાને સત્યને મૂકીએ તો ઉચ્ચતર મનનું કાર્ય સ્થિર, એકધારા સૂર્યના પ્રકાશ જેવું કહી શકાય. વળી એ ઉચ્ચતર મનની બીજી વિશિષ્ટતા એ છે કે એનું સત્યનું દર્શન સમગ્રનાવાળું હોય પોતાની એક જ નજરમાં તે સમગ્ર સત્યને સમાવી લે છે.

એ ભૂમિકામાંથી સર્જાતી કવિતાના ઉદાહરણ તરીકે અંગ્રેજ કવિ કિટ્સની એક પંક્તિ આપી શકાય—

Solitary thinkings such as dodge
Conception to the very bourne of heaven
Then leave the naked brain.

૨. આલોકિત મન

ઉચ્ચતર મનથી પણ ઊર્ધ્વમાં, એનાથી વધારે પ્રકાશ-વાળી, આલોકિત મનની ભૂમિકા છે. એમાં જે ચેતના હોય છે તેમાં વધારે સામર્થ્ય, પ્રેરણાશક્તિ અને સઘનતા હોય છે, એમાં સત્યની દૃષ્ટિ પોતે જ્યોતિર્ભય અનેલી હોય છે અને એમાંથી વિચારના જે ઘાટ ધસાય છે તે ગોણું સ્થાન લે છે.

આલોકિત-મન આધ્યાત્મિક જ્યોતિનો પ્રદેશ છે. એનો પ્રકાશ ખૂબ તીવ્ર હોય છે, એમાં આત્માની ભગ્યતા અને આલોકિત સ્થિતિ અનુભવાય છે. ઊર્ધ્વમાંથી જાણે સત્યની

અને શક્તિની વીજળીઓ આપણી ચેતનામાં ચમકતી ન હોય એમ લાગે છે. અને આપણી સામાન્ય ચેતના-વસ્થાની સ્થિતિ, પ્રકાશિત સ્થિતિમાં વધારો કરે છે. આલોકિત મનમાં સાક્ષાત્કાર માટે એક પ્રકારની પ્રખર અગ્નિશિખા જાગે છે અને જ્ઞાનને પરિણામે મળતો આનંદપ્રભોદ અનુભવાય છે. ઘણીવાર પ્રકાશ ઊર્ધ્વમાંથી અંતરમાં અવતરણ કરતો પણ અનુભવાય છે.

વેદમાંનું રૂપક લઈને કહીએ તો સત્ય એટલે સૂર્ય. અને આલોકિત મન એટલે એ સત્યરૂપી સૂર્યનાં અંબદળતા ગોળામાંથી વિદ્યુત જેવા જ્યોતિના કલાપો બહારે વહી આવતા અનુભવાય તેવી સ્થિતિ.

આલોકિત મન વિચારનો આશ્રય લઈને કાર્ય કરતું નથી, એ દૃષ્ટિનો આશ્રય લઈને કાર્ય કરે છે, વિચાર તો એના દર્શનને વ્યક્ત કરવાની માત્ર ગોણ ક્રિયા બની રહે છે. આલોકિત મનની ચેતનાનો પ્રવાહ જ્ઞાનથી પ્રકાશિત ચબ્દોસહિન અથવા રૂપોના પુંજના પ્રકાશસહિત વ્યક્તિની ચેતનામાં અવતરણ કરે છે.

આલોકિત મનની ભૂમિકાની ગ્રેસ્કામાંથી સર્જતી કવિતાનું એક ઉદાહરણ-

I saw Eternity the other night
Like a great ring of pure and endless light,
All calm as it was bright,
And around beneath it, Time, in hours,
days, years,
Driven by the spheres
Like a vast shadow moved in which
the world,
And all her train were hurled.

-Vaughan

૩. સહજ્ઞ જ્ઞાન-સૂઝ

ચેતનાની જે અવસ્થામાં સત્યની શક્તિનું ચોક્કસ અને અંતરંગ સ્વરૂપ અને દષ્ટિ પ્રગટ થાય-સત્ય જ વિચારરૂપે, સત્ય જ માત્રાસ્પર્શીરૂપે, સત્ય જ લાગણીરૂપે, સત્ય જ કર્મરૂપે પ્રગટ થતું રહે ત્યારે સહજ્ઞજ્ઞાનની ભૂમિકા સક્રિય છે એમ કહી શકાય. સહજ્ઞજ્ઞાન એટલે સ્વયંભૂ જ્ઞાનનું એક વિશિષ્ટ કાર્ય.

સહજ્ઞજ્ઞાનને પરિણામે દષ્ટિથી, વિભાવનાથી પણ વધારે સૂક્ષ્મ પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રચ્છન્ન કે સુષુપ્ત તાદાત્મ્યનું જ પરિણામ સહજ્ઞજ્ઞાન હોય છે. સામાન્ય ચેતનાથી અતિ દૂર એવી વિજ્ઞાનની-અતિમનસની-સત્ય ચેતનાનું કિરણ, એના ઝળહળતા સૂર્યના પ્રકાશની કોર જ્યારે માનવમાં કાર્ય કરતી થાય છે ત્યારે તે સહજ્ઞજ્ઞાન બને છે.

ધણખરું એવું બને છે કે સહજ્ઞજ્ઞાનની જ્યોતિ કાર્ય કરે છે ત્યારે તેના કાર્યની સાથે અત્યાર સુધીમાં સમુત્ક્રાંત થયેલી અવિદ્યામય પ્રકૃતિ સેનભેન થઈ જાય છે-જેમ બધી મનથી ઉપરની શક્તિઓના કાર્યમાં બને છે તેમ. સહજ્ઞજ્ઞાનનો પ્રકાશ અવિદ્યામય પ્રકૃતિમાં પ્રવેશ કરે છે અને એમાં ફેરફાર કરી નાખે છે, પરંતુ અચિત્તા પુજને-અવિદ્યાને-તે પોતાનામાં સમાવી લઈ શકતો નથી, તેમ તેને સંપૂર્ણપણે દૂર પણ કરી દઈ શકતો નથી.

પરંતુ સહજ-જ્ઞાનની પોતાની લિધ્વ ભૂમિકામાં એની જ્યોતિ વિશુદ્ધ હોય છે, અને તેથી એનામાં સત્ય સંપૂર્ણ-

પણે પ્રગટ હોય છે. સાં, બિધર્માં, એનાં કિરણો વિખૂટાં પડી જતાં નથી, પણ એકત્વ રહે છે, સ્થિર પ્રકાશના કે વિદ્યુતના સમુદ્રની બિમ્બે પેઠે તે ગતિ કરતાં હોય છે.

સહજજ્ઞાનની ચાર શક્તિઓ સક્રિય બને છે: ૧. સત્યનું દર્શન કરનારી દષ્ટિ; ૨. પ્રેરણા અથવા સત્યનું શ્રવણ કરનારી શક્તિ; ૩. સત્યનો સ્પર્શ કરનારી અથવા વસ્તુના આંતરતમ અર્થને-તેના સત્યને એકદમ સીધેસીધું મહણ કરી લેવાની, ઝડપી લેવાની શક્તિ; ૪. સત્યનો આપોઆપ વિવેક કરનારી, દક્ષિણા શક્તિ.

સહજજ્ઞાન ઘણુંખરું વિજળીના ચમકારા પેઠે કામ કરે છે-અનુભવનો એક પ્રદેશ કે એક વસ્તુ, તે આપણી આંતરદષ્ટિ સમક્ષ ચમત્કારિક રીતે અને સંપૂર્ણપણે દેખા જેવી સ્પષ્ટ કરી આપે છે, અને એ જ્ઞાનની સાથે આપણા આંતરની દષ્ટિ ચક્રિત આનંદ અનુભવે છે. એના કાર્યમાં નિશ્ચયાત્મકતાનો લય હોય છે; જે કાંઈ આવશ્યક હોય છે તેમાંનું કશું જ સહજજ્ઞાનની ક્રિયામાં રહી જતું નથી.

સહજજ્ઞાનની ભૂમિકામાંથી સર્જાતી કવિતામાં રંગની અને શુદ્ધજ્યોતિની લીલા હોઈ શકે છે, પરંતુ તેના ઉપર તે આધાર રાખતી નથી. હિલ્ટપફે, એ કવિતા તદ્દન રક્ષ પથ હોય, અને સત્યની સાથેના તેના ગાઢ પરિચયને પરિણામે સત્યની આંતરપ્રકારની સરળ અભિવ્યક્તિરૂપ પણુ તે હોઈ શકે.

એવી કવિતાના ઉદાહરણ તરીકે 'The mute unshadowed spaces of her mind' આપી શકાય. ○

ગતાંકથી ચાલુ

આક્ષેપેऽપિ વ્યક્ત્યવિશેષાક્ષેપિણો વાચ્યસ્યૈવ ચાસ્ત્વં, પ્રાધાન્યેન વાક્યાર્થ આક્ષેપોક્તિસામર્થ્યાદિવ જ્ઞાયતે । તથાહિ તત્ર શબ્દોપારુઢરૂપો વિશેષાભિધાનેચ્છયા પ્રતિષેધરૂપો ય આક્ષેપઃ સ એવ વ્યક્ત્યવિશેષ-માક્ષિપન્ મુખ્યં કાવ્યશરીરમ્ । ચાસ્ત્વોત્કર્ષનિવન્ધના હિ વાચ્ય-વ્યક્ત્યયોઃ પ્રાધાન્યવિવક્ષા ।

આક્ષેપ અલંકારમાં પણ વ્યંગ્યાર્થનો આક્ષેપ કરનારા વાચ્યનું જ ચારુત્વ છે. કારણ કે આક્ષેપ-વચનના સામર્થ્યથી જ પ્રધાનપણે વાક્યાર્થ પ્રતીત થાય છે, કારણ કે એ સ્થળે વિશેષ કહેવાની ઇચ્છાથી શબ્દદ્વારા નિર્દિષ્ટ થતો પ્રતિષેધરૂપ આક્ષેપ જ વ્યંગ્યાર્થનું સૂચન કરે છે અને તે જ કાવ્યનું પ્રધાન શરીર છે. વ્યંગ્યાર્થ અને વાચ્યાર્થના ચારુત્વના ઉત્કર્ષમૂલક જ પ્રધાનભાવ (અને ગુણભાવ) ના નિર્ણયમાં ચારુત્વના ઉત્કર્ષની અધિકતા (અને ન્યૂનતા) જ પાયારૂપ છે.

યથા:- જેમકે

અનુરાગવતી સંધ્યા દિવસસ્તત્પુરઃસરઃ ।

ઘહો દૈવગતિઃ કીટક્ તથાપિ ન સમાગમઃ ॥

સંધ્યા (નાયિકા) અનુરાગવાળી છે અને દિવસ (નાયક) તેની આગળ જ છે. અહો ! દૈવની ગતિ કેવી (વિલક્ષણ) છે ! કે તે (જાનેનો) સમાગમ થતો નથી.

અત્ર સત્યામપિ વ્યક્ત્યપ્રતીતૌ વાચ્યસ્યૈવ ચાસ્ત્વમુત્કર્ષવદિતિ તસ્યૈવ પ્રાધાન્યવિવક્ષા !

ઉપર્યુક્ત શ્લોકમાં વ્યંગ્યની પ્રતીતિ થતી હોવા છતાં વાચ્યાર્થનું ચારુત્વ ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી તેનું જ (વાચ્યાર્થનું) પ્રાધાન્ય વિવક્ષિત છે.

યથા ચ દીપકાપ્હનુત્યાદૌ વ્યક્ત્યત્વેનોપમાયાઃ પ્રતીતાવપિ પ્રાધાન્યેનાવિવક્ષિતત્વાન્ન તયા વ્યપદેશસ્તદ્વદત્તપિ દ્રષ્ટવ્યમ્ ।

જેવી રીતે દીપક, અપહ્નુતિ વગેરે અસંકારોમાં વ્યંગ્ય સ્વરૂપે ઉપમાની પ્રતીતિ થતી હોવા છતાં પણ મુખ્યરૂપે તે વિવક્ષિત નથી તેથી તેના નામે (ઉપમાને નામે) વ્યવહાર થતો નથી એ રીતે અહીં પણ સમજવું જોઈએ.

અનુક્તનિમિત્તાયમપિ વિશેષોક્તોઃ—

અનુક્તનિમિત્ત વિશેષોક્તિમાં પણ

આહૂતોઽપિ સહાયૈઃ ઓમિત્યુક્ત્વા વિમુક્તનિદ્રોઽપિ ।

ગન્તુમન્ના અપિ પથિકઃ સઙ્કોષં નૈવ શિથિલયતિ ॥

મિત્રો વડે બોલાવવા છતાં પણ 'હા' એમ કહીને જાગેશો પણ જવાની ઇચ્છાવાળો હોતો છતાં એ પથિક શરમને ઊડતો નથી.

इत्यादौ व्यङ्ग्यस्य प्रकरणसामर्थ्यात्प्रतीतिमात्रम् । न तु तत्प्रतीति-
निमित्ताकाङ्क्षितवनिष्तिरिति न प्राधान्यम् ।

આ ઉદાહરણમાં સંદર્ભના સામર્થ્યથી વ્યંગ્યાર્થની માત્ર પ્રતીતિ થાય છે, પણ એ પ્રતીતિને કારણે કાંઈ સમજીયતા નિષ્પન્ન થતી નથી તેથી તેનું પ્રાધાન્ય નથી.

પર્યાયોક્તેઽપિ યદિ પ્રાધાન્યેન વ્યક્ત્યત્વં તદ્ભવતુ નામ તસ્ય ધ્વનાવન્તર્ભાવઃ । ન તુ ધ્વનેસ્ત્રાન્તર્ભાવઃ । તસ્ય મહાવિષયત્વેના ક્ષિત્ત્વેન ચ પ્રતિપિપાદયિષ્યમાણત્વાત્ । ન પુનઃ પર્યાયોક્તે ભામહોદા-
હતસદ્દશે વ્યક્ત્યસ્યૈવ પ્રાધાન્યમ્ । વાચ્યસ્ય તત્રોપસર્જની ભાવેના-
વિવક્ષિતત્વાત્ ।

પર્યાયોક્ત અલંકારમાં પણ જો વ્યંગ્ય પ્રધાન હોય તો એનો (અલંકારનો) ધ્વનિમાં અન્તર્ભાવ ભલે થાય; નહીં કે તેમાં (અલંકારમાં) ધ્વનિનો. કારણ કે ધ્વનિનું મહા-
વિષયરૂપે અને અંગીરૂપે (પ્રધાનસ્વરૂપે) પ્રતિપાદન કરવાનું જ છે પરંતુ ભામહે આપેલા પર્યાયોક્તના ઉદાહરણમાં તો વ્યંગ્યનું પ્રાધાન્ય જ નથી; કારણ કે ત્યાં વાચ્યાર્થ ગૌણરૂપે (ઉપસર્જનરૂપે) વિવક્ષિત નથી.

અપહ્નુતિદીપકયોઃ પુનર્વાચ્યસ્ય પ્રાધાન્યં વ્યક્ત્યસ્ય ચાનુનાયિત્વં પ્રસિદ્ધમેવ ।

અપહ્નુતિ તથા દીપક અલંકારમાં વાચ્યનું પ્રાધાન્ય અને વ્યંગ્યનું અપ્રાધાન્ય પ્રસિદ્ધ જ છે.

સક્રારાલકારેઽપિ યદાલકારોડલકારાન્તરચ્છાયામનુગ્રહાતિ, તદા વ્યક્ત્યસ્ય પ્રાધાન્યેનાવિવક્ષિતત્વાન્ન ધ્વનિવિષયત્વમ્ । અલકારદ્વય-
સંભાવનાયાં તુ વાચ્યવ્યક્ત્યયોઃ સમં પ્રાધાન્યમ્ । અથ વાચ્યોપસર્જની ભાવેન વ્યક્ત્યસ્ય તત્રાવસ્થાનં તદા સોઽપિ ધ્વનિવિષયોઽસ્તુ, ન તુ સ એવ ધ્વનિરિતિ વક્તું શક્યમ્ । પર્યાયોક્તિનિર્દિષ્ટ ન્યાયાત્ । અપિ ચ સક્રારાલકારેઽપિ સક્રારોક્તિરેવ ધ્વનિસંભાવનાં નિરાકરોતિ ।

સંકર અલંકારમાં પણ જ્યાં એક અલંકાર બીજા (અલંકારની) છાયાને સ્વીકારે છે ત્યાં વ્યંગ્યનું પ્રાધાન્ય

વિવક્ષિત ન હોવાથી તે અલંકાર ધ્વનિનો વિષય નથી. જો એ અલંકારમાં એ (જુદા જુદા) અલંકારો છે એમ માનો તો ત્યાં વાચ્ય અને વ્યંગ્યનું સમાન પ્રાધાન્ય થાય. જો ત્યાં વ્યંગ્યાર્થ વાચ્યાર્થના ગુણસ્થાને (અંગરૂપે) રહ્યો હોય તો તે પણ ધ્વનિનો વિષય થઈ શકે; પણ તે જ ધ્વનિ છે એમ કહી શકાય નહીં; પદ્યોક્તિ અલંકાર વિષે જે વિવેચન કયું છે તે અહીં પણ લાગુ પડે છે. સંકર અલંકારમાં પણ 'સંકર' શબ્દનો પ્રયોગ જ ધ્વનિની સંભાષનાનું નિરાકરણ કરે છે.

અપ્રસ્તુતપ્રશંસાયામપિ યદા સામાન્યવિશેષભાવાભિમિત્તનિમિત્તિભાવાદ્વાભિધીયમાનસ્યાપ્રસ્તુતસ્ય પ્રતીયમાનેન પ્રસ્તુતેનાભિસંબન્ધસ્તદા અભિધીયમાનપ્રતીયમાનયોઃ સમમેવ પ્રાધાન્યમ્ । યદા તાવરસામાન્યસ્યાપ્રસ્તુતસ્યાભિધીયમાનસ્ય પ્રાકરણિકેન વિશેષેણ પ્રતીયમાનેનસંબન્ધસ્તદા વિશેષપ્રતીતૌ સત્યામપિ પ્રાધાન્યેન તત્સામાન્યેનાવિનાભાવરસામાન્યસ્યાપિ પ્રાધાન્યમ્ । યદાપિ વિશેષસ્ય સામાન્યનિષ્ઠત્વં તદાપિ સામાન્યસ્ય પ્રાધાન્યે, સામાન્યં સર્વવિશેષાણામન્તર્ભાવાદ્વિશેષસ્યાપિ પ્રાધાન્યમ્ । નિમિત્તનિમિત્તિભાવે ચાયમેવ ન્યાયઃ । યદા તુ સારૂપ્યમાત્ર વશેનાપ્રસ્તુતપ્રશંસાયામપ્રકૃતપ્રકૃતયોઃ સંબન્ધસ્તદાપ્યપ્રસ્તુતસ્ય સરૂપસ્યાભિધીયમાનસ્ય પ્રાધાન્યેનાવિવક્ષાયાં ધ્વનાવેવાન્તઃ પાતઃ ।

અપ્રસ્તુતપ્રશંસા અલંકારમાં પણ જ્યારે સામાન્યવિશેષ ભાવ દ્વારા અથવા કાર્યકારણ ભાવદ્વારા ઉચ્ચમાન અપ્રસ્તુતનો પ્રતીયમાન થતા પ્રસ્તુતની સાથે સંબન્ધ હોય ત્યારે ઉચ્ચમાન અને પ્રતીયમાન એ બંનેનું સરખું જ પ્રાધાન્ય છે.

જ્યારે ઉચ્ચમાન અપ્રસ્તુત સામાન્યનો પ્રતીયમાન પ્રસ્તુત વિશેષની સાથે સંબંધ હોય ત્યાં વિશેષની પ્રતીતિ થતી હોવા છતાં પણ એનો સામાન્યની સાથે અવિનાશાવ સંબંધ હોવાથી સામાન્યનું પણ પ્રાધાન્ય છે.

જ્યારે વિશેષ સામાન્યનિષ્ઠ હોય ત્યારે પણ જો સામાન્યનું પ્રાધાન્ય હોય તો સામાન્યમાં જ બધાં વિશેષણોનો અન્તર્ભાવ થતો હોવાથી વિશેષનું પણ પ્રાધાન્ય થાય. કાર્યકારણભાવમાં પણ આજ નિયમ લાગુ પડે છે. જ્યારે સાદૃશ્ય મૂલક માત્ર અપ્રસ્તુતપ્રશંસામાં અપ્રકૃત અને પ્રકૃતનો સંબંધ હોય ત્યારે પણ ઉચ્ચમાન સમાનધર્મી અપ્રસ્તુતનું પ્રાધાન્ય વિકસિત ન હોવાથી તેનો ધ્વનિમાં સમાવેશ થશે. જો આમ ન હોય તો ત્યાં બીજો જ (કાષ્ઠ) અલંકાર થશે.

તદયમત્ર સંક્ષેપઃ ।

આ (વિવેચન)નો સાર આમ છે.

વ્યક્ત્યસ્ય યત્રાપ્રાધાન્યં વાચ્યમાત્રાનુયાયિનઃ ।

સમાસોક્ત્યાદયસ્તત્ર વાચ્યાલંકૃતયઃ સ્ફુટાઃ ॥

જ્યાં કેવળ વાચ્યને અનુસરનાર વ્યંગ્યનું પ્રાધાન્ય ન હોય ત્યાં સમાસોક્તિ વગેરે વાચ્ય અલંકાર સ્પષ્ટ છે.

વ્યક્ત્યસ્ય પ્રતિભામાત્રે વાચ્યાર્થાનુગમેડપિ વા ।

ન ધ્વનિર્યત્ર વા તસ્ય પ્રાધાન્યં ન પ્રતીયતે ॥૧૫॥

જ્યાં વ્યંગ્યની માત્ર પ્રતીતિ થાય છે અથવા એ વાચ્યાર્થનો અનુગામી છે અથવા જ્યાં તેનું પ્રાધાન્ય પ્રતીતિ થતું નથી ત્યાં ધ્વનિ નથી.

તત્પરાવેવ શબ્દાર્થો યત્ર ધ્યક્ષ્યં પ્રતિ સ્થિતૌ ।

ધ્વનેઃ સ એવ વિષયો મન્તવ્યઃ સદ્ગોચિત્વતઃ : ॥૧૬॥

જ્યાં શબ્દ અને અર્થ વ્યંગ્યના બોધ માટે જ તત્પર છે તેને સંકરરહિત ધ્વનિનો વિષય સમજવો જોઈએ.

તસ્માન્ન ધ્વનેન્તર્ભાવઃ ।

તેથી ધ્વનિનો (અલંકારમાં) અન્તર્ભાવ થતો નથી.

इतश्च नान्तर्भावः । यतः काव्यविशेषोऽङ्गी ध्वनिरिति कथितः । तस्य पुनरङ्गानि, अलङ्कारा गुणा धृतयेति प्रतिपादयिष्यन्ते । न चावयव एव पृथग्भूतोऽवयवीति प्रसिद्धः । अपृथग्भावे तु तदङ्गत्वं तस्य न तु तत्त्वमेव । यत्रापि तत्त्वं तत्रापि ध्वनेर्मेहाविषयत्वान्न तन्निष्ठत्वमेव ।

વળી, કારણથી પણ ધ્વનિનો (અલંકારમાં) અન્તર્ભાવ થતો નથી, કારણ કે કાવ્યવિશેષને ધ્વનિ કહ્યો છે પણ તે પ્રધાન હોવો જોઈએ. અલંકાર, શુષ્ક અને વૃત્તિઓ તેનાં અંગો છે. આ અર્થમાં અંગોનું નિરૂપણ આગળ કરવામાં આવશે. છૂટું પહેલું કોઈ એક અંગી (પ્રધાન) કહેવાતું નથી. જે કોઈ સ્થાને અંગતું (અલંકારાદિતું) અંગી ન હોય ત્યાં પણ ધ્વનિ વ્યાપક હોવાને કારણે એ (ધ્વનિ) (અલંકારાદિ) અંગમાં પર્યાવસાન પામતો નથી.

सूरिभिः कथितः इति विद्वदुपज्ञेयमुक्तिः न तु यथाकथंचि-
त्प्रवृत्तेति प्रतिपाद्यते ।

‘સૂરિભિઃ કથિતઃ વિદ્વાનોએ વર્ણવ્યો છે’ એ વચનથી આ સંજ્ઞા (ધ્વનિ) વિદ્વાનોએ જ પ્રચલિત કરી છે, નહીં

કે ગમે તે પ્રકારે (અકસ્માત) પ્રચલિત થઇ છે એમ પ્રતિપાદન કરાયું છે.

પ્રથમે हि विद्वांसो वैयाकरणाः व्याकरणमूलत्वात् सर्वविद्यानाम् ।
ते च श्रयमाणेषु वर्णेषु ध्वनिरिति व्यवहरन्ति ।

વ્યાકરણશાસ્ત્ર ગદી વિદ્યાઓનું મૂલ હોવાથી વ્યાકરણ-
શાસ્ત્ર જાણનારા પ્રધાન વિદ્વાનો છે. તેઓ સંલગ્નાતા શબ્દો
વિષે ધ્વનિને નામે વ્યવહાર કરે છે.

तथैवान्यैस्तन्मतानुसारिभिः सूरभिः काव्यतत्त्वार्थदर्शिभिर्वि-
च्यवाचकसंमिश्रः शब्दात्मा काव्यमिति व्यपदेश्यो व्यञ्जकत्वसाम्याद्
ध्वनिरित्युक्तः ।

તેવી જ રીતે તેમના મતને માનવાવાળા, કાવ્યતત્ત્વર્થદર્શી
ખીજા વિદ્વાનોએ પણ વાચ્ય, વાચક અને અંગ્યરૂપવાળો
શબ્દ જેનો આત્મા છે તેવા અને 'કાવ્ય' શબ્દથી નિર્દેશ
કરવા યોગ્ય એવા તત્ત્વને અંગનાશક્તિની સમાનતાને કારણે
ધ્વનિ કહ્યું છે.

न चेवंविधस्य ध्वनेर्वक्ष्यमाणप्रमेदतद्भेदसङ्कलनया महाविषयस्य
यत् प्रकाशनं तदप्रसिद्धालङ्कारविशेषमात्रप्रतिपादनेन तुल्यमिति
तद्भावितचेतसां युक्त एव संरम्भः । न च तेषु कथंचित् ईर्ष्याकलु-
षितशेमुपीकत्वमाविष्करणीयम् । तदेवं ध्वनेरभाववादिनः प्रत्युक्ताः ।

આ પ્રકારના અને બાગળ નિરૂપવામાં આવનાર
ભેદપ્રભેદની સંકલનાથી અત્યંત વ્યાપક વિષયવાળા ધ્વનિનું
નિરૂપણ કેવલ કોઇ પ્રસિદ્ધ અલંકારના પ્રતિપાદન જેવું
નથી તેથી ધ્વનિનાદથી પ્રભાવિત અનેકા વિદ્વાનોનો ઉત્સાહ

યોગ્ય જ છે. તેઓના તરફથી કાષ્ટ પશુ પ્રકારની ધુર્ધાંધી દુષ્ટાચેત્રી વૃત્તિ ધારણ કરવી ન જોઈએ. આમ ધ્વનિનો અભાવ માનનારાઓનું ખંડન કરાયું છે.

અસ્તિ ધ્વનિઃ । સ ચાવિવક્ષિતવાચ્યો વિવક્ષિતાન્યપરવાચ્ય-
ધ્વેતિદ્વિવિધઃ સામાન્યેન ।

(આમ) ધ્વનિનું અસ્તિત્વ છે. તે સામાન્ય રીતે અવિવક્ષિતવાચ્ય (લક્ષણામૂલક) અને 'વિવક્ષિતાન્યપરવાચ્ય' (અલિધામૂલક) બેટથી બે પ્રકારનો છે.

તત્રાદસ્યોદાહરણમ્

તેમાં પ્રથમ પ્રકારના ધ્વનિનું ઉદાહરણ.

સુવર્ણપુષ્પાં પૃથિવીં ચિન્વન્તિ પુરુષાશ્ચયઃ ।

શૂરથ કૃતવિશ્વથ યથ જાનાતિ સેવિતુમ્ ॥

પરાક્રમી, વિદ્વાન અને જે સેવા કરવી જાણે છે તે તથા પુરુષો પૃથ્વીમાંથી સુવર્ણપુષ્પનું ચપન કરે છે.

દ્વિતીયસ્યાપિ ।

બીજા પ્રકારના ધ્વનિનું ઉદાહરણ પશુ (આ રહ્યું).

શિશ્વરિણિ ક નુ નામ કિયચિરં, કિમભિધાનમસાવકરોત્તપઃ ।

સુમુખિ ચેત તવાધરપાટલં, દશતિ ચિમ્બફલં શુક્રશાવકઃ ॥

હે સુમુખિ! આ પોપટના બચ્ચાએ કયા પવંત ઉપર, કેટલો લાંબો સમય, કયું તપ કયું હશે જેથી તારા અંધર જેવા લાલવણા બિમ્બફલને એ કાઢે છે!

યદપ્યુક્તમ્ મક્તિર્ધ્વનિરિતિ, તત્પ્રતિસમાધીયતે—

ધ્વનિ ભક્તિરૂપ (ગૌણ) છે એમ જે મત ઉચ્ચારાયો હતો તેનું સમાધાન કરે છે.

મક્ત્યા વિભર્તિ નૈકત્વં રૂપ મેદાદયં ધ્વનિઃ ।

આ ધ્વનિ ભિન્નસ્વરૂપવાળો હોવાથી ભક્તિની સાથે એકત્વ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

અમુક્તપ્રકારો ધ્વનિ મક્ત્યા નૈકત્વં વિભર્તિ, ભિન્નરૂપત્વાત્ ।
વાચ્યવ્યતિરિક્તસ્યાર્થસ્ય વાચ્યવાચકાભ્યાં તાત્પર્યેણ પ્રકાશનં યત્ર
વ્યક્ત્યપ્રાધાન્યે સ ધ્વનિઃ । ઉપચારમાત્રં તુ ભક્તિઃ ।

આ ઉપર વર્ણવાયેલા પ્રકારનો ધ્વનિ ભિન્ન સ્વરૂપવાળો હોવાથી ભક્તિ સાથે એકત્વ પ્રાપ્તો નથી. જે વ્યંગ્યપ્રધાન કાવ્યમાં વાચ્યાર્થથી ભિન્ન અર્થનું વાચ્ય-વાચક દ્વારા તાત્પર્યવૃત્તિથી પ્રકાશન થાય તેને ધ્વનિ કહે છે. ભક્તિ તો માત્ર ઉપચાર છે.

મા ચૈતત્સ્યાદ્ ભક્તિર્લક્ષણં ધ્વનેરિત્યાહઃ—

આ ભક્તિ ધ્વનિનું લક્ષણ પણ ન થઈ શકે તે ખતાવે છે.

અતિવ્યાપ્તેરથાવ્યાપ્તેર્ન ચાસૌ લક્ષ્યતે તથા ॥૧॥

અનિ વ્યાપ્તિ અને અવ્યાપ્તિને કારણે ધ્વનિ ભક્તિથી ભક્ષિત પણ થતો નથી.

નૈવ મક્ત્યા ધ્વનિર્લક્ષ્યતે । કથમ્ ? અતિવ્યાપ્તેરવ્યાપ્તેશ્ચ ।
તત્રાતિવ્યાપ્તિર્ધ્વનિવ્યતિરિક્તેઽપિ વિષયે ભક્તેઃ સંભવાત્ । યત્ર હિ
વ્યક્ત્યકૃતં મહત્ સૌષ્ઠવં નાસ્તિ તત્રાપ્યુપચરિતશબ્દવૃત્ત્યા પ્રસિદ્ધ્યનુરોધ
પ્રવર્તિતવ્યવહારાઃ કવયો દૃશ્યન્તે । યથા—

લક્ષણ વડે ધ્વનિ ભક્ષિત થતો નથી કેમ ? અતિવ્યાપ્તિ
અને અવ્યાપ્તિના કારણે. ધ્વનિથી ભિન્ન વિષયમાં પણ લક્ષણ
થઈ શકે છે તેથી અતિવ્યાપ્તિ આવે. જ્યાં વ્યંગ્યને લીધે

વિશેષ સોન્દર્ય નિષ્પન્ન નથી થતું હોતું ત્યાં પણ શબ્દની ગૌણી શક્તિથી વ્યાવહારિક અનુભવને અનુસરીને વ્યવહાર કરતા કવિઓ નજરે આવે છે.

परिमलानं पीनस्तनजघनसङ्गादुभयेतः

तनोर्मध्यस्यान्तः परिमिलनमप्राप्य हरिम् ।

इदं व्यस्तन्यासं श्लथ भुजलताक्षिपवन्ननैः,

कृशाङ्गयाः सन्तापं वदति बिसिनीपत्रशयनम् ॥

કુમલિનીના પત્રોની આ શય્યા (સાગરિકા) પીનસ્તન અને જઘનના સંપર્કથી બન્ને બાજુથી ચિમળાઇ ગઇ છે અને શરીરના મધ્યભાગનો પાંદડાઓને સ્પર્શ ન થયો હોવાથી (શય્યાનો) તે ભાગ લીસો છે. શિથિલ ભુજવલ્લીઓને આમ તેમ નાખરાથી એની રચના વિખરાઇ ગઇ છે. એ પ્રકારે આ કુમલિનીપત્રની શય્યા કૃશાંગીના સંતાપને બતાવે છે.

(કમરાઃ)

● આપણે લવાજમ આ અંક સાથે પૂરું થાય છે. ચોથા વર્ષનું લવાજમ મ. એ. દ્વારા અગર કેવરપેજ બીજા પર દર્શાવેલાં રચનોમાંથી કોઈ પણ એક અનુકૂલ રચનો લેવા વિનંતી છે.

આ અંક સાથે ત્રણ વર્ષ પૂરાં કરતાં 'કવિલોક' આનંદ અનુભવે છે ને સહકાર આપનાર સર્વ મિત્રોનો આભાર માને છે. સંસ્થાના ધ્યેયને અનુસરી પ્રારંભથી જ જેની ઝંખના હતી એવી, એકાંકી તથા નાટ્યવિષયક વિવેચન આપવાની યોજના નેવા વર્ષથી (૧૯મા અંકથી) 'કવિલોક' સહર્ષ અમલમાં મૂકશે. સોળ પાનાંથી પ્રારંભ કરી ચોવીસથી અઠાવીસ પાનાં અપાયાં છે એ આધે ભેટું જ હશે. હવે પછી પણ એ આટલાં પાનાં તો આપશે જ, ઉપરાંત જરૂર જણાયે એથી વધુ પાનાં આપવા પણ પ્રયાસ કરશે. આ કારણે દ્વિમાસિકની આશુ સાઈઝ બદલીને કાર્ડન (૫" X ૭") કરી છે અને વધારાના ખર્ચને પહોંચી વળવા નજીક લવાજમ વધારીને રૂ. ૪ રાખ્યું છે. આ નવી યોજનાને પણ સૌ મિત્રોનો સંપૂર્ણ સહકાર મળશે એવી અમને ખાતરી છે. ●

સુંદર રંગ માટે .

એશીઅનની બનાવટો

- ❶ સફેદો
- ❷ બેલતેલ
- ❸ ધનેમલ
- ❹ પૌરનીશ
- ❺ ડીસ્ટેમ્પર

બનાવનારાઓ :

એશીઅન ઓઇલ એન્ડ પેઇન્ટ કં. (ઇન્ડીયા)
પ્રાઇવેટ લિમિટેડ

દાસ એમ્પર્સ, ૧૩૯ માળે, દલાલ સ્ટ્રીટ, મુંબઇ ૧.
તાર: રેડલેડ ફોન : ૨૫૫૬૭૧

૧૫ દિવસ : આ પુસ્તકે વધુમાં વધુ ૧૫ દિવસ
માટે રાખી શકાશે.

[illegible]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અધ્યાલય

અમદાવાદ-૬

૧૫૮૫૦

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અંથાલય

અમદાવાદ - ૬